॥ श्रीः ॥

श्रीशांकरग्रन्थावलिः

॥ लघुभाष्याणि ॥

5

SAMATA BOOKS
MADRAS

... करग्रंथावलिः

LAGHU BHASHYAS

SRI SANKARACHARYA

ॐ

श्रीशांकरग्रंथावलिः

COMPLETE WORKS of SRI SANKARACHARYA

in the original Sanskrit

VOLUME

V

LAGHU BHASHYAS

SAMATA BOOKS
Madras

LAGHU BHASHYAS
First Published 1910
Samata Revised Edition 1982

Published by V. Sadanand, Samata Books
10 Kamaraj Bhavan, 573 Mount Road, Madras-600 006 India
Printed at All India Press, Pondicherry, India
PRINTED IN INDIA

॥ लघुभाष्याणि ॥

LAGHU BHASHYAS

॥ श्री शृङ्गेरी श्रीजगद्गुरुमहासंस्थानम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावार-पारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्य-ष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्न श्रीशङ्करा-चार्य गुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्य व्याख्यान-सिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहा-राजधानीकर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमद्राजाधिराज-गुरुभूमण्डलाचार्य ऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीरवासि श्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधक श्रीजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखर-भारतीस्वामिगुरुकरकमलसञ्जात

॥ श्रीजगद्गुरु शृङ्गेरी श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिभिः ॥

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्य वेलूरि सदानन्द शर्मविषये नारायण-स्मरणपुरस्सरं विरचिता आशिषस्समुल्लसन्तु।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याः संसाराम्बुधि-मग्नानां लोकानां समुद्धरणाय सनातनवैदिकधर्मं सर्वत्र प्रचार्य

प्रस्थानत्रयभाष्यप्रमुखान् ग्रन्थतल्लजान् विलिख्य दिगन्तविश्रान्तयशःप्रसरा विरेजिरे।

भगवत्पादविरचितास्समेपि ग्रन्थाः नैकेनापि प्राकाश्यं नीता इति हेतोः अस्मत्परमगुरुचरणैराज्ञप्ताः श्री टि के बालसुब्रह्मण्यार्याः श्रीरङ्गस्थ स्वीय वाणीविलासमुद्रणालये वर्षाणां सप्तत्याः प्राक् शांकरग्रन्थावली नाम्ना सर्वानपि तान् ग्रन्थान् प्राकाशयन्।

अधुना पुनस्तेषां ग्रन्थानां दौर्लभ्यमाकलय्य भवान् तानेव पुनः प्रकाशयितुमिच्छतीति विदित्वा मोदामहे वयम्।

आशास्महे च भवदीयोयमुद्यमः क्षिप्रमेव साफल्यमेतु लोकाः भगवत्पादीयान् ग्रन्थानधीत्य औपनिषदं तत्त्वं यथावदवबुध्य कृतार्था भूयासुरिति।

इति नारायणस्मरणम्

शृङ्गगिरिः
दुर्मति चैत्र शुक्ल अष्टमी
रविवासरः
१२-४-१९८१

नानाजन्मसु संचितेन तपसा पूतेन चित्तात्मना
मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शांकरीः ।
संमुद्रच प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिताः
स्वीकृत्योपहृतिं करोतु गुरुराड् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्रच साकं बुधैः ।
तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता-
न्कृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्टयै समर्पिता मोदात् ।
बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

संप्रदाय परंपरा श्लोकानि

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः । सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥

ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ २ ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्संततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥

शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् । सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने । व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥

।। विषयाः ।।

१. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यम् १
Vishnusahasranamastotrabhashyam

२. सनत्सुजातीयभाष्यम् १६९
Sanatsujatiyabhashyam

३. ललितात्रिशतीभाष्यम् ३१३
Lalitatrishatibhashyam

४. हस्तामलकीयभाष्यम् ४५३
Hastamalakiyabhashyam

५. अध्यात्मपटलभाष्यम् ४७९
Adhyatmapatalabhashyam

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यम्	१–१६८
भीष्माचार्यं प्रति युधिष्ठिरेण कृताः षट् प्रश्नाः	१
भीष्माचार्यस्य उत्तरम्	४
ध्यानस्तुतिनमस्काराख्येषु क्रमेण मानसवाचिककायिकेषु अर्चनेषु स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्य सर्वधर्माभ्यधिकत्वम्	७
विष्णोः परमपवित्रत्वसमर्थनम्	९
देवस्य विष्णोरेकत्वसमर्थनम्	१३
सिद्धरूपेऽप्यात्मनि वेदस्य प्रामाण्यम्	२६
अन्यपराणामपि मन्त्रार्थवादानां प्रामाण्यम्	२६
आत्मज्ञानस्य श्रद्धेयता	२७
सहस्रनामजपानुरूपं मानसस्नानम्	२८
गुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकानामपि शब्दानां परमपुरुषाभिधायकत्वम्	३१
आदित्यादिशब्दानां प्रसिद्धार्थपराणामपि विष्णुस्तुतित्वम्	३१-२
विष्ण्वादिशब्दानां श्रीपतिमाधवादिशब्दानां च पौनरुक्त्यपरिहारः	३२
सहस्रनामसु दृष्टस्य लिङ्गत्रयस्य उपपत्तिः	३२
प्रतिनामनिर्वचनोपक्रमः	३३
विश्वशब्दस्य प्रणवपरत्वम्, तेन ब्रह्माङ्घ्रिधानफलं च	३४
हिंसादिरहितस्य वैष्णवस्य विष्णुस्तुतिनमस्कारादौ अधिकारः	३७

स्तुतिनमस्कारादेः श्रद्धापूर्वकमनुष्ठेयत्वम् ४०
आत्मानं विष्णुं ध्यायतः स्तुतिनमस्कारदौ अधिकारः ४०
वासुदेवनिन्दावद्देशवासनिषेधः ४१
श्रद्धाभक्त्यपुरस्कृतस्यापि विष्णुनामसंकीर्तनस्य दुरितहरत्वम् ४३
स्मरणध्यानयोर्नामसंकीर्तनेऽन्तर्भावः ४३
विश्वनामव्याख्यानोपसंहारः ४४
विष्णुनामसंकीर्तनस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वम् ४४
विष्ण्वादिनामनिर्वचनम् ४४–१६
नामकीर्तनश्रवणादिफलम् १६१
जपकर्मणो ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वम् १६१
मोक्षस्य ज्ञानैकप्राप्यत्वम् १६२
शूद्रस्य श्रवणमात्रेऽधिकारः १६३

सनत्सुजातीयभाष्यम् १६९–३१२
प्रथमोऽध्यायः
संग्रहेण वेदान्तमर्यादाप्रदर्शनम् १७३
औपनिषदब्रह्मात्मतत्त्वज्ञाने शूद्रस्यानधिकारः १७४-५
सनत्सुजातं प्रति धृतराष्ट्रकृतो मृत्युसदसद्भावप्रश्नः १७६
मृत्योरभावे मतभेद इत्यादि सनत्सुजातस्योत्तरम् १७७
प्रमाद एव मृत्युः संसारहेतुत्वात् १७८
यमस्य न साक्षान्मृत्युत्वम्, किं तु प्रमादस्यैवेति
संक्षेपतः सर्वशास्त्रार्थप्रदर्शनम् १८१
प्रमादस्य अहंकारादिकार्यद्वारेण बन्धहेतुत्वम् १८२
ज्ञानिनो मृत्युभयाभावः २०१
पुण्यलोकसाधनत्वेनाम्नातानां कर्मणां विद्वदननुष्ठेयत्वे शङ्का २०२
तेषामविद्वद्विषयत्वेन शङ्कापरिहारः २०३

ईश्वरस्य जगत्सर्गादौ नियोजकप्रयोजनादिप्रश्नः २०४
तत्रोत्तरम् २०६
ईश्वरस्य मायोपाधिकजगत्कर्तृत्वनिरूपणम् २१६
धर्माधर्मयोः कस्येतरप्रतिघातकत्वमिति प्रश्नः २१८
तत्रोत्तरम् २१८
अधिकारिभेदेन धर्मस्य स्वर्गादिफलसाधनत्वं ज्ञानसाधनत्वं च २२१
ज्ञानिचर्या २२३
मानमौनयोर्विभिन्नविषयकत्वम् २३२
सत्यार्जवादीनां ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वारता २३४

द्वितीयोऽध्यायः

मौनविषयकप्रश्नोत्तरे २३७
वेदाध्यायिनोऽपि क्रियमाणपापलेपावश्यिकत्वम् २३९
तर्हि वेदानां नैरर्थक्यमिति आक्षेपः तत्परिहारश्च २४०
विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यम् २४५
निष्कल्मषस्य तपसः केवलत्वं अतिसमृद्धत्वं च २४६
क्रोधादिद्वादशदोषनिरूपणम् २४७
संभोगसंविदादिसप्तनृशंसनिरूपणम् २५०
ज्ञानादयो द्वादश गुणाः २५१
अनृतादयोऽष्टादश दमदोषाः २५२
सत्यादयोऽष्टादश मददोषाः २५३
त्यागषट्कम् २५५
अप्रमादगुणाः अष्टौ सत्यादयः २५६
सत्यस्य प्राधान्यंम् २५६
सत्यनिष्ठ एव मुख्यो ब्राह्मणः २६१
ब्रह्मणो वेदप्रतिपाद्यत्वम् २६३

ब्रह्मविद एव मुनित्वनिरूपणम् २६९
स एव वैयाकरणः सर्वविच्च २६९

तृतीयोऽध्यायः
ब्रह्मविद्याया ब्रह्मचर्येणैव लभ्यता २७४
ब्रह्मचर्यविवरणम् २७५
आचार्यमहिमा २७७
ब्रह्मणो ज्ञानैकप्राप्यत्वम् २८२
ब्रह्मस्वरूपम् २८३

चतुर्थोऽध्यायः
ब्रह्मणो योगिदृश्यं रूपम् २८९
तादृशं ब्रह्म पश्यतोऽमृतत्वम् ३०७
तादृशब्रह्मविषये स्वानुभवप्रदर्शनम् सनत्सुजातेन ३०८

ललितात्रिशतीभाष्यम् ३१३–४१२

हयग्रीवं प्रति अगस्त्यप्रश्नः ३१५
श्रीदेवीप्रेरणया हयग्रीवस्य त्रिशतीस्तवोपदेशः ३१८
प्रतिनामनिर्वचनम् ३२०-४४३
स्तोत्रोपसंहारः ४४४
श्रीविद्याचक्रनिरूपणम् ४४६
श्रीविद्यामाहात्म्यम् ४४६-४४७
त्रिशतीपठनादिफलम् ४४९

हस्तामलकीयभाष्यम् ४५३–४७८

सर्वप्रवृत्तिनिमित्तं आत्मा ४५६

मनश्चक्षुरादीनां अबोधात्मकत्वम् ४५७
आत्मनः चैतन्यस्य भिन्नाभिन्नत्वविचारः ४५९
जीवस्य चिदाभासकत्वम् ४६३
आभासहानौ न आत्मस्वरूपनाशः ४६५
आत्मा मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः ४६६
स्वयंप्रकाशरूपश्च ४६७
जीवन्मुक्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्या ४६८
ज्ञानमात्रान्मुक्तिरिति कर्मणो मुक्तिहेतुत्वमपास्तम् ४७२
आत्मनः एकत्वम् ४७३
उपाधितः भेदता प्रतीयते ४७७

अध्यात्मपटलभाष्यम् ४८१–४९९

प्रायश्चित्तप्रकरणे एतत्समाम्नानस्य प्रयोजनम् ४८१
कर्मणां मोक्षेतरफलजनकत्वम् ४८१
मोक्षस्य नित्यत्वात् ज्ञानैकप्राप्यत्वं ४८२
आत्मलाभस्य परत्वम् ४८६
आत्मलाभीयश्लोकप्रदर्शनम् ४८६
आत्मयाथात्म्यज्ञस्यामृतत्वप्राप्तिः ४८७
शरीरमेव मुख्यमात्मान्वेषणस्थानम् ४८९
आत्मलक्षणप्रदर्शनम् ४९०
आत्मज्ञस्य मोहनिवृत्तिः सुखप्राप्तिश्च ४९३
आत्मनः सर्वमूलकारणत्वम् ४९३
योगेन भूतदाहक्रोधादिदोषनिर्हरणम् ४९७
अक्रोधादियोगवर्णनम् ४९८

॥ श्रीः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन

भाष्येण सहितम् ।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं सर्वभूतहिते रतम् ।
वेदाब्जभास्करं वन्दे शमादिनिलयं मुनिम् ॥ २ ॥

सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्राननपादबाहोः ।
सहस्रनाम्नां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्त्यै ॥ ३ ॥

श्रीवैशम्पायन उवाच—

श्रुत्वा धर्मानशेषेण
पावनानि च सर्वशः ।

युधिष्ठिरः शांतनवं
पुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥

श्रीवैशम्पायनः जनमेजयं प्रत्युवाच— धर्मान् अभ्युददयनिःश्रेयसोत्पत्तिहेतुभूतान् चोदनालक्षणान् अशेषेण कात्स्र्न्येन पावनानि पापक्षयकराणि धर्मरहस्यानि च सर्वशः सर्वैः प्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शांतनवं शंतनुपुत्रं भीष्मं सकलपुरुषार्थसाधनं सुखसंपाद्यम् अल्पप्रयासम् अनल्पफलम् अनुक्तमिति कृत्वा पुनः भूय एव अभ्यभाषत प्रश्नं कृतवान् ॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके
किं वाप्येकं परायणम् ।
स्तुवन्तः कं कमर्चन्तः
प्राप्नुयुर्मानवाः शुभम् ॥ २ ॥

किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः; स्वार्थे तद्धितप्रत्ययविधानात्, लोके लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तमिति प्रथमः प्रश्नः। किं वाप्येकं परायणं तस्मिन् लोके एकं परायणं च किम्?

परम् अयनं प्राप्तव्यं स्थानं परायणम् । यदाज्ञया प्रवर्तन्ते सर्वे; यस्मिन्नधिगते हृदयग्रन्थिर्भिद्यते, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति श्रुतेः; यस्य विज्ञानमात्रेण आनन्दलक्षणो मोक्षः प्राप्यते; यद्विद्वान्न बिभेति कुतश्चन; यत्प्रविष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः; यस्य च वेदनात्तदेव भवति, 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः; यद्विहायापरः पन्थाः नृणां नास्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः; तदुक्तम् एकं परायणम् । लोके तत्किम् इति द्वितीयः प्रश्नः । कं कतमं देवं स्तुवन्तः गुणकीर्तनं कुर्वन्तः, कं कतमं देवम् अर्चन्तः बाह्यमाभ्यन्तरं वा अर्चनं बहुविधं कुर्वन्तः मानवाः मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गापवर्गादि फलं प्राप्नुयुः लभेरन् इति पुनः प्रश्नद्वयम् ॥

को धर्मः सर्वधर्माणां
भवतः परमो मतः ।
किं जपन्मुच्यते जन्तु-
र्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ३ ॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वधर्माणां सर्वेषां धर्माणां

मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो धर्मः मतः अभिप्रेतः इति पञ्चमः प्रश्नः । किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जन्तुः जननधर्मा । अनेन जन्तुशब्देन जपार्चनस्तवनादिषु यथायोग्यं सर्वप्राणिनामधिकारं सूचयति । जन्मसंसारबन्धनात् जन्म अज्ञानविजृम्भितानामविद्याकार्याणाम् उपलक्षणम्, संसारः अविद्या, ताभ्यां जन्मसंसाराभ्यां यत् बन्धनं तस्मात् मुच्यते मुक्तो भवति इति षष्ठः प्रश्नः । मुच्यते जन्मसंसारबन्धनात् इति इदमुपलक्षणम् इतरेषां फलानामपि । एतद्ग्रहणं तु मोक्षस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥

षट् प्रश्नाः कथिताः । तेषु पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविषयः षष्ठः प्रश्नः अनेन श्लोकेन परिह्रियते—

श्रीभीष्म उवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥ ४ ॥

सर्वेषां बहिरन्तःशत्रूणां भयहेतुः भीष्मः मोक्षधर्मादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः ॥

जगत् जङ्गमाजङ्गमात्मकम् तस्य प्रभुः स्वामी तम्, देवदेवं

देवानां ब्रह्मादीनां देवम्, अनन्तं देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नम्, पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामुत्कृष्टम्, नामसहस्रेण नाम्नां सहस्रेण स्तुवन् गुणसंकीर्तनं कुर्वन् सततोत्थितः निरन्तरमुद्युक्तः पुरुषः— पुरे शयनाद्वा पूर्णत्वाद्वा पुरुषः— 'सर्वदुःखातिगो भवेत्' इति सर्वत्र संबध्यते ॥

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः परिह्रियते—

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।
ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्तमेव च ॥ ९ ॥

तमेव चार्चयन् बाह्यम् अभ्यर्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु भक्तिः भजनं तात्पर्यं तया भक्त्या पुरुषम् अव्ययं विनाशविक्रियारहितम्, तमेव च ध्यायन् आभ्यन्तरार्चनं कुर्वन्, स्तुवन्, पूर्वोक्तरीत्या भक्त्या नमस्यंश्च नमस्कारं कुर्वन्,—पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणम्—यजमानः पूजकः फलभोक्ता । अथवा, अर्चयन्नित्यनेनोभयविधमर्चनमुच्यते । ध्यायन्स्तुवन्नमस्यंश्चेत्यनेन मानसं वाचिकं कायिकं चोच्यते ॥

तृतीयं प्रश्नं परिहरति त्रिभिरुत्तरैः पादैः—

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।
लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥

अनादिनिधनं षड्भावविकारशून्यम्, विष्णुं व्यापकम्, सर्वस्य लोक्यत इति लोकः दृश्यवर्गो लोकः तस्य नियन्तॄणां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरम्, लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन बोधेन साक्षात्पश्यतीति लोकाध्यक्षः, तं नित्यं निरन्तरं स्तुवन्, सर्वदुःखातिगो भवेत् इति त्रयाणां साधारणं फलवचनम्। सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगः भवेत् स्यात् ॥

पुनरपि तमेव स्तुत्यं विशिनष्टि—

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम् ।
लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यं ब्रह्मणे स्रष्ट्रे ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये वा हितम्, सर्वान् धर्मान् जानातीति सर्वधर्मज्ञः तम्, लोकानां प्राणिनां कीर्तयो यशांसि ताः स्वशक्त्यनुप्रवेशेन वर्धयतीति तम्, लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकानुपतपति आशास्ते लोकानामीष्टे

इति वा लोकनाथः तम्, महत् ब्रह्म—विश्वोत्कर्षेण वर्तमानत्वात्, भूतं परमार्थसत्यम्, सर्वभूतभवोद्भवं सर्वभूतानां भवः संसारः यत्सकाशादुद्भवति तम् ॥

पञ्चमं प्रश्नं परिहरति—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेन्नरः सदा ॥ ८ ॥

सर्वेषां चोदनालक्षणानां धर्माणाम् एषः वक्ष्यमाणो धर्मः अधिकतमः इति मे मम मतः अभिप्रेतः, यद्भक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं स्तवैः गुणसंकीर्तनलक्षणैः स्तुतिभिः सदा अर्चेत् सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरः मनुष्यः इति यत् एष धर्मः इति संबन्धः ॥

अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्य आधिक्ये किं कारणम् ? उच्यते— हिंसादिपुरुषान्तरद्रव्यान्तरदेशकालादिनियमानपेक्षत्वम् आधिक्ये कारणम् । 'ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्' इति विष्णुपुराणवचनात् । 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते'

इति मनुवचनात् । 'जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते । अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते' इति महाभारते । 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इति भगवद्वचनम् । एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्युक्तम् ॥

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम् ॥ ९ ॥

परमं प्रकृष्टं महत् बृहत् तेजः चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकम्, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' इत्यादिश्रुतेः; 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च । परमं तपः तपति आज्ञापयतीति तपः । 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे सर्वनियन्तृत्वं श्रूयते । 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादि तैत्तिरीयके ! तपति ईष्टे इति वा तपः । तस्यैश्वर्यमनवच्छिन्नमिति महत्त्वम्, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः । परमं सत्यादिलक्षणं परं ब्रह्म महनीयतया महत् । परमं प्रकृष्टं पुनरावृत्तिशङ्कावर्जितम् । परायणं परम् अयनं परायणम् । परमग्रहणात् सर्वत्र

अपरं तेजः आदित्यादिकं व्यावर्त्यते । सर्वत्र यो देवः इति विशेष्यते— यो देवः परमं तेजः परमं तपः परमं ब्रह्म परमं परायणम्, स एकः सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः ॥

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥

पवित्राणां पावनानां तीर्थादीनां पवित्रम् । परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तितः स्तुतः संपूजितः स्मृतः प्रणतः पाप्मनः सर्वानुन्मूलयतीति परमं पवित्रम् । संसारबन्धहेतु-भूतं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म तत्कारणं च अज्ञानं सर्वं नाशयति स्वयाथात्म्यज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम् ॥

रूपमारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् ।
ददाति ध्यायतो नित्यमपवर्गप्रदो हरिः ॥

चिन्त्यमानः समस्तानां क्लेशानां हानिदो हि यः ।
समुत्सृज्याखिलं चिन्त्यं सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते ॥

ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः ॥

संसारसर्पसंदष्टनष्टचेष्टैकभेषजम् ।
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥

अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ॥

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।

यन्नामकीर्तनं भक्त्या विलापनमनुत्तमम् ।
मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं तदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥

शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
शान्तिः कलौ ह्यघौघस्य नामसंकीर्तनं हरेः ॥

हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥

स्तुत्वा विष्णुं वासुदेवं विपापो जायते नरः ।
विष्णोः संपूजनान्नित्यं सर्वपापं प्रणश्यति ॥

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥

नित्यं संचिन्तयेद्देवं योगयुक्तो जनार्दनम् ।
सास्य मन्ये परा रक्षा को हिनस्त्यच्युताश्रयम् ॥

गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत्पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥

मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमनामयम् ।
सोऽपि सिद्धिमवप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ।

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥

कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते ॥

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिषम् ॥

एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ॥

जनार्दनं भूतपतिं जगद्गुरुं
स्मरन्मनुष्यः सततं महामुने ।
दुःखानि सर्वाण्यपहन्ति साधय-
त्यशेषकार्याणि च यान्यभीप्सते ॥

एवमेकाग्रचित्तः सन्संस्मरन्मधुसूदनम् ।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसाराब्धिं तरिष्यति ॥

कलावत्रापि दोषाढ्ये विषयासक्तमानसः ।
कृत्वापि सकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्शुचिः ॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभाव-
मीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ।
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजात-
माशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम् ॥

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥

शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्चक्रपाणये ।
संसारमूलबन्धानामुद्वेजनकरो हि सः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनेभ्यः ।

मङ्गलानां च मङ्गलं मङ्गलं सुखं तत्साधनं तज्ज्ञापकं च, तेषामपि परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति मङ्गलानां च मङ्गलम् । दैवतं देवतानां च देवानां देवः, द्योतनादिभिः समुत्कर्षेण वर्तमानत्वात् । भूतानां यः अव्ययः व्यय-रहितः पिता जनकः यो देवः, सः एकं दैवतं लोके इति वाक्यार्थः ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तꣳ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

इति श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि ।

'सेयं देवतैक्षत' 'एकमेवाद्वितीयम्' इति च्छान्दोग्ये ॥

ननु कथम् एको देवः, जीवपरयोर्भेदात्? न; 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' इत्यादिश्रुतिभ्योऽविकृतस्य परस्य बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन प्रवेशश्रवणादभेदः ॥

प्रविष्टानामितरेतरभेदात् परात्मैकत्वं कथमिति चेत्, न; 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' 'एकः सन्बहुधा विचारः' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' इत्येकस्यैव बहुधा प्रवेशश्रवणात् प्रविष्टानां परस्य च न भेदः । 'हिरण्यगर्भः' इत्यष्टौ मन्त्राः 'कस्मै देवाय' इत्यत्र एकारलोपेन एकदेवत्वप्रतिपादकाः तैत्तिरीयके ।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभून्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

इति कठवल्लीषु ।

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदेकं सन्न व्यभवत्' 'नान्यो-ऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि बृहदारण्यके । 'अनेजदेकं मनसो जवीयः ....तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'

इतीशावास्ये । 'सर्वेषां भूतानामान्तरः पुरुषः सम आत्मेति विद्यात्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन' 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एको विममे त्रिभिरित्पदेभिः' 'एको दाधार भुवनानि विश्वा' 'एक एवाग्निर्बहुधा समिद्धः' इति ऋग्वेदे । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति च्छान्दोग्ये ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

इति भगवद्गीतासु ।

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठध्वं ध्यात केशवम् ॥

आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तम ।
धन्यश्चासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कश्चन ॥

इति हरिवंशे ।

मनुना चोक्तम्—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ इति ॥

सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् ।
स संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दनः ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचि-
त्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेदा-
द्विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक-
मशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकः सदैकः परमः परेशः
स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः ।
तदा हि को भवान्सोऽहमित्येतद्विफलं वचः ॥

2 S-5

सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ।
भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्पृथक् ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ।
इतीरितस्तेन स राजवर्य-
स्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ॥

सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान्परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥

यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेतद्दिवौकसः ।
अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकम् ॥

विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेव परस्परम् ।
आधिक्यन्यूनता बाध्यबाधकत्वेन वर्तते ॥

भवानहं च विश्वात्मन्नेक एव हि कारणम् ।
जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ ॥

त्वया यदभयं दत्तं तद्दत्तमभयं मया ।
मत्तोऽविभिन्नमात्मानं द्रष्टुमर्हसि शंकर ॥

सोऽहं स त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदृष्टयः ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे ॥

विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव वा ।
कुतर्कमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः ॥
ये च मूढा दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः ।
ब्रह्माणं च ततस्तस्मात् ब्रह्महत्यासमं त्वघम् ॥

इति भविष्यत्पुराणे श्रीमहेश्वरवचनम् ।

आदिस्त्वं सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् ।
त्वत्तः समभवद्विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते ॥
अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन ।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥
नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥
त्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।
यश्च त्वां द्वेष्टि भो देव स मां द्वेष्टि न संशयः ॥
त्वद्विस्तारो यतो देव ह्यहं भूतपतिस्ततः ।
न तदस्ति विना देव यत्ते विरहितं क्वचित् ॥
यदासीद्वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते ।
सर्वं त्वमेव देवेश विना किंचित्त्वया न हि ॥

इति हरिवंशे कैलासयात्रायां महेश्वरवचनम् ।

अपि च— 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च'

आत्मेत्येवं शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्मा प्रतिपत्तव्यः। तथा हि परमात्मप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवैनमभ्युपगच्छन्ति—'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति। तथान्येऽपि—'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह'। 'स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म' 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति च बोधयन्ति चात्मत्वेनेश्वरं वेदान्तवाक्यानि—'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि॥

ननु प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यति—तदयुक्तम्, गौणत्वप्रसङ्गात्, वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति। यथा—'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इति। इह पुनः 'त्वमहमस्मि अहं वै त्वमसि' इत्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः। भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथा हि—'अथ योऽन्यां

देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति' 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य' 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददृष्टिमपवदति । तथा 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतिः । तथा स्मृतिरपि 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्' इति अद्वैतात्मज्ञानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं भगवतापि । तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत ॥

'आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः' इति च ।

'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥' इति च ।

अविद्योपाधिपक्षेऽपि प्रमाणवादः समस्ति—

एक एव महानात्मा सोऽहंकारोऽभिधीयते ।
स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥

तथा श्रीविष्णुपुराणे—

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागोऽज्ञानकल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोर्विभागोऽभाग एव हि ॥ इति ।

विष्णुधर्मे—

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित्क्वचित् ॥

तथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिने कृते ।
एकस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित् ॥ इति ।

ब्रह्मयाज्ञवल्क्ये—

आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकेषु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥

'क्षरात्मानावीशते देव एकः' इति श्वेताश्वतरे । छान्दोग्ये—'स एकधा भवति' इत्यादि । 'स तत्र पर्येति' 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते'

'परो विकृत एवात्मा स्वात्मायं जीवः' इति श्रुतेः । 'स एष इह प्रविष्टः' इति बृहदारण्यकश्रुतिः । 'आत्मेत्येवोपासीत' इति । 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वम्' इत्यादि । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादि । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादि । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते,' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति ।

निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्तप्तात्स्फुलिङ्गकाः ।
सकाशादात्मनस्तद्वत्प्रभवन्ति जगन्ति हि ॥

योगयाज्ञवल्क्ये ।

अजः शरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते । इति ब्राह्मे ।
सर्पवद्रज्जुखण्डस्तु निशायां वेश्ममध्यगः ।
एको हि चन्द्रो द्वौ व्योम्नि तिमिराहतचक्षुषः ॥
आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः ।
नित्योदितः स्वयंज्योतिः सर्वगः पुरुषः परः ॥
अहंकाराविवेकेन कर्ताहमिति मन्यते । इति ।

'एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना' इति । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति ।

स्वमायया स्वमात्मानं मोहयन्द्वैतमायया ।
गुणाहतं स्वमात्मानं लभते च स्वयं हरिः ॥ इति ।

'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि' इति। 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति। 'अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम्' 'आसीदिदं तमोभूतम्' इति।

'वाचारम्भणम्' इत्यादि। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं जिघ्रेत्' 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥'

'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत्' इत्यादि। 'भेदोऽयमज्ञाननिबन्धनः' इति। 'नेह नानास्ति किंचन'। 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति। 'विश्वतश्चक्षुः' इत्यादि। 'यो योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः' इति च। 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादि। 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' 'देवात्मशक्तिं विदधे' इति। 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इत्यादि। 'एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे'।

मनोविजृम्भितं चैतद्यत्किंचित्सचराचरम्।
मनसो ह्यात्मनीभावे द्वैताभावात्तदाप्नुयात्॥

यद्यद्द्वैतं प्रपञ्चस्य तन्निवर्त्यं हि चेतसा ।
मनोवृत्तिमयं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥
यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥

इत्यादि गौडपादे ।

तर्केणापि प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वमिष्यताम् ।
दृश्यत्वात्सर्वभूतानां स्वप्नादिविषयो यथा ॥

'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति च । 'ज्ञाते त्वात्मनि नास्त्येतत् कार्यकारणतात्मनः' इति च । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति च ।

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत्य समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'तरति शोकमात्मवित्' इति । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलौकिकेभ्यश्च ।

सिद्धेऽर्थेऽपि वेदस्य प्रामाण्यमेष्टव्यम्—'स्वपक्षसाधनैरकार्यमर्थजातमाह चेत्। तथा परोऽपि वेद चेच्छ्रुतिः परात्मदृङ् न किम्।' इत्यभियुक्तैरुक्तम्। अन्यान्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्यं न कार्यान्वितस्वार्थे, तथा सत्यर्थवादानामनन्वयप्रसङ्गात् अन्वयबुद्धेः स्तुतित्वात्। न हि भवति 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इति। रागस्यैव प्रवर्तकत्वम्, न नियोगस्य। तथा च श्रुतिः—'अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुषः इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म तदभिसंपद्यते'। तथा च स्मृतिरपि—'अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित्। यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्।' इति। 'काम एष क्रोध एषः' इति। अन्यपराणामपि मन्त्रार्थवादानां प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम्। तेषामप्रामाण्यकथनेन उरगत्वं गतवान्नहुषः। तत्कथम्?—

ऋषयस्तु परिश्रान्ता वाह्यमाना दुरात्मना।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः॥

पप्रच्छुः संशयं ते तु नहुषं पापचेतसम्।
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम्॥

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव।
नहुषो नेति तानाह सहसा मूढचेतनः॥

ऋषय ऊचुः—

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं च विजिघृक्षसि ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥

अगस्त्य उवाच—

ततो विवदमानः सन् ऋषिभिः सह पार्थिवः ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥

तेनाभूद्धतचेताः सन्निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमुद्विग्नमवोचं भयपीडितम् ॥

यस्मात्पूर्वैः कृतं मार्गं महर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥

यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥

त्वं स्वपापपरिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीपते ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महीम् ॥

विचरिष्यसि तीर्णश्च पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ॥

इति श्रीमहाभारते ।

अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम्—'अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप । अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि' इति श्रीभ-

गवद्वचनात् । ऐतरेयके च 'एष पन्था एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते पराबभूवुः'। तदुक्तमृषिणा— 'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे। बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश' इति।

'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजाः तिस्रोऽत्यायमीयुस्तानीमानि वयांसि वङ्गा वगधाश्चेरपादाः' इति श्रुतम्। वङ्गा वनगाः वृक्षाः। वगधाः ओषधयश्च। इरपादा उरःपादाः सर्पादयः। तथा च ईशावास्ये अविद्वन्निन्दार्थो मन्त्रः— 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति। 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति तैत्तिरीये। तथा शकुन्तलोपाख्याने— 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥' इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

सहस्रनामजपस्य अनुरूपं मानसस्नानमुच्यते—

यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम्।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं तत्र स्नात्वामृतो भवेत् ॥

ज्ञानह्रदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।
सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिन्दजा ।
सत्त्वरूपा च गङ्गा च न यान्ति ब्रह्म निर्गुणम् ॥

आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा
सत्यह्रदा शीलतटा दयोर्मिः ।
तत्रावगाहं कुरु पाण्डुपुत्र
न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ इति महाभारते ।

'मानसं स्नानं विष्णुचिन्तनम्' इति विष्णुस्मृतौ ।
जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥
इति मानवं वचनम् ।

जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते ।
अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ॥ इति ।

'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।' इति श्रीगीतासु ।
'अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः' इत्यादि ।
यदेकं दैवतं प्रस्तुतं तस्योपलक्षणम् उच्यते—

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।
यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥ ११ ॥

यतः यस्मात् सर्वाणि भूतानि भवन्ति उद्भवन्ति आदि-युगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं विनाशं यान्ति पुनः भूयः एव इत्यवधारणार्थः; नान्यस्मिन्नित्यर्थः । युगक्षये महाप्रलये । चकारात् मध्येऽपि यस्मिन् तिष्ठन्ति, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः ॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।
विष्णोर्नामसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥१२॥

तस्य एवंलक्षणलक्षितस्य एकस्य दैवतस्य लोकप्रधानस्य लोकनहेतुभिः विद्यास्थानैः प्रतिपाद्यमानस्य जगन्नाथस्य जगतां नाथः स्वामी मायाशबलः परमात्मा निर्लेपश्च तस्य भूपते महीपाल, विष्णोः व्यापनशीलस्य नामसहस्रं नाम्नां सहस्रं पापं भयं चापहन्तीति पापभयापहं त्वं मे मम मत्तः शृणु एकाग्रमना भूत्वा अवधारय ॥

एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम ।
नाम्नां सहस्रं लोकानामुपकारकरं शृणु ॥
निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् ।
विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम ॥
यच्छक्ति नाम यत्तस्य तत्तस्मिन्नेव वस्तुनि ।
साधकं पुरुषव्याघ्र सौम्यक्रूरेषु वस्तुषु ॥ इति विष्णुधर्मे ।

यद्यपि परस्य ब्रह्मणः षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढीनां शब्दप्रवृत्तिहेतुभूतानां निमित्तशक्तीनां चासंभवः, तथापि सगुणे ब्रह्मणि सविकारे च सर्वात्मकत्वात् तेषां शब्दप्रवृत्तिहेतूनां संभवात् सर्वे शब्दाः परस्मिन् पुंसि प्रवर्तन्ते ॥

तत्र—

यानि नामानि गौणानि
विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि
तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ १३ ॥

यानि नामानि गौणानि गुणसंबन्धीनि गुणयोगात् प्रवृत्तानि तेषु च यानि विख्यातानि प्रसिद्धानि ऋषिभिः मन्त्रैः तद्दर्शिभिश्च परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि । महांश्चासावात्मा चेति महात्मा—'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति वचनात् । अयमेव महानात्मेति महात्मा । तस्याचिन्त्यप्रभावस्य तानि वक्ष्यामि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धये पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनामिति ॥

अत्र नामसहस्रे आदित्यादिशब्दानाम् अर्थान्तरे प्रसि-

द्धानां आदित्याद्यर्थानां तद्विभूतित्वेन तदभेदात् तस्यैव स्तुतिरिति प्रसिद्धार्थग्रहणेऽपि तत्स्तुतित्वम् ।

भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥

इति विष्णुपुराणे ।

'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यारभ्य 'एकांशेन स्थितो जगत्' इतिपर्यन्तं गीतासु । 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इत्यादिश्रुतिश्च । विष्ण्वादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि वृत्तिभेदेनार्थभेदात् न पौनरुक्त्यम् । 'श्रीपतिर्माधवः' इत्यादीनां वृत्त्येकत्वेऽपि शब्दभेदान्न पौनरुक्त्यम् । अर्थैकत्वेऽपि न पौनरुक्त्यं दोषाय, 'नाम्नां सहस्रस्य किमेकं दैवतम्' इति पृष्टेः एकदेवताविषयत्वात् ॥

यत्र पुंलिङ्गशब्दप्रयोगः, तत्र विष्णुर्विशेष्यः; यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दः तत्र देवता विशेष्यते; यत्र नपुंसकलिङ्गशब्दः तत्र ब्रह्मेति विशेष्यते ॥

'यतः सर्वाणि भूतानि' इत्यारभ्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मण एकदेवतात्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं

ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते—

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो
भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद्भूतभृद्भावो
भूतात्मा भूतभावनः ॥ १४ ॥

विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वम् इत्युच्यते ब्रह्म। आदौ तु विश्वमिति कार्यभूतविश्वशब्देन कारणग्रहणं कार्यभूतविरिञ्च्यादिनामभिरपि उपपन्ना स्तुतिर्विष्णोः इति दर्शयितुम्। यद्वा, परस्मात् पुरुषात् न भिन्नमिदं विश्वं परमार्थतः तेन विश्वमित्यभिधीयते ब्रह्म, 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' 'पुरुष एवेदं विश्वम्' 'विश्वमेवेदम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तद्भिन्नं न किंचित् परमार्थतः सदस्ति। अथवा, विशतीति विश्वं ब्रह्म, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः। किंच, संहृतौ विशन्ति विश्वानि भूतानि अस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म, 'यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः। तथा हि— सकलं जगत्कार्यभूतमेष विशति, अत्र अखिलं विश्वं विशतीत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म इति, श्रुतेः। 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यारभ्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च

यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि । ओमित्येतत् । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्' इति काठके । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति प्रश्नोपनिषदि । 'ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम्' इति यजुर्वेदारण्यके । 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा । ओंकार एवेदं सर्वम् ।' इति च्छान्दोग्ये । 'ओमित्येतदक्षरम्' इत्युपक्रम्य

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
अपूर्वोऽनन्तरो बाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिः मध्यमन्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥

प्रणवं हीश्वरं विन्द्यात्सर्वस्य हृदये स्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोंकारं ज्ञात्वा धीरो न शोचति ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ इति ।

'ओं तद्ब्रह्म । ओं तद्वायुः । ओं तदात्मा । ओं तत्स-

त्यम्' इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः ।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥

.....................गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥

आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥

ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत । विकथां चान्यां कृत्वा एवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तेत ब्रह्म'। 'प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः । वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च विश्वशब्देन ओंकारोऽभिधीयते । वाच्यवाचकयोरत्यन्तभेदाभावात् विश्वमित्योंकार एव ब्रह्मेत्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति । एतदुक्तं भवति—यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म तज्जत्वात् तल्लत्वात् तद-

नत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः संभवन्ति । 'तस्माच्छान्त उपासीत' इति श्रुतेः,

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

निर्गुणः परमात्मात्र देहे व्याप्य व्यवस्थितः ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥

यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनुमानिव सागरम् ॥

बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः ।
शोच्यान्यहोऽतिमोहेन व्याप्तानीति मनीषिणाम् ।
एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया ॥

कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ।
विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ॥

द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ।
समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयम् ॥

तथा यत्नं करिष्यामो यथा प्राप्स्याम निर्वृतिम् ।
सर्वत्र दैत्याः समतामुपेताः समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥

न मन्त्रादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम ।
प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥

अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा ।
तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।
तद्बीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥

सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा ।
चिन्तयन्सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥

शारीरं मानसं वाग्जं दैवं भूतभवं तथा ।
सर्वत्र समचित्तस्य तस्य मे जायते कुतः ॥

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।
कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥

साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथापरौ ।
उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने ॥

तानेवाहं न पश्यामि मित्रादींस्तात मा क्रुधः ।
साध्याभावे महाबाहो साधनैः किं प्रयोजनम् ॥

सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥

जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो ।
भाग्यभोग्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि ॥

तस्माद्यतेत पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम् ।
यतितव्यं समत्वेन निर्वाणमपि चेच्छता ॥

देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरीसृपाः ।
रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम् ॥

एतद्विजानता सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
द्रष्टव्यमात्मवद्विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक ॥

एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः ।
प्रसीदत्यच्युतो यस्मिन्प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

इत्यादिवचनैश्च हिंसादिरहितेन स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति दर्शयितुं विश्वशब्देन ब्रह्माभिधीयत इति वा ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ इति ।

न चलति निजवर्णधर्मतो यः
समतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किंचिदुच्चैः
सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः
शुभचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।

प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥

वसति हृदि सनातने च तस्मि-
न्भवति पुमाञ्जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव सालपोतः ॥

सकलमिदमहं च वासुदेवः
परमपुमान्परमेश्वरः स एकः ।
इति मतिरचला भवत्यनन्ते
हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात् ॥

यमनियमविधूतकल्मषाणा-
मनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम् ।
अपगतमदमानमत्सराणां
व्रज भट दूरतरेण मानवानाम् ॥

इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्य एवंप्रकारत्वाच्च हिंसादिरहितेन विष्णोः स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति । 'श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम्' 'श्रद्धयाग्निः समिध्यते' इति श्रुतेः,

मश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रत-
मदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम् ।

अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हवि-
भागाः षडेते तव दैत्यसत्तम ॥

पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा ।
क्रयविक्रयसक्तानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम् ॥

अश्रद्धया च यद्दानं यजतां ददतां तथा ।
तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च श्रद्धया स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम्, नाश्रद्धया । 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात् स्तुतिनमस्कारादिकं कर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति । आत्मानं विष्णुं ध्यात्वा स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यम् ।

नाविष्णुः कीर्तयेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमर्चयेत् ।
नाविष्णुः संस्मरेद्विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमाप्नुयात् ॥

इति महाभारते कर्मकाण्डे ।

सर्वाण्येतानि नामानि परस्य ब्रह्मणोऽनघ ।
एवमेतानि नामानि देवदेवस्य कीर्तयेत् ॥

यं यं काममभिध्यायेत्तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम् ॥

तन्मयत्वेन गोविन्दमित्येतद्वालभ्य नान्यथा ।
तन्मयो वाञ्छितान्कामान्पदमाप्नोति मानवः ॥

इति विष्णुधर्मे ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

इति भगवद्गीतासु ।

अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो
भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥ इति विष्णुपुराणे ।

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

'तस्माद्ब्रह्मैवाचार्यरूपेणावतिष्ठते' इति व्यासस्मृतेः ।
वरं हुतवहज्वालापुञ्जस्यान्तर्व्यवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम् ॥

इति कात्यायनवचनात् यत्र देशे वासुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः । एतदुक्तं भवति—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रवर्णात् हरौ गुरौ च परा भक्तिः कार्येति ॥

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
पुमान्विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात् ।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥

कलिकल्मषमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रानुसंस्मृते ॥

सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः ॥

सेयं वदनवल्मीकवासिनी रसनोरगी ।
या न गोविन्द गोविन्द गोविन्देति प्रभाषते ॥

पापवल्ली मुखे तस्य जिह्वारूपेण तिष्ठति ।
या न वक्ति दिवारात्रौ गुणान्गोविन्दसंभवान् ॥

सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

इत्यादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसंकीर्तनं समस्तं दुरितं नाशयतीत्युक्तम् । किमुत श्रद्धादिपूर्वकं सहस्रनामसंकीर्तनं नाशयतीति ।

'मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति', 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसंकीर्तनेऽन्तर्भूतम् ।

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने
विघ्नो यत्र निवेशिते च मनसि ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं यदघं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते ॥
इति विष्णुपुराणे श्रीपराशरेणोपसंहृतम् ।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥
इति महाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहृतम् ।

हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्भिः सत्त्वसंस्थितैः ।
ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम् ॥
इति हरिवंशे कैलासयात्रायां हरिरेको ध्यातव्य इत्युक्तं

श्रीमहेश्वरेणापि। एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्याधिक्यमुक्तम्। 'किमेकं दैवतम्' इत्यारभ्य 'किं जपन्मुच्यते जन्तुः' इति षट्प्रश्नेषु 'यतः सर्वाणि' इति प्रश्नोत्तराभ्यां यद्ब्रह्मोक्तं तद्विश्वशब्देनोच्यत इति व्याख्यातं विश्वम्। तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह— विष्णुः इति। तथा च ऋग्वेदे— 'आस्य जानन्तो नाम चिद्वि-वक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे' इत्यादिवाक्यैर्विष्णोः नामसंकीर्तनेन सम्यग्ज्ञानप्राप्तिर्विहिता। वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः। विषेर्व्याप्त्यभिधायिनो नुक्प्रत्ययान्तस्य रूपम्। देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः। 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इत्यादिश्रुतेः। विशतेर्वा नुक्प्रत्य-यस्य रूपं विष्णुरिति।

यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः।
तस्माद्विष्णुरिति ख्यातो विशेर्धातोः प्रवेशनात्॥

इति विष्णुपुराणे।

व्याप्ते मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका स्थिता।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः॥

इति महाभारते।

यदुद्देशेनाध्वरे वषट्क्रियते सः वषट्कारः। यस्मिन

यज्ञे वा वषट्क्रिया, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । येन वषट्कारादिमन्त्रात्मना वा देवान् प्रीणयति स वषट्कारः । देवता वा, 'प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' इति श्रुतेः । 'चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु' इत्यादिस्मृतेश्च । भूतभव्यभवत्प्रभुः भूतं भव्यं भवच्चेति भूतभव्यभवन्ति तेषां प्रभुः । कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगिकमैश्वर्यं तस्येति प्रभुत्वम् । रजोगुणं समाश्रित्य विरिञ्चिरूपेण भूतानि करोतीति भूतकृत् ; तमोगुणमास्थाय स रुद्रात्मना भूतानि कृन्तति कृणोति हिनस्तीति भूतकृत् । सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि बिभर्ति पालयति धारयति पोषयतीति वा भूतभृत् । प्रपञ्चरूपेण भवतीति, केवलं भवतीत्येव वा भावः । भवनं भावः सत्तात्मको वा । भूतात्मा भूतानामात्मा अन्तर्यामी, 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः' इति श्रुतेः । भूतानि भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥

भूतकृदित्यादिभिः गुणतन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते—

पूतात्मा परमात्मा च
मुक्तानां परमा गतिः ।

अव्ययः पुरुषः साक्षी
क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥ १९ ॥

पूत आत्मा यस्य सः पूतात्मा, 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः। गुणोपरागः स्वेच्छातः पुरुषस्येति कल्प्यते। परमश्चासावात्मा चेति **परमात्मा** कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिर्गन्तव्या देवता पुनरावृत्त्यसंभवात्तद्गतस्येति **मुक्तानां परमा गतिः**; 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति भगवद्वचनम्। नास्य व्ययो विनाशो विकारो वा विद्यत इति **अव्ययः**, 'अजरोऽमरोऽव्ययः' इति श्रुतेः। पुरं शरीरं तस्मिन् शेते इति **पुरुषः**। 'नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम्। व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात्पुरुष उच्यते' इति महाभारते। यद्वा, अस्तेर्व्यत्यस्ताक्षरयोगात् आसीत्पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः, 'पूर्वमेवाहमिहासमिति, तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति श्रुतेः। अथवा पुरुषु उत्कर्षशालिषु सीदतीति, पुरूणि फलानि सनोति ददातीति वा, पूरूणि भुवनानि संहारसमये स्यति अन्तं करोतीति वा पूरणात्सदनाद्वा पुरुषः। 'पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः' इति पञ्चमवेदे। साक्षादव्यवधानेन

स्वरूपबोधेन ईक्षते पश्यति सर्वमिति साक्षी । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' इति पाणिनिवचनादिनिप्रत्ययः । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः; 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति भगवद्वचनात् । 'क्षेत्राख्यानि शरीराणि तेषां चैव यथासुखम् । तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते' इति ब्रह्मपुराणे । स एव न क्षरतीति-अक्षरः परमात्मा । अश्नोतेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षर इति । एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतः, 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । चकाराद्व्यावहारिको भेदश्च, प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् ॥

योगो योगविदां नेता
प्रधानपुरुषेश्वरः ।
नारसिंहवपुः श्रीमा-
न्केशवः पुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥

'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निगृह्य मनसा सह । एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः' तदवाप्यतया योगः इति योगविदो विदुः । योगं विदन्ति विचारयन्ति, जानन्ति, लभन्त इति वा योगविदः । तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादि-

नेति योगविदां नेता, 'तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति भगवद्वचनात्। प्रधानं प्रकृतिर्माया; पुरुषो जीवः; तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः। नरस्य सिंहस्य चावयवा यस्मिन् लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य सः नारसिंहवपुः। यस्य वक्षसि नित्यं वसति श्रीः सः श्रीमान्। अभिरूपाः केशाः यस्य सः केशवः। 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति वप्रत्ययः प्रशंसायाम्। यद्वा, कश्च अश्च ईशश्च त्रिमूर्तयः केशाः ते यद्वशे वर्तन्ते सः केशवः। केशिवधाद्वा केशवः। 'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन। तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातिं गमिष्यसि' इति विष्णुपुराणे श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनम्। पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना। पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः। अत्र 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति, जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात्। यत्र पुनः जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक्क्रिया तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते; यथा—मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमा, अध्वगानां धावन् शीघ्रतम इति। अथवा पञ्चमीसमासः। तथा च भगवद्वचनम्—'यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः' इति॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणु-
र्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
संभवो भावनो भर्ता
प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥ १७ ॥

'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् । सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते' इति भगवद्व्यासवचनात् **सर्वः** । शृणाति संहारसमये संहरति संहारयति सकलाः प्रजाः इति **शर्वः** । निस्त्रैगुण्यतया शुद्धत्वात् **शिवः** । 'स ब्रह्मा स शिवः' इत्यभेदोपदेशात् शिवादिनामभिः हरिरेव स्तूयते । स्थिरत्वात् **स्थाणुः** । भूतानामादिकारणत्वात् **भूतादिः** । प्रलयकाले अस्मिन् सर्वं निधीयते इति **निधिः** । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः । स एव निधिर्विशेष्यते— **अव्ययः** अनश्वरो निधिरित्यर्थः । स्वेच्छया समीचीनं भवनमस्येति **संभवः**, 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् । 'अथ दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च । स्वेच्छया संभवाम्येवं गर्भदुःखविवर्जितः' इति च । सर्वेषां भोक्तृणां फलानि भावयतीति **भावनः** । सर्वफलदातृत्वम 'फलमत उपपत्तेः' इत्यत्र उपपादितम् । प्रपञ्चस्याधि-

ष्ठानत्वेन भरणात् भर्ता । प्रकर्षेण महाभूतानि अस्माज्जायन्त इति प्रभवः; प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा । सर्वासु क्रियासु सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः । निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति ईश्वरः, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः ॥

स्वयंभूः शंभुरादित्यः
पुष्कराक्षो महास्वनः ।
अनादिनिधनो धाता
विधाता धातुरुत्तमः ॥ १८ ॥

स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । 'स एव स्वयमुद्बभौ' इति मानवं वचनम् । सर्वेषामुपरि भवति, स्वयं भवतीति वा स्वयंभूः । येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति तदुभयात्मना स्वयमेव भवतीति वा, 'परिभूः स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । अथवा, स्वयंभूः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति न परतन्त्रः, 'पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति मन्त्रवर्णात् । शं सुखं भक्तानां भावयतीति शंभुः । आदित्यमण्डलान्तःस्थो हिरण्मयः पुरुषः आदित्यः । द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा, 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्युक्तः । अदितेरखण्डिताया मह्या अयं पतिरिति वा, 'इयं वा अदितिः'

'महीं देवीं विष्णुपत्नीम्' इति श्रुतेः। यथा आदित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेकवत्प्रतिभासते, एवमनेकेषु शरीरेषु एक एव आत्मा अनेकवत्प्रतिभासत इति आदित्यसाधर्म्याद्वा आदित्यः। पुष्करेणोपमिते अक्षिणी यस्येति पुष्कराक्षः। महान्पूजितः स्वनो नादो वा श्रुतिलक्षणो यस्य सः महास्वनः। 'सन्महत्' इत्यादिना समासे कृते 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यादिना आत्वम्। 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः' इति श्रुतेः। आदिर्जन्म; निधनं विनाशः; तद्द्वयं यस्य न विद्यते सः अनादिनिधनः। अनन्तादिरूपेण विश्वं बिभर्तीति धाता। कर्मणां तत्फलानां च कर्ता विधाता; अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्विशेषेण दधातीति वा। धातुरुत्तमः इति नामैकं सविशेषणं सामानाधिकरण्येन; धातुर्विरिञ्चादुत्कृष्ट इति वा वैयधिकरण्येन; नामद्वयं वा; सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्कृष्टश्चिद्धातुरित्यर्थः। कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव धातुः। उत्तमः सर्वेषामुद्गतानाम् अतिशयेनोद्गतत्वादुत्तमः॥

अप्रमेयो हृषीकेशः
पद्मनाभोऽमरप्रभुः।

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा
स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥ १९ ॥

शब्दादिरहितत्वान्न प्रत्यक्षगम्यः । नाप्यनुमानगम्यः, तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाप्युपमानसिद्धः, निर्भागत्वेन सादृश्याभावात् । नाप्यर्थापत्तिग्राह्यः, तद्विनानुपपद्यमानस्यासंभवात् । नाप्यभावगोचरः, भावरूपत्वात्, अभावसाक्षित्वाच्च । नापि शास्त्रप्रमाणवेद्यः, प्रमाणजन्यातिशयाभावात् । यद्येवम्, शास्त्रयोनित्वं कथम्? उच्यते— प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वेऽपि अध्यस्तातद्रूपनिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वमिति अप्रमेयः, साक्षिरूपत्वात् । हृषीकाणि इन्द्रियाणि; तेषामीशः क्षेत्रज्ञरूपभाक् । यद्वा, इन्द्रियाणि यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा हृषीकेशः । यस्य वा सूर्यरूपस्य चन्द्ररूपस्य च जगत्प्रीतिकरा हृष्टाः केशा रश्मयः सः हृषीकेशः, 'सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्' इति श्रुतेः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । यथोक्तं मोक्षधर्मे—

सूर्याचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः ।
बोधयन्स्वापयंश्चैव जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥

बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेवं कर्मभिः पाण्डुनन्दन ॥

हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः । इति ।

सर्वजगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्य सः पद्मनाभः, 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' इति श्रुतेः । अमराणां प्रभुः अमरप्रभुः । विश्वं कर्म क्रिया यस्य सः विश्वकर्मा । क्रियते इति जगत् कर्म विश्वं कर्म यस्येति वा विचित्रनिर्माणशक्तिमत्त्वाद्वा विश्वकर्मा; त्वष्ट्रा साहश्याद्वा । मननात् मनुः । 'नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' इति श्रुतेः । मन्त्रो वा, प्रजापतिर्वा मनुः । संहारसमये सर्वभूततनूकरणत्वात् त्वष्टा । त्वक्षतेस्तनूकरणार्थात् तृच्प्रत्ययः । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः । पुराणः स्थविरः 'त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति बह्वृचाः; वयोवचनो वा । स्थिरत्वात् ध्रुवः । स्थविरो ध्रुव इत्येकं नाम सविशेषणम् ॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो
लोहिताक्षः प्रतर्दनः ।
प्रभूतस्त्रिककुब्धाम
पवित्रं मङ्गलं परम् ॥ २० ॥

कर्मेन्द्रियैः न गृह्यत इति अग्राह्यः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । शश्वत् सर्वेषु

कालेषु भवतीति शाश्वतः, 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः। सच्चिदानन्दात्मकः कृष्णः, 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः। विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः' इति व्यासवचनात्; कृष्णवर्णात्मकत्वाद्वा, 'कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन' इति महाभारते। लोहिते अक्षिणी यस्येति लोहिताक्षः, 'स मा वृषभो लोहिताक्षः' इति श्रुतेः। प्रलये भूतानि प्रतर्दयति हिनस्तीति प्रतर्दनः। ज्ञानैश्वर्यादिगुणैः संपन्नः प्रभूतः। ऊर्ध्वाधोमध्यभेदेन तिसृणां ककुभामपि धामेति त्रिककुब्धाम इत्येकं नाम। येन पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत् पवित्रम्। 'पुवः संज्ञायाम्' 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' इति पाणिनिस्मरणात् इत्रप्रत्ययः। 'अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम्। स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः' इति विष्णुपुराणवचनात्, कल्याणरूपत्वाद्वा मङ्गलम्। परं सर्वभूतेभ्यः उत्कृष्टं ब्रह्म। मङ्गलं परम् इत्येकमिदं नाम सविशेषणम ॥

ईशानः प्राणदः प्राणो
ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः।

हिरण्यगर्भो भूगर्भो
माधवो मधुसूदनः ॥ २१ ॥

सर्वभूतनियन्तृत्वात् **ईशानः** । प्राणान् ददाति चेष्टयतीति **प्राणदः**, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इति श्रुतेः । यद्वा, प्राणान् कालात्मना द्यति खण्डयतीति, प्राणान् दापयति शोधयतीति वा, प्राणान् दाति लुनातीति वा, **प्राणदः** । प्राणितीति **प्राणः** क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा, 'प्राणस्य प्राणम्' इति श्रुतेः मुख्यप्राणो वा । वृद्धतमो **ज्येष्ठः** 'ज्य च' इत्यधिकारे 'वृद्धस्य च' इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात् । प्रशस्यतमः **श्रेष्ठः**, 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशविधानात् । 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति श्रुतेः मुख्यप्राणो वा, 'श्रेष्ठश्च' इत्यधिकरणसिद्धत्वात् । सर्वकारणत्वाद्वा **ज्येष्ठः** । सर्वातिशयत्वाद्वा **श्रेष्ठः** । ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः **प्रजापतिः** । हिरण्मयाण्डान्तर्वर्तित्वात् **हिरण्यगर्भो** ब्रह्मा विरिञ्चिः तदात्मा, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इति श्रुतेः । भूः गर्भे यस्य सः **भूगर्भः** । मायाः श्रियाः धवः पतिः **माधवः** ; मधुविद्यावबोध्यत्वाद्वा । 'मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्' इति व्यास-

वचनाद्वा माधवः । मधुनामानमसुरं सूदितवानिति मधु-सूदनः ।

कर्णमिश्रोद्भवं चापि मधुनाममहासुरम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥
तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।
मधुसूदन इत्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ॥

इति महाभारते ॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी
मेधावी विक्रमः क्रमः ।
अनुत्तमो दुराधर्षः
कृतज्ञः कृतिरात्मवान् ॥ २२ ॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः । विक्रमः शौर्यम्, तद्योगात् विक्रमी । धनुरस्यास्तीति धन्वी । व्रीह्यादित्वात् इनिः । 'रामः शस्त्रभृतामहम्' इति भगवद्वचनम् । मेधा बहुग्रन्थधारणसामर्थ्यम्, सा यस्यास्ति सः मेधावी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनिप्रत्ययः । विचक्रमे जगद्विश्वं तेन विक्रमः; विना गरुडेन पक्षिणा क्रमाद्वा । क्रमणात्, क्रमहेतुत्वाद्वा क्रमः, 'क्रान्ते विष्णुम्' इति मनुवचनात् । अवि-

द्यमानः उत्तमो यस्मात् सः अनुत्तमः । 'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' इति श्रुतेः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । दैत्यादिभिः धर्षयितुं न शक्यत इति दुराधर्षः । प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं जानातीति कृतज्ञः । पत्रपुष्पाद्यल्पमपि प्रयच्छतां मोक्षं ददातीति वा । पुरुषप्रयत्नः कृतिः, क्रिया वा; सर्वात्मत्वात्तदाधारतया वा लक्ष्यते कृत्येति वा कृतिः । स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् आत्मवान् । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥

सुरेशः शरणं शर्म
विश्वरेताः प्रजाभवः ।
अहः संवत्सरो व्यालः
प्रत्ययः सर्वदर्शनः ॥ २३ ॥

सुराणां देवानामीशः सुरेशः । सूपपदो वा राधातुः शोभनदातॄणाम् ईशः सुरेशः । आर्तानामार्तिहरणत्वात् शरणम् । परमानन्दरूपत्वात् शर्म । विश्वस्य कारणत्वात् विश्वरेताः । सर्वाः प्रजा यत्सकाशादुद्भवन्ति स प्रजाभवः । प्रकाशरूपत्वात् अहः । कालात्मना स्थितो विष्णुः संवत्स-

रः इत्युक्तः । व्यालवद्ग्रहीतुमशक्यत्वात् व्यालः । प्रतीतिः प्रज्ञा प्रत्ययः, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः । सर्वाणि दर्शनात्मकानि अक्षीणि यस्य सः सर्वदर्शनः । सर्वात्मकत्वात् 'विश्वतश्चक्षुः' 'विश्वाक्षम्' इति श्रुतेः ॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धः
सिद्धिः सर्वादिरच्युतः ।
वृषाकपिरमेयात्मा
सर्वयोगविनिःसृतः ॥ २४ ॥

न जायत इति अजः, 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः । 'न हि जातो न जायेय न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः' इति महाभारते । सर्वेषामीश्वराणामीश्वरः सर्वेश्वरः, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः । नित्यनिष्पन्नरूपत्वात् सिद्धः । सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वात्, निरतिशयरूपत्वाद्वा सिद्धिः । स्वर्गादीनां विनाशित्वादफलत्वम् । सर्वभूतानामादिकारणत्वात् सर्वादिः । स्वरूपसामर्थ्यात् न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते इति अच्युतः, 'शाश्वतꣳ शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । तथा

च भगवद्वचनम्— 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' इति ॥

इति नाम्नां प्रथमं शतं विवृतम् ॥

वर्षणात् सर्वकामाणां धर्मो वृषः; कात् तोयात् भूमिमपादिति कपिर्वराहः; वृषरूपत्वात्कपिरूपत्वाच्च वृषाकपिः । 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते । तस्माद्वृषाकपिं प्राह काश्यपो मां प्रजापतिः' इति महाभारते । इयानिति मातुं परिच्छेत्तुं न शक्यते आत्मा अस्येति अमेयात्मा । सर्वसंबन्धविनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः, 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति श्रुतेः । नानाशास्त्रोक्ताद्योगादपगतत्वाद्वा ॥

वसुर्वसुमनाः सत्यः
समात्मासंमितः समः ।
अमोघः पुण्डरीकाक्षो
वृषकर्मा वृषाकृतिः ॥ २५ ॥

वसन्ति सर्वभूतानि अत्र, तेषु अयमपि वसतीति वा वसुः; 'वसूनां पावकश्चास्मि' इत्युक्तो वा वसुः । वसुशब्देन धनवाचिना प्राशस्त्यं लक्ष्यते । प्रशस्तं मनो

यस्य सः वसुमनाः। रागद्वेषादिभिः क्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्च यतो न कलुषितं चित्तं ततस्तन्मनः प्रशस्तम्। अवितथरूपत्वात्परमात्मा सत्त्यः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। मूर्तामूर्तात्मकत्वाद्वा, 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतेः। सदिति प्राणः, तीत्यन्नम्, यमिति दिवाकरः, तेन प्राणान्नादित्यरूपाद्वा सत्त्यः, 'सदिति प्राणास्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यः' इति श्रुतेः। सत्सु साधुत्वाद्वा सत्त्यः। सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः सः समात्मा। सर्वभूतेषु सम एक आत्मा वा, 'सम आत्मेति विद्यात्' इति श्रुतेः। सर्वैरप्यर्थजातैः परिच्छिन्नो मितः; सर्वैरपरिच्छिन्नोऽमित इति असंमितः; सर्वकालेषु सर्वविकाररहितत्वात समः; मया लक्ष्म्या सह वर्तत इति वा समः। पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीति अमोघः। अवितथसंकल्पाद्वा, 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः। हृदयस्थं पुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलक्षित इति पुण्डरीकाक्षः, 'यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्' इति श्रुतेः; पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्येति वा। धर्मलक्षणं कर्मास्येति वृषकर्मा। धर्मार्थमाकृतिः शरीरं यस्य सः वृषाकृतिः। 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात्॥

रुद्रो बहुशिरा बभ्रु-
विश्वयोनिः शुचिश्रवाः ।
अमृतः शाश्वतस्थाणु-
र्वरारोहो महातपाः ॥ २६ ॥

संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः । रुदं राति ददातीति वा, रुर्दुःखं दुःखकारणं वा, द्रावयतीति वा रुद्रः । रोदनाद्द्रावणाद्वापि रुद्र इत्युच्यते, 'रुर्दुःखं दुःखहेतुं वा विद्रावयति स प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्' इति लिङ्गपुराणवचनात् । बहूनि शिरांसि यस्येति बहुशिराः, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति मन्त्रवर्णात् । बिभर्ति लोकानिति बभ्रुः । विश्वस्य कारणत्वात् विश्वयोनिः । शुचीनि श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः । न विद्यते मृतं मरणमस्येति अमृतः, 'अजरोऽमरः' इति श्रुतेः । शाश्वतश्चासौ स्थाणुश्चेति शाश्वतस्थाणुः । वर आरोहोऽङ्कोऽस्येति वरारोहः । वरमारोहणं यस्मिन्निति वा, आरूढानां पुनरावृत्त्यसंभवात्, 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतेः, 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इति स्मृतेश्च । महत्सृज्यविषयं तपो ज्ञानमस्येति महातपाः, 'यस्य ज्ञानमयं तपः

इति श्रुतेः। ऐश्वर्यं प्रतापो वा तपो महदस्येति वा महा-तपाः ॥

सर्वगः सर्वविद्भानु-
विष्वक्सेनो जनार्दनः।
वेदो वेदविदव्यङ्गो
वेदाङ्गो वेदवित्कविः ॥ २७ ॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः, कारणत्वेन व्याप्तत्वात् सर्वत्र। सर्वं वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित्; भातीति भानुः, 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्' इति श्रुतेः। 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च; सर्वविच्चासौ भानुश्चेति सर्वविद्भानुः। विष्वगञ्चति पलायते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगमात्रेणेति विष्वक्सेनः। जनान् दुर्जनानर्दयति हिनस्ति, नरकादीन्गमयतीति वा जनार्दनः; जनैः पुरुषार्थमभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यते इति जनार्दनः। वेदयतीति वेदः, 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति भगवद्वचनात्। यथावत् वेदार्थं वेत्तीति वेदवित्, 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इति भगवद्वचनात्।

सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः
सर्वे यज्ञाः सर्व इज्याश्च कृष्णः ।
विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतो ये
तेषां राजन्सर्वयज्ञाः समाप्ताः ॥

इति महाभारते ।

अव्यङ्गः ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल उच्यते; व्यङ्गो व्यक्तिर्न विद्यत इति वा अव्यङ्गः, 'अव्यक्तोऽयम्' इति भगवद्वचनात् । वेदा अङ्गभूता यस्य सः वेदाङ्गः । वेदान्विन्त्ते विचारयतीति वेदवित् । क्रान्तदर्शी कविः सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः, 'कविर्मनीषी' इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो
धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।
चतुरात्मा चतुर्व्यूह-
श्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोपद्रष्टा । लोकपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः । धर्माधर्मौ साक्षादीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्मात् धर्माध्यक्षः । कृतश्च कार्यरूपेण अकृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः ।

सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्रः आत्मनः यस्य सः चतुरात्मा ।

ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः ।
विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः ॥
विष्णुर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विज ।
स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः ॥
रुद्रः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः ।
चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः ॥

इति वैष्णवपुराणे ।

'व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः । सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दनः' इति व्यासवचनात् चतुर्व्यूहः । दंष्ट्राश्चतस्रो यस्येति चतुर्दंष्ट्रः नृसिंहविग्रहः । सादृश्याद्वा शृङ्गं दंष्ट्रेत्युच्यते, 'चत्वारि शृङ्गा' इति श्रुतेः । चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता
सहिष्णुर्जगदादिजः ।
अनघो विजयो जेता
विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥ २९ ॥

प्रकाशैकरसत्वात् भ्राजिष्णुः । भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया भोजनम् इत्युच्यते । पुरुषरूपेण तां भुङ्क्ते इति भोक्ता । हिरण्याक्षादीन् सहते अभिभवतीति सहिष्णुः । हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते स्वयमिति जगदादिजः । अघं न विद्यतेऽस्येति अनघः, 'अपहतपाप्मा' इति श्रुतेः । विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यादिभिर्गुणैः विश्वमिति विजयः । यतोऽतिशेते सर्वभूतानि स्वभावतः अतः जेता । विश्वं योनिरस्येति, विश्वश्चासौ योनिश्चेति वा विश्वयोनिः । पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति पुनर्वसुः ॥

उपेन्द्रो वामनः प्रांशु-
रमोघः शुचिरूर्जितः ।
अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो
धृतात्मा नियमो यमः ॥ ३० ॥

इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वेनेति उपेन्द्रः, यद्वा, उपरि इन्द्रः उपेन्द्रः । 'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवताः' इति हरिवंशे । बलिं वामनरूपेण याचितवानिति वामनः । संभजनीय इति वा, 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते' इति

मन्त्रवर्णात् । स एव जगत्त्रयं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति प्रांशुः । 'तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ॥ भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी' इत्यादि विश्वरूपं दर्शयित्वा 'तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थितौ ॥ दिवमाक्रममाणस्य जानुमूले व्यवस्थितौ ।' इति प्रांशुत्वं दर्शितं हरिवंशे । न मोघं चेष्टितं यस्य सः अमोघः । स्मरतां स्तुवताम् अर्चयतां च पावनत्वात् शुचिः । 'अस्पर्शश्च महाञ्शुचिः' इति मन्त्रवर्णात् । बलप्रकर्षशालित्वात् ऊर्जितः । अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः स्वभावसिद्धैरिति अतीन्द्रः । सर्वेषां प्रतिसंहारात् संग्रहः । सृज्यरूपतया, सर्गहेतुत्वाद्वा सर्गः । एकरूपेण जन्मादिरहिततया धृत आत्मा येन सः धृतात्मा । स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयतीति नियमः । अन्तर्यच्छतीति यमः ॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी
वीरहा माधवो मधुः ।
अतीन्द्रियो महामायो
महोत्साहो महाबलः ॥ ३१ ॥

निःश्रेयसार्थिभिः वेदनार्हत्वात् वेद्यः । सर्वविद्यानां वेदितृत्वात् वैद्यः । सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात् सदायोगी । धर्मत्राणाय वीरान् असुरान् हन्तीति वीरहा । मायाः विद्यायाः पतिः माधवः । 'मा विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः' इति हरिवंशे । यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अयमपि तथेति मधुः । 'अशब्दमस्पर्शम्' इति श्रुतेः शब्दादिरहितत्वात् इन्द्रियाणामविषय इति अतीन्द्रियः । मायाविनामपि मायाकारित्वात् महामायः, 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् । जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वात् महोत्साहः । बलिनामपि बलवत्त्वात् महाबलः ॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो
महाशक्तिर्महाद्युतिः ।
अनिर्देश्यवपुः श्रीमा-
नमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥ ३२ ॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वात् महाबुद्धिः । महदुत्पत्तिकारणमविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः । महती शक्तिः सामर्थ्यमस्येति महाशक्तिः । महती द्युतिर्बाह्याभ्यन्तरा चास्ये-

ति महाद्युतिः; 'स्वयं ज्योतिः' इति श्रुतेः, 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यादेश्च । इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्मै स्वसंवेद्यत्वात् तत् अनिर्देश्यं वपुरस्येति अनिर्देश्यवपुः । ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्यस्य सः श्रीमान् । सर्वैः प्राणिभिरमेया बुद्धिरात्मा यस्य सः अमेयात्मा । महान्तमद्रिं मन्दरं गोवर्धनं च अमृतमथने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक् ॥

महेष्वासो महीभर्ता
श्रीनिवासः सतां गतिः ।
अनिरुद्धः सुरानन्दो
गोविन्दो गोविदां पतिः ॥ ३३ ॥

महानिष्वास इषुक्षेपो यस्य सः महेष्वासः । एकार्णवाप्लुतां देवीं महीं बभारेति महीभर्ता । यस्य वक्षस्यनपायिनी श्रीर्वसति सः श्रीनिवासः । सतां वैदिकानां साधूनां पुरुषार्थसाधनहेतुः सतां गतिः । न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इति अनिरुद्धः । सुरानानन्दयतीति सुरानन्दः । 'नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् । गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः' इति मोक्षधर्मवचनात् गो-

विन्दः । 'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्' इति । 'गौरेषा तु तथा वाणी तां च विन्दयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देव मुनिभिः कथ्यते भवान्' इति च हरिवंशे । गौर्वाणी, तां विन्दतीति गोविदः, तेषां पतिर्विशेषेणेति गोविदां पतिः ॥

मरीचिर्दमनो हंसः
सुपर्णो भुजगोत्तमः ।
हिरण्यनाभः सुतपाः
पद्मनाभः प्रजापतिः ॥ ३४ ॥

तेजस्विनामपि तेजस्त्वात् मरीचिः, 'तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । स्वाधिकारात्प्रमाद्यतीः प्रजा दमयितुं शीलं यस्य वैवस्वतादिरूपेण इति दमनः । अहं स इति तादात्म्यभाविनः संसारभयं हन्तीति हंसः । पृषोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वम् । हन्ति गच्छति सर्वशरीरेष्विति वा, 'हꣳसः शुचिषत्' इति मन्त्रवर्णात् । शोभनपर्णत्वात् सुपर्णः, 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रवर्णात् । भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः । हिरण्यमिव कल्याणी नाभिरस्येति

हिरण्यनाभः; हितरमणीयनाभित्वाद्वा । बदरिकाश्रमे नर-नारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः । 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः' इति स्मृतेः पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति, हृदयपद्मस्य नाभौ मध्ये प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । प्रजानां पतिः पिता प्रजापतिः ॥

अमृत्युः सर्वदृक्सिंहः
संधाता संधिमान्स्थिरः ।
अजो दुर्मर्षणः शास्ता
विश्रुतात्मा सुरारिहा ॥ ३५ ॥

मृत्युर्विनाशस्तद्धेतुर्वा अस्य न विद्यते इति अमृत्युः । प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदृक् । हिनस्तीति सिंहः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥

इति नाम्नां द्वितीयं शतं विवृतम् ॥

कर्मफलैः पुरुषान् संधत्त इति संधाता । फलभोक्ता च स एवेति संधिमान् । सदैकरूपत्वात् स्थिरः । अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः । मर्षितुं सोढुं दानवादि-

भिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः । श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता । विशेषेण श्रुतः सत्यज्ञानादिलक्षणः आत्मा अतो विश्रुतात्मा । सुरारीणां निहन्तृत्वात् सुरारिहा ॥

गुरुर्गुरुतमो धाम
सत्यः सत्यपराक्रमः ।
निमिषोऽनिमिषः स्रग्वी
वाचस्पतिरुदारधीः ॥ ३८ ॥

समस्तविद्यानामुपदेष्टृत्वात्, सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः । विरिञ्च्यादीनामपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायकत्वात् गुरुतमः, 'यो ब्रह्माणम्' इति मन्त्रवर्णात् । धाम ज्योतिः, 'नारायणपरो ज्योतिः' इति मन्त्रवर्णात् । सर्वकामाणामास्पदत्वाद्वा धाम, 'परमं ब्रह्म परं धाम' इति श्रुतेः । सत्यवचनधर्मरूपत्वात् सत्यः, 'तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति' इति श्रुतेः; सत्यस्य सत्यमिति वा, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम्' इति श्रुतेः । सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य सः सत्यपराक्रमः । निमीलिते यतो नेत्रे योगनिद्रारतस्य अतो निमिषः । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् अनिमिषः; मत्स्यरूपतया वा आत्मरूपतया

वा अनिमिषः । भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां स्रजं नित्यं बिभर्तीति स्रग्वी । वाचो विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः; सर्वार्थविषया धीर्बुद्धिरस्य इति उदारधीः; वाचस्पतिरुदारधीः इत्येकं नाम ॥

अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमा-
न्न्यायो नेता समीरणः ।
सहस्रमूर्धा विश्वात्मा
सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ३७ ॥

अग्रं प्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षून् इति अग्रणीः । भूतग्रामस्य नेतृत्वात् ग्रामणीः । श्रीः कान्तिः सर्वातिशयिता अस्येति श्रीमान् । प्रमाणानुग्राहकोऽभेदकारकस्तर्को न्यायः । जगद्यन्त्रनिर्वाहको नेता । श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति समीरणः । सहस्राणि मूर्धानोऽस्येति सहस्रमूर्धा । विश्वस्यात्मा विश्वात्मा । सहस्राण्यक्षीणि यस्य सः सहस्राक्षः । सहस्राणि पादा अस्येति सहस्रपात् । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात्' इति श्रुतेः ॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा
संवृतः संप्रमर्दनः ।

अहःसंवर्तको वह्नि-
रनिलो धरणीधरः ॥ ३८ ॥

आवर्तयितुं संचारचक्रं शीलमस्येति आवर्तनः । संसारबन्धान्निवृत्त आत्मा स्वरूपमस्येति निवृत्तात्मा । आच्छादिकया अविद्यया संवृतत्वात् संवृतः । सम्यक् प्रमर्दयति रुद्रकालाद्याभिः विभूतिभिरिति संप्रमर्दनः । सम्यगह्नां प्रवर्तनात् सूर्यः अहःसंवर्तकः । वहनात् वह्निः । अनिलयः अनिलः, अनादित्वात् अनिलः; अनादानाद्वा, अननाद्वा अनिलः । शेषरूपेण वराहरूपेण च धरणीं धत्त इति धरणीधरः ॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा
विश्वधृग्विश्वभुग्विभुः ।
सत्कर्ता सत्कृतः साधु-
र्जह्नुर्नारायणो नरः ॥ ३९ ॥

शोभनः प्रसादो यस्य अपकारवतामपि शिशुपालादीनां मोक्षप्रदातृत्वादिति सुप्रसादः । रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मा अन्तःकरणमस्येति प्रसन्नात्मा; यद्वा, प्रसन्नस्वभावः

कारुणिक इत्यर्थः; अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा। विश्वं धृष्णोतीति विश्वधृक्। ञि धृषा प्रागल्भ्ये। विश्वं भुङ्क्ते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभुक्। हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः, 'नित्यं विभुम्' इति मन्त्रवर्णात्। सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता। पूजितैरपि पूजितः सत्कृतः। न्यायप्रवृत्ततया साधुः; साधयतीति वा; साध्यभेदानुपादानात् साध्यमात्रसाधको वा। जनान् संहारसमये अपह्नुते अपनयतीति जह्नुः; जहात्यविदुषोऽभक्तान् अपनयति परमिति वा। नर आत्मा, ततो जातान्याकाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि कार्याणि अयं कारणात्मना व्याप्नोति; अतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः, 'यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः' इति मन्त्रवर्णात्।

नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥

इति महाभारते।

नाराणां जीवानामयनत्वात् प्रलये इति वा, 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः। 'नाराणामयनं यस्मात्तस्मान्नारायणः स्मृतः' इति ब्रह्मवैवर्तात्, 'आपो नारा इति प्रोक्ता

आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तस्मान्नारायणः स्मृतः ' इति मनुवचनाद्वा नारायणः ।

नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः
संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रः ।
शृण्वन्तु भव्यमतयो यतयोऽस्तरागा
उच्चैस्तरामुपदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः ॥

इति श्रीनारासिंहपुराणे ।

नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः ।

इति व्यासवचनम् ॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा
विशिष्टः शिष्टकृच्छुचिः ।
सिद्धार्थः सिद्धसंकल्पः
सिद्धिदः सिद्धिसाधनः ॥ ४० ॥

यस्मिन् संख्यानामरूपभेदादिः न विद्यत इति असंख्येयः । अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येति अप्रमेयात्मा । अतिशेते सर्वम् अतो विशिष्टः । शिष्टं शासनं करोतीति शिष्टकृत् ; शिष्टान् करोति पालयतीति वा । सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे यथा, तद्वदिति वा शि-

ष्टकृत् । निरञ्जनः शुचिः । सिद्धो निर्वृत्त अर्थ्यमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः, 'सत्यकामः' इति श्रुतेः । सिद्धो निष्पन्नः संकल्पोऽस्येति सिद्धसंकल्पः, 'सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः । सिद्धिं फलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः । सिद्धेः साधकत्वात् सिद्धिसाधनः ॥

वृषाही वृषभो विष्णु-
र्वृषपर्वा वृषोदरः ।
वर्धनो वर्धमानश्च
विविक्तः श्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥

वृषो धर्मः पुण्यम्, तदेव अहः द्वादशाहादिः क्रतुः वृषाहः; सोऽस्यास्तीति वृषाही । वृषाह इत्यत्र 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः समासान्तः । वर्षत्येष भक्तेभ्यः कामानिति वृषभः । विष्णुः 'विष्णुर्विक्रमणात्' इति व्यासेनोक्तेः । वृषरूपाणि सोपानपर्वाणि आहुः परं धामारुरुक्षोः इत्यतो वृषपर्वा । प्रजाः वर्षतीव उदरमस्येति वृषोदरः । वर्धयतीति वर्धनः । प्रपञ्चरूपेण वर्धत इति वर्धमानः । इत्थं वर्धमानोऽपि पृथगेव तिष्ठतीति विविक्तः । श्रुतयः सागरे इव अत्र निधीयन्ते इति श्रुतिसागरः ॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्ग्मी
महेन्द्रो वसुदो वसुः ।
नैकरूपो बृहद्रूपः
शिपिविष्टः प्रकाशनः ॥ ४२ ॥

शोभना भुजाः जगद्रक्षाकरा अस्येति सुभुजः । पृथिव्यादीन्यपि लोकधारकाण्यन्यैः धारयितुमशक्यानि धारयन् न केनचिद्धारयितुं शक्यत इति दुर्धरः; दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिः हृदये धार्यत इति वा दुर्धरः । यतो निःसृता ब्रह्ममयी वाक् तस्मात् वाग्ग्मी । महांश्चासाविन्द्रश्चेति महेन्द्रः, ईश्वराणामपीश्वरः । वसु धनं ददातीति वसुदः, 'अन्नादो वसुदानः' इति श्रुतेः । दीयमानं तद्वस्त्वपि स एवेति वसुः; आच्छादयत्यात्मनः स्वरूपं माययेति वा वसुः; अन्तरिक्षे एव वसति नान्यत्रेति असाधारणेन वसनेन वायुर्वा वसुः, 'वसुरन्तरिक्षसत्' इति श्रुतेः । एकं रूपमस्य न विद्यत इति नैकरूपः, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः, 'ज्योतींषि विष्णुः' इत्यादिस्मृतेश्च । बृहत् महत् वराहादिरूपम् अस्येति बृहद्रूपः । शिपयः पशवः, तेषु विशति प्रतितिष्ठति

यज्ञरूपेणेति शिपिविष्टः, 'यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेः । शिपयो रश्मयः, तेषु निविष्ट इति वा ।

शैत्याच्छयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते ।
तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः ॥
तेषु प्रवेशाद्विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते ।

सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात् प्रकाशनः ॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः
प्रकाशात्मा प्रतापनः ।
ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्र-
श्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥

ओजः प्राणबलम्, तेजः शौर्यादयो गुणाः, द्युतिः दीप्तिः, ताः धारयतीति ओजस्तेजोद्युतिधरः । अथवा, ओजः तेजः इति नामद्वयम्, 'बलं बलवतां चाहं तेजस्तेजस्विनामहम्' इति भगवद्वचनात् । द्युतिं ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः । प्रकाशस्वरूपः आत्मा यस्य सः प्रकाशात्मा । सवित्रादिविभूतिभिः विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः ।

धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः उपेतत्वात् ऋद्धः । स्पष्टम् उदात्तम् ओंकारलक्षणम् अक्षरम् अस्येति स्पष्टाक्षरः । ऋग्यजुःसामलक्षणो मन्त्रः; मन्त्रबोध्यत्वाद्वा मन्त्रः । संसारतापतिग्मांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिवाह्लादकत्वात् चन्द्रांशुः । भास्करद्युतिसाधर्म्यात् भास्करद्युतिः ॥

अमृतांशूद्भवो भानुः
शशबिन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सेतुः
सत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥

मथ्यमाने पयोनिधौ अमृतांशोश्चन्द्रस्य उद्भवो यस्मात् सः अमृतांशूद्भवः । भातीति भानुः, 'तमेव भान्तम्' इत्यादिश्रुतेः । शश इव बिन्दुर्लाञ्छनमस्येति शशबिन्दुः चन्द्रः तद्वत्प्रजाः पुष्णातीति शशबिन्दुः, 'पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः' इति भगवद्वचनात् । सुराणां देवानां शोभनदातॄणां च ईश्वरः सुरेश्वरः । संसाररोगभेषजत्वात् औषधम् । जगतां समुत्तारणहेतुत्वात् असंभेदकारणत्वाद्वा सेतुवत् वर्णाश्रमादीनां जगतः सेतुः, 'एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतेः । सत्या अवि-

तथा धर्माः ज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य सः सत्यधर्मपराक्रमः ॥

भूतभव्यभवन्नाथः
पवनः पावनोऽनलः ।
कामहा कामकृत्कान्तः
कामः कामप्रदः प्रभुः ॥ ४५ ॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथः, तैर्याच्यते तानुपतपति तेषामीष्टे शास्तीति वा भूतभव्यभवन्नाथः । पवत इति पवनः, 'पवनः पवतामस्मि' इति भगवद्वचनात् । पावयतीति पावनः, 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतेः । अनान् प्राणान् आत्मत्वेन लातीति जीवः अनलः ; णलतेर्गन्धवाचिनो नञ्पूर्वाद्वा, 'अगन्धमरसम्' इति श्रुतेः ; न अलं पर्याप्तमस्य विद्यत इति वा । कामान् हन्ति मुमुक्षूणां भक्तानां हिंसकानां चेति कामहा । सात्त्विकानां कामान् करोतीति कामकृत् ; कामस्य प्रद्युम्नस्य जनकत्वाद्वा । अभिरूपतमः कान्तः । काम्यते पुरुषार्थाभिकाङ्क्षिभिरिति कामः । भक्तेभ्यः कामान् प्रकर्षेण ददातीति कामप्रदः । प्रकर्षेण भवनात् प्रभुः ॥

युगादिकृद्युगावर्तो
नैकमायो महाशनः ।
अदृश्यो व्यक्तरूपश्च
सहस्रजिदनन्तजित् ॥ ४९ ॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वात् **युगादिकृत्**; युगानामादिमारम्भं करोति इति वा ॥

इति नाम्नां तृतीयं शतं विवृतम् ॥

युगानि कृतादीन्यावर्तयति कालात्मनेति **युगावर्तः** । एका माया न विद्यते बह्वीर्माया वहतीति **नैकमायः** । 'नलोपो नञः' इति नकारलोपो न भवति, ञकारानुबन्धरहितस्यापि नकारस्य प्रतिषेधवाचिनो विद्यमानत्वात् । कल्पान्ते सर्वग्रसनात् महदशनमस्येति **महाशनः** । सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यः **अदृश्यः** । स्थूलरूपेण व्यक्तं रूपमस्येति **व्यक्तरूपः**; स्वयं प्रकाशमानत्वात् योगिनां व्यक्तरूपः इति वा । सहस्राणि असुराणां युद्धे जयतीति **सहस्रजित्** । सर्वभूतानि युद्धक्रीडादिषु सर्वत्राचिन्त्यशक्तितया जयतीति **अनन्तजित्** ॥

इष्टोऽविशिष्टः शिष्टेष्टः
शिखण्डी नहुषो वृषः ।
क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता
विश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७ ॥

परमानन्दात्मकत्वेन प्रियः इष्टः; यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः । सर्वेषामन्तर्यामित्वेन अविशिष्टः । शिष्टानां विदुषामिष्टः शिष्टेष्टः; शिष्टा इष्टा अस्येति वा, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति भगवद्वचनात्; शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा शिष्टेष्टः । शिखण्डः कलापोऽलंकारोऽस्येति शिखण्डी गोपवेषधरः । यतो नह्यति भूतानि मायया अतो नहुषः । कामानां वर्षणात् वृषः धर्मः । 'वृषो हि भगवान्धर्मः स्मृतो लोकेषु भारत । नैघण्टुकपदाख्यातैर्विद्धि मां वृष इत्युत' इति महाभारते । साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा । असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत् । क्रियत इति कर्म जगत्, तस्य कर्ता, 'एतेषां पुरुषाणां यः कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्यः' इति श्रुतेः । क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता च्छेदक इत्येकं वा नाम । विश्वेषामालम्बनत्वेन, विश्वे बाहवोऽस्येति वा विश्वबाहुः, 'विश्वतो-

बाहुः' इति श्रुतेः । महीं पूजां धरणीं वा धरति इति महीधरः ॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः
प्राणदो वासवानुजः ।
अपां निधिरधिष्ठान-
मप्रमत्तः प्रतिष्ठितः ॥ ४८ ॥

षड्भावविकारशून्यत्वात् अच्युतः, 'शाश्वतं शिवमच्युतम्' इति श्रुतेः । जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः प्रथितः । सूत्रात्मना प्रजाः प्राणयतीति प्राणः । 'प्राणो वा अहमस्मि' इति बह्वृचाः । सुराणामसुराणां च प्राणं बलं ददाति द्यति वेति प्राणदः । अदित्यां कश्यपाद्वासवस्यानुजो जात इति वासवानुजः । आपो यत्र निधीयन्ते सः अपां निधिः, 'सरसामस्मि सागरः' इति भगवद्वचनात् । अधितिष्ठन्ति भूतानि उपादानकारणत्वेन ब्रह्म इति अधिष्ठानम्, 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' इति भगवद्वचनात् । अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् न प्रमाद्यतीति अप्रमत्तः । स्वे महिम्नि स्थितः प्रतिष्ठितः, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥

स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो
वरदो वायुवाहनः ।
वासुदेवो बृहद्भानु-
रादिदेवः पुरंदरः ॥ ४९ ॥

स्कन्दत्यमृतरूपेण स्रवति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कन्दः । स्कन्दं धर्मपथं धारयतीति वा स्कन्दधरः । धुरं वहति समस्तभूतजन्मादिलक्षणामिति धुर्यः । अभिमतान् वरान् ददातीति, वरं दक्षिणां ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः, 'गौर्वै वरः' इति श्रुतेः । वहतः सप्त आवहादीन् वाहयतीति वायुवाहनः । वसति वासयत्याच्छादयति सर्वमिति वा वासुः, दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति द्योतते सूयते गच्छतीति वा देवः, वासुश्चासौ देवश्चेति वासुदेवः ।

छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः ।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो ज्ञेयो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति उद्योगपर्वणि ।

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥

इति च विष्णुपुराणे ।

बृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिनः । तैर्विश्वं भासयति यः सः बृहद्भानुः उच्यते । आदिः कारणम्, स चासौ देवश्चेति आदिदेवः; द्योतनादिगुणवान्देवः । सुरशत्रूणां पुरदारणात् पुरंदरः, 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति पाणिनिना निपातनात् ॥

अशोकस्तारणस्तारः
शूरः शौरिर्जनेश्वरः ।
अनुकूलः शतावर्तः
पद्मी पद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥

शोकादिषडूर्मिवर्जितः अशोकः । संसारसागरात्तारयतीति तारणः । गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणात् भयात् तारयतीति तारः । विक्रमणात् शूरः । शूरस्यापत्यं वसुदेवस्य सुतः शौरिः । जनानां जन्तूनामीश्वरो जनेश्वरः । आत्मत्वेन हि सर्वेषाम् अनुकूलः । न हि स्वस्मिन्प्रातिकूल्यं स्वय-

माचरति । धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः ; नाडीशते प्राणरूपेण वर्तत इति वा । पद्मं हस्ते विद्यते इति पद्मी । पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति पद्मनिभेक्षणः ॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः
पद्मगर्भः शरीरभृत् ।
महर्द्धिर्ऋद्धो वृद्धात्मा
महाक्षो गरुडध्वजः ॥ ५१ ॥

पद्मस्य नाभौ मध्ये कर्णिकायां स्थित इति पद्मनाभः । अरविन्दसदृशे अक्षिणी अस्येति अरविन्दाक्षः । पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः । पोषयन्नन्नरूपेण प्राणरूपेण वा शरीरिणां शरीराणि धारयतीति शरीरभृत् ; स्वमायया शरीराणि बिभर्तीति वा । महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्द्धिः । प्रपञ्चरूपेण वर्धमानत्वात् ऋद्धः । वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा । महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वा अस्येति महाक्षः । गरुडाङ्कः ध्वजो यस्येति गरुडध्वजः ॥

अतुलः शरभो भीमः
समयज्ञो हविर्हरिः ।
सर्वलक्षणलक्षण्यो
लक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२ ॥

तुला उपमानमस्य न विद्यते इति अतुलः, 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति स्मृतेश्च । शराः शरीराणि, शीर्यमाणत्वात्, तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः । बिभेत्यस्मात्सर्वमिति भीमः, 'भीमादयोऽपादाने' इति पाणिनिस्मृतेः । सन्मार्गवर्तिनाम् अभीमः इति वा । सृष्टिस्थितिसंहारसमयवित्, षट् समयान् जानातीति वा समयज्ञः ; सर्वभूतेषु समत्वं यजनमस्येति वा, 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' इति प्रह्लादवचनात् । यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः, 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । अथवा, हूयते हविषा असाविति हविः, 'अबध्नन्पुरुषं पशुम्' इति हविष्ट्वं श्रूयते । स्मृतिमात्रेण पापं संसारं वा पुंसां हरतीति, हरितवर्णत्वाद्वा हरिः, 'हराम्यघं च स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिर्वेति

तस्माद्धरिरहं स्मृतः’ इति भगवद्वचनात्। सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैः लक्षणं ज्ञानं जायते यत्तद्विनिर्दिष्टं सर्वलक्षणलक्षणम्, तत्र साधुः **सर्वलक्षणलक्षण्यः**, तस्यैव परमार्थत्वात्। लक्ष्मीरस्य वक्षसि नित्यं वसतीति **लक्ष्मीवान्**। समितिं युद्धं जयतीति **समितिंजयः**॥

विक्षरो रोहितो मार्गो
हेतुर्दामोदरः सहः।
महीधरो महाभागो
वेगवानमिताशनः॥ ५३॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ **विक्षरः**। स्वच्छन्दतया रोहितां मूर्तिं मत्स्यमूर्तिं वा वहन् **रोहितः**। मुमुक्षवः तं देवं मार्गयन्ति इति **मार्गः**; परमानन्दो येन प्राप्यते स **मार्गः** इति वा। उपादानं निमित्तं च कारणं स एवेति **हेतुः**। दमादिसाधनेन उदरः उत्कृष्टा मतिर्या, तया गम्यत इति **दामोदरः**। ‘दमाद्दामोदरं विदुः’ इति महाभारते। यशोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा। ‘तयोर्मध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तयोदरे। ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात्’ इति ब्रह्मपुराणे। ‘दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरा-

न्तरे । तेन दामोदरो देवः' इति व्यासवचनाद्वा दामोदरः। सर्वानभिभवति क्षमत इति वा सहः। महीं गिरिरूपेण धरति इति महीधरः। 'वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च' इति विष्णुपुराणे । स्वेच्छया धारयन्देहं महान्ति उत्कृष्टानि भोजनानि भागजन्यानि भुङ्क्ते इति महाभागः; महान् भागः भाग्यमस्यावतारेष्विति वा महाभागः। वेगो जवः तद्वान् वेगवान्, 'अनेजदेकं मनसो जवीयः' इति श्रुतेः। संहारसमये विश्वमश्नातीति अमिताशनः ॥

उद्भवः क्षोभणो देवः
श्रीगर्भः परमेश्वरः ।
करणं कारणं कर्ता
विकर्ता गहनो गुहः ॥ ५४ ॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् उद्भवः। उद्गतो भवात् संसारादिति वा । सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति क्षोभणः । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास भगवान्सर्गकाले व्ययाव्ययौ' इति विष्णुपुराणे। यतो दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिः, विजिगीषते सुरादीन्, व्यवहरति सर्वभूतेषु, आत्मतया द्योतते, स्तूयते

स्तुत्यैः, सर्वत्र गच्छति तस्मात् देवः, 'एको देवः' इति मन्त्रवर्णात् । श्रीर्विभूतिर्यस्योदरान्तरे जगद्रूपा यस्य गर्भे स्थिता सः श्रीगर्भः । परमश्चासौ ईशनशीलश्चेति परमेश्वरः, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्' इति भगवद्वचनात् । जगदुत्पत्तौ साधकतमं करणम् । उपादानं निमित्तं च कारणम् । कर्ता स्वतन्त्रः । विचित्रं भुवनं क्रियत इति विकर्ता स एव भगवान्विष्णुः । स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यत इति गहनः । गूहते संवृणोति स्वरूपादि निजमाययेति गुहः ॥

व्यवसायो व्यवस्थानः
संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।
परर्द्धिः परमस्पष्ट-
स्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः ॥ ९९ ॥

संविन्मात्रस्वरूपत्वात् व्यवसायः । अस्मिन् व्यवस्थितिः सर्वस्येति व्यवस्थानः; लोकपालाद्यधिकारजरायुजाण्डजोद्भिज्जब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रावान्तरवर्णब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासलक्षणाश्रमतद्धर्मादिकान् विभज्य करोति इति वा व्यवस्थानः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति

बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः। अत्र भूतानां संस्थितिः प्रलयात्मिका, समीचीनं स्थानमस्येति वा संस्थानः। ध्रुवादीनां कर्मानुरूपं स्थानं ददातीति स्थानदः। अविनाशित्वात् ध्रुवः। परा ऋद्धिर्विभूतिरस्येति परर्द्धिः। परा मा शोभा अस्येति परमः, सर्वोत्कृष्टो वा अनन्याधीनसिद्धित्वात्, संविदात्मतया स्पष्टः परमस्पष्टः। परमानन्दैकरूपत्वात् तुष्टः। सर्वसंपूर्णत्वात् पुष्टः। ईक्षणं दर्शनं यस्य शुभं शुभकरं मुमुक्षूणां मोक्षदं भोगार्थिनां भोगदं सर्वसंदेहविच्छेदकारणं पापिनां पावनं हृदयग्रन्थेर्विच्छेदकरं सर्वकर्मणां क्षपणम् अविद्यायाश्च निवर्तकं सः शुभेक्षणः, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतेः॥

रामो विरामो विरतो
मार्गो नेयो नयोऽनयः।
वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो
धर्मो धर्मविदुत्तमः॥ ५६॥

नित्यानन्दलक्षणेऽस्मिन् योगिनो रमन्त इति रामः; 'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि। इति रामपदेनैतत्परं ब्रह्माभिधीयते' इति पद्मपुराणे; स्वेच्छया

रमणीयं वपुर्वहन्वा दाशरथी रामः । विरामोऽवसानं प्राणिनामस्मिन्निति विरामः । विगतं रतमस्य विषयसेवायामिति विरतः । यं विदित्वा अमृतत्वाय कल्पन्ते योगिनो मुमुक्षवः स एव पन्था मार्गः, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः । मार्गेण सम्यग्ज्ञानेन जीवः परमात्मतया नीयत इति नेयः । नयतीति नयः नेता । मार्गो नेयो नयः इति त्रिरूपः परिकल्प्यते । नास्य नेता विद्यते इति अनयः ॥

इति नाम्नां चतुर्थं शतं विवृतम् ॥

विक्रमशालित्वात् वीरः । शक्तिमतां विरिञ्च्यादीनामपि शक्तिमत्त्वात् शक्तिमतां श्रेष्ठः । सर्वभूतानां धारणान् धर्मः, 'अणुरेष धर्मः' इति श्रुतेः ; धर्मैराराध्यत इति वा धर्मः । श्रुतयः स्मृतयश्च यस्याज्ञाभूताः स एव सर्वधर्मविदामुत्तमः इति धर्मविदुत्तमः ॥

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः
प्राणदः प्रणवः पृथुः ।
हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो
व्यासो वायुरधोक्षजः ॥ ५७ ॥

विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिः विकुण्ठा, विकुण्ठायाः कर्तेति वैकुण्ठः, जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं

संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रतिबध्नातीति । 'मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम' इति शान्तिपर्वणि । सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्वपापस्य सादनाद्वा पुरुषः; 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुषः' इति श्रुतेः; पुरि शयनाद्वा पुरुषः, 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरि शयः' इति श्रुतेः । प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन्वा प्राणः । 'चेष्टां करोति श्वसनस्वरूपी' इति विष्णुपुराणे । खण्डयति प्राणिनां प्राणान् प्रलयादिष्विति प्राणदः । प्रणौतीति प्रणवः, 'तस्मादोमिति प्रणौति' इति श्रुतेः । प्रणम्यते इति वा प्रणवः, 'प्रणमन्तीह यं वेदास्तस्मात्प्रणव उच्यते' इति सनत्कुमारवचनात् । प्रपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात् पृथुः । हिरण्यगर्भसंभूतिकारणं हिरण्मयमण्डं यद्वीर्यसंभूतम्, तदस्य गर्भ इति हिरण्यगर्भः । त्रिदशशत्रून्हन्तीति शत्रुघ्नः । कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनात् व्याप्तः । वाति गन्धं करोतीति वायुः, 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च' इति भगवद्वचनात् । 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मात् अधोक्षजः' इति उद्योगपर्वणि; द्यौरक्षम् पृथिवी चाधः, तयोर्यस्मादजायत मध्ये वैराजरूपेण इति वा अधोक्षजः; अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यग्रूपप्रवाहिते । जायते तस्य वै ज्ञानं तेन अधोक्षजः उच्यते ॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः
परमेष्ठी परिग्रहः ।
उग्रः संवत्सरो दक्षो
विश्रामो विश्वदक्षिणः ॥ ७८ ॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः । शोभनं निर्वाणफलं दर्शनं ज्ञानमस्येति, शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति, सुखेन दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः । कलयति सर्वमिति कालः, 'कालः कलयतामहम्' इति भगवद्वचनात् । परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी, 'परमेष्ठी विभ्राजते' इति मन्त्रवर्णात् । शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्, परितो ज्ञायते इति वा, पत्रपुष्पादिकं भक्तैरर्पितं परिगृह्णातीति वा परिग्रहः । सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वात् उग्रः, 'भीषोदेति सूर्यः' इति श्रुतेः । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः । जगद्रूपेण वर्धमानत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः । संसारसागरे क्षुत्पिपासादिषडूर्मिभिस्तरङ्गिते अविद्याद्यैर्महाक्लेशैः मदादिभिरुपक्लेशैश्च वशीकृतानां विश्रान्तिं काङ्क्षमाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति विश्रामः । विश्वस्मात् दक्षिणः शक्तः, विश्वेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा विश्वदक्षिणः ॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः
प्रमाणं बीजमव्ययम् ।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो
महाभोगो महाधनः ॥ ५९ ॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्त्यस्मिन्निति विस्तारः । स्थितिशीलत्वात् स्थावरः; स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थाणुः; स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च स्थावरस्थाणुः । संविदात्मना प्रमाणम् । अन्यथाभावव्यतिरेकेण कारणमिति बीजमव्ययम्, सविशेषणमेकं नाम । सुखरूपत्वात्सर्वैरर्थ्यत इति अर्थः । न विद्यते प्रयोजनम् आप्तकामत्वात् अस्येति अनर्थः । महान्तः कोशा अन्नमयादयः आच्छादका अस्येति महाकोशः । महान् भोगः सुखरूपोऽस्येति महाभोगः । महत् भोगसाधनलक्षणं धनमस्येति महाधनः ॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभू-
र्धर्मयूपो महामखः ।
नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री
क्षमः क्षामः समीहनः ॥ ६० ॥

आप्तकामत्वात् निर्वेदोऽस्य न विद्यत इति **अनिर्विण्णः**। वैराजरूपेण स्थितः **स्थविष्ठः** 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः। अजन्मा **अभूः**; अथवा 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य संपदादित्वात् क्विप्; मही वा। यूपे पशुवत् तत्समाराधनात्मका धर्माः तत्र बध्यन्त इति **धर्मयूपः**। यस्मिन्नर्पिता मखा यज्ञा निर्वाणलक्षणफलं प्रयच्छन्तो महान्तो जायन्ते सः **महामखः**। 'नक्षत्रतारकैः सार्धं चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। वायुपाशमयैर्बन्धैर्निबद्धा ध्रुवसंज्ञिते' स ज्योतिषां चक्रं भ्रामयंस्तारामयस्य शिंशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो ध्रुवः। तस्य शिंशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चक्रस्य नेमिवत्प्रवर्तकः स्थितो विष्णुरिति **नक्षत्रनेमिः**; शिंशुमारवर्णने 'विष्णुर्हृदयम्' इति स्वाध्यायब्राह्मणे श्रूयते। चन्द्ररूपेण **नक्षत्री**, 'नक्षत्राणामहं शशी' इति भगवद्वचनात्। समस्तकार्येषु समर्थः **क्षमः**; क्षमत इति वा, 'क्षमया पृथिवीसमः' इति वाल्मीकिवचनात्। सर्वविकारेषु क्षपितेषु स्वात्मनावस्थित इति **क्षामः**। 'क्षायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारादेशः। सृष्ट्याद्यर्थं सम्यगीहत इति **समीहनः**॥

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च
क्रतुः सत्रं सतां गतिः।

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा
सर्वज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ॥ ६१ ॥

सर्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः; सर्वेषां देवानां तुष्टिकारको यज्ञाकारेण प्रवर्तत इति वा, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। यष्टव्योऽप्ययमेवेति इज्यः। 'ये यजन्ति मखैः पुण्यैर्देवतादीन्पितॄनपि। आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते' इति हरिवंशे। सर्वासु देवतासु यष्टव्यासु प्रकर्षेण यष्टव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति महेज्यः। यूपसहितो यज्ञः क्रतुः। आसत्युपैतिचोदनालक्षणं सत्रम्; सतस्त्रायत इति वा। सतां मुमुक्षूणां नान्या गतिरिति सतां गतिः। सर्वेषां प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी। स्वभावेन विमुक्त आत्मा यस्येति, विमुक्तश्चासावात्मा चेति वा विमुक्तात्मा, 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रुतेः। सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः, 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति श्रुतेः। ज्ञानमुत्तममित्येतत्सविशेषणमेकं नाम; ज्ञानं प्रकृष्टमजन्यम् अनवच्छिन्नं सर्वस्य साधकतममिति ज्ञानमुत्तमं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः
सुघोषः सुखदः सुहृत्।

7 S 5

मनोहरो जितक्रोधो
वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥

शोभनं व्रतमस्येति सुव्रतः । 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम' इति श्रीरामायणे रामवचनम् । शोभनं मुखमस्येति सुमुखः । 'प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रायतेक्षणम्' इति श्रीविष्णुपुराणे । वनवाससुमुखत्वाद्वा दाशरथी रामः सुमुखः ॥

स्वपितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ।
मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥

इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ॥
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥

न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् ।
सर्वलोकातिगस्यैव मनो रामस्य विव्यथे ॥

इति रामायणे ।

सर्वविद्योपदेशेन वा सुमुखः, 'यो ब्रह्माणम्' इत्यादिश्रुतेः । शब्दादिस्थूलकारणरहितत्वात्— शब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानि, तदभावात्— सूक्ष्मः, 'सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इति श्रुतेः । शोभनो घोषो वेदात्मकोऽस्येति, मेघगम्भीरघोषत्वाद्वा सुघोषः । सद्वृत्तानां सुखं ददाति,

असद्वृत्तानां सुखं द्यति खण्डयतीति वा सुखदः । प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारित्वात् सुहृत् । निरतिशयानन्दरूपत्वात् मनो हरतीति मनोहरः, 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' इति श्रुतेः । जितः क्रोधो येन सः जितक्रोधः ; वेदमर्यादास्थापनार्थं सुरारीन् हन्ति, न तु कोपवशादिति । त्रिदशशत्रून्निघ्नन्वेदमर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली बाहुरस्येति वीरबाहुः । अधार्मिकान् विदारयतीति विदारणः ॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी
नैकात्मा नैककर्मकृत् ।
वत्सरो वत्सलो वत्सी
रत्नगर्भो धनेश्वरः ॥ ६३ ॥

प्राणिनः स्वीयान् आत्मसंबोधविधुरान् मायया कुर्वन् स्वापनः । स्वतन्त्रः स्ववशः, जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात् । आकाशवत्सर्वगतत्वात् व्यापी, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इति श्रुतेः ; कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद्वा व्यापी । जगदुत्पत्त्यादिषु आविर्भूतनिमित्तशक्तिभिर्विभूतिभिरनेकधा तिष्ठन् नैकात्मा । जगदुत्पत्तिसंपत्तिविपत्तिप्रभृतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत् । वसत्यत्राखिलमिति वत्सरः । भक्तस्ने-

हित्वात् वत्सलः ; 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । वत्सानां पालनात् वत्सी ; जगत्पितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी । रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्रः रत्नगर्भः । धनानामीश्वरः धनेश्वरः ॥

धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मी
सदसत्क्षरमक्षरम् ।
अविज्ञाता सहस्रांशु-
र्विधाता कृतलक्षणः ॥ ६४ ॥

धर्मं गोपयतीति धर्मगुप्, 'धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे' इति भगवद्वचनात् । धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् । धर्मान् धारयतीति धर्मी । अवितथं परं ब्रह्म सत्, 'सदेव सोम्येदम्' इति श्रुतेः । अपरं ब्रह्म असत्, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः । सर्वाणि भूतानि क्षरम् । कूटस्थः अक्षरम्, 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते' इति भगवद्वचनात् । आत्मनि कर्तृत्वादिविकल्पविज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावगुण्ठितो जीवो विज्ञाता, तद्विलक्षणो

विष्णुः **अविज्ञाता** । आदित्यादिगता अंशवोऽस्येत्ययमेव मुख्यः **सहस्रांशुः**; 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इति स्मृतेश्च । विशेषेण शेषदिग्गज-भूधरान् सर्वभूतानां धातॄन् दधातीति **विधाता** । नित्य-निष्पन्नचैतन्यरूपत्वात् **कृतलक्षणः**; कृतानि लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा; 'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्' इत्यत्रैव वक्ष्यति; सजातीयविजातीयव्यवच्छे-दकं लक्षणं सर्वभावानां कृतमनेनेति वा; आत्मनः श्रीव-त्सलक्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा **कृतलक्षणः** ॥

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः
सिंहो भूतमहेश्वरः ।
आदिदेवो महादेवो
देवेशो देवभृद्गुरुः ॥ ६८ ॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थित इति **गभस्ति-नेमिः** । सत्त्वं गुणं प्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति, सर्वप्रा-णिषु तिष्ठतीति वा **सत्त्वस्थः** । विक्रमशालित्वात्सिंहवत् **सिंहः**; नृशब्दलोपेन 'सत्यभामा भामा' इतिवद्वा **सिंहः** । भू-तानां महानीश्वरः, भूतेन सत्येन स एव परमो महानीश्वर

इति वा भूतमहेश्वरः । सर्वभूतान्यादीयन्तेऽनेनेति आदिः, आदिश्चासौ देवश्चेति आदिदेवः । सर्वान्भावान्परित्यज्य आत्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते, तस्मादुच्यते महादेवः । प्राधान्येन देवानामीशो देवेशः । देवान् बिभर्तीति देवभृत् शक्रः, तस्यापि शासितेति देवभृद्गुरुः; देवानां भरणात्, सर्वविघ्नानां च निगरणाद्वा देवभृद्गुरुः ॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता
ज्ञानगम्यः पुरातनः ।
शरीरभूतभृद्भोक्ता
कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥

जन्मसंसारबन्धनादुत्तरतीति उत्तरः; सर्वोत्कृष्ट इति वा, 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' इति श्रुतेः । गवां पालनाद्गोपवेषधरो गोपतिः; गौर्मही, तस्याः पतित्वाद्वा । समस्तभूतानि पालयन् रक्षको जगतः इति गोप्ता । न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते, किंतु ज्ञानेन गम्यते इति ज्ञानगम्यः । कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरापि भवतीति पुरातनः । शरीरारम्भकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः शरीरभूतभृत् । पालकत्वात् भोक्ता; परमानन्दसंदोहसंभोगाद्वा भोक्ता ॥

इति नाम्नां पञ्चमं शतं विवृतम् ॥

कपिश्चासाविन्द्रश्चेति कपिर्वराहः, वाराहं वपुरास्थितः कपीन्द्रः; कपीनां वानराणामिन्द्रः कपीन्द्रः राघवो वा । भूरयो बह्वयः यज्ञदक्षिणाः धर्ममर्यादां दर्शयतो यज्ञं कुर्वतो विद्यन्त इति भूरिदक्षिणः ॥

सोमपोऽमृतपः सोमः
पुरुजित्पुरुसत्तमः ।
विनयो जयः सत्यसंधो
दाशार्हः सात्त्वतां पतिः ॥ ६७ ॥

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यदेवतारूपेणेति सोमपः; धर्ममर्यादां दर्शयन्यजमानरूपेण वा सोमपः । स्वात्मामृतरसं पिबन् अमृतपः; असुरैः ह्रियमाणममृतं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिबदिति वा । सोमरूपेणौषधीः पोषयन् सोमः; उमया सहितः शिवो वा । पुरून् बहून् जयतीति पुरुजित् । विश्वरूपत्वात् पुरुः, उत्कृष्टत्वात् सत्तमः, पुरुश्चासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः । विनयं दण्डं करोति दुष्टानामिति विनयः । समस्तानि भूतानि जयतीति जयः । सत्या संधा संकल्पः अस्येति सत्यसंधः, 'सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः । दाशो दानं तमर्हतीति दाशार्हः; दशार्हकु-

लोद्भवाद्वा । सात्त्वतं नाम तन्त्रम्, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि कृते क्विप्प्रत्यये णिलोपे च कृते पदं सात्त्वत्, तेषां पतिः योगक्षेमकर इति सात्त्वतां पतिः ॥

जीवो विनयितासाक्षी
मुकुन्दोऽमितविक्रमः ।
अम्भोनिधिरनन्तात्मा
महोदधिशयोऽन्तकः ॥ ६८ ॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन्, जीवः उच्यते । विनयित्वं विनयिता, तां च साक्षात्पश्यति प्रजानामिति विनयितासाक्षी; अथवा, नयतेर्गतिवाचिनो रूपं विनयिता, असाक्षी असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्यर्थः । मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । अक्षरसाम्यान्निरुक्तिवचनात् नैरुक्तानां मुकुन्द इति निरुक्तिः । अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पादविक्षेपा अस्य, अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वा अमितविक्रमः । अम्भांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयन्त इति अम्भोनिधिः, 'तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः' इति श्रुतेः ; सागरो वा, 'सरसामस्मि सागरः' इति भगवद्वच-

नात् । देशतः कालतः वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वात् अनन्तात्मा । संहृत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत्कृत्वा अधिशेते महोदधिमिति महोदधिशयः । अन्तं करोति भूतानामिति अन्तकः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि ण्वुलि अकादेशः ॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो
जितामित्रः प्रमोदनः ।
आनन्दो नन्दनोऽनन्दः
सत्यधर्मा त्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥

आत् विष्णोः अजायत इति कामः अजः । महः पूजा तदर्हत्वात् महार्हः । स्वभावेनैवाभाव्यो नित्यनिष्पन्नरूपत्वात् इति स्वाभाव्यः । जिता अमित्रा अन्तर्वर्तिनो रागद्वेषादयो बाह्याश्च रावणकुम्भकर्णशिशुपालादयः येनासौ जितामित्रः, । स्वात्मामृतरसास्वादान्नित्यं प्रमोदते, ध्यायिनां ध्यानमात्रेण प्रमोदं करोतीति वा प्रमोदनः । आनन्दः स्वरूपमस्येति आनन्दः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । नन्दयतीति नन्दनः । सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः । सुखं वैषयिकं नास्य

विद्यत इति अनन्दः, 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' इति श्रुतेः। सत्या धर्मज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा। त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु क्रान्ता यस्य सः त्रिविक्रमः, 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इति श्रुतेः; त्रयो लोकाः क्रान्ता येनेति वा त्रिविक्रमः। 'त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः। क्रमते तांस्त्रिधा सर्वांस्त्रिक्रमोऽसि जनार्दन' इति हरिवंशे॥

महर्षिः कपिलाचार्यः
कृतज्ञो मेदिनीपतिः।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो
महाश्रृङ्गः कृतान्तकृत्॥ ७०॥

महर्षिः कपिलाचार्यः इति सविशेषणमेकं नाम। महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः, कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात्; अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनात् ऋषयः। कपिलश्चासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः, 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति व्यासस्मृतेः, 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं महान्तम्' इति श्रुतेश्च, 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' इति स्मृतेश्च। कृतं कार्यं जगत्, ज्ञ आत्मा, कृतं

च तत् ज्ञश्चेति कृतज्ञः । मेदिन्याः भूम्याः पतिः मेदिनीपतिः । त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः, 'त्रीणि पदा विचक्रमे' इति श्रुतेः । गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्था जाग्रदादयः, तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः । मत्स्यरूपी महति शृङ्गे प्रलयाम्भोधौ नावं बद्ध्वा चिक्रीड इति महाशृङ्गः । कृतस्यान्तं संहारं करोतीति, कृतान्तं मृत्युं कृन्ततीति वा कृतान्तकृत् ॥

महावराहो गोविन्दः
सुषेणः कनकाङ्गदी ।
गुह्यो गभीरो गहनो
गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥

महांश्चासौ वराहश्चेति महावराहः । गोभिर्वाणीभिः विन्दते, वेत्ति वेदान्तवाक्यैरिति वा गोविन्दः । 'गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः' इति श्रीविष्णुतिलके । शोभना सेना गणात्मिका यस्येति सुषेणः । कनकमयान्यङ्गदानि अस्येति कनकाङ्गदी । रहस्योपनिषद्वेद्यत्वाद्गुहायां हृदयाकाशे निहित इति वा गुह्यः । ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यादिभिर्गम्भीरो गभीरः । दुष्प्रवेशत्वात् गहनः; अवस्थात्रयभावा-

भावसाक्षित्वात् गहनो वा। वाङ्मनसागोचरत्वात् गुप्तः, 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते' इति श्रुतेः। मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्। धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तः चक्रगदाधरः॥

वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो
दृढः संकर्षणोऽच्युतः।
वरुणो वारुणो वृक्षः
पुष्कराक्षो महामनाः॥ ७२॥

विधाता वेधाः। पृषोदरादित्वात्साधुत्वम्। स्वयमेव कार्यकरणे अङ्गं सहकारीति स्वाङ्गः। न केनाप्यवतारेषु जित इति अजितः। कृष्णः कृष्णद्वैपायनः, 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्। को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' इति विष्णुपुराणवचनात्। स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावान् दृढः। संहारसमये युगपत्प्रजाः संकर्षतीति संकर्षणः, न च्योतति स्वरूपादित्यच्युतः, संकर्षणोऽच्युतः इति नामैकं सविशेषणम्। स्वरश्मीनां संवरणात्सायंगतः सूर्यो वरुणः, 'इमं मे वरुण श्रुधी हवम्' इति मन्त्रवर्णात्। वरुणस्यापत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः।

वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति श्रुतेः । व्याप्त्यर्थादक्षतेर्धातोः पुष्करोपपदादण्प्रत्यये पुष्कराक्षः ; हृदयपुण्डरीके चिन्तितः, स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः । सृष्टिस्थित्यन्तकर्माणि मनसैव करोतीति महामनाः ; 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' इति विष्णुपुराणे ॥

भगवान्भगहानन्दी
वनमाली हलायुधः ।
आदित्यो ज्योतिरादित्यः
सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा' सोऽस्यास्तीति भगवान् । 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' इति विष्णुपुराणे । ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हन्तीति भगहा । सुखस्वरूपत्वात् आनन्दी ; सर्वसंपत्समृद्धत्वात् आनन्दी वा । भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली । हलमायुधमस्येति हलायुधो बलभद्राकृतिः । अदित्यां कश्यपाद्वामनरूपेण जातः

आदित्यः । ज्योतिषि सवितृमण्डले स्थितो ज्योतिरादित्यः । द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति सहिष्णुः । गतिश्चासौ सत्तमश्चेति गतिसत्तमः ॥

सुधन्वा खण्डपरशु-
दारुणो द्रविणप्रदः ।
दिवःस्पृक्सर्वदृग्व्यासो
वाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥

शोभनमिन्द्रियादिमयं शार्ङ्गं धनुरस्यास्तीति सुधन्वा । शत्रूणां खण्डनात् खण्डः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खण्डपरशुः; अखण्डः परशुरस्येति वा । सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् दारुणः । द्रविणं वाञ्छितं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः । दिवः स्पर्शनात् दिवःस्पृक् । सर्वदृशां सर्वज्ञानां विस्तारकृद्व्यासः सर्वदृग्व्यासः । अथवा, सर्वा च सा दृक्चेति सर्वदृक् सर्वाकारं ज्ञानम्; सर्वस्य दृष्टित्वाद्वा सर्वदृक् । ऋग्वेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ताः कृताः, आद्यो वेद एकविंशतिधा कृतः, द्वितीयः एकोत्तरशतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अथर्ववेदो नवधा शाखाभेदेन कृतः । एवम् अन्यानि च पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः

ब्रह्मा । वाचस्पतिरयोनिजः; वाचः विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः, जनन्यां न जायत इति अयोनिजः; इति सविशेषणमेकं नाम ॥

त्रिसामा सामगः साम
निर्वाणं भेषजं भिषक् ।
संन्यासकृच्छमः शान्तो
निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥ ७५ ॥

देवव्रतसमाख्यातैः त्रिभिः सामभिः सामगैः स्तुत इति त्रिसामा । साम गायतीति सामगः, 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' इति भगवद्वचनात् । सामवेदः साम । सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानन्दरूपं निर्वाणम् । संसाररोगस्यौषधं भेषजम् । संसाररोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुपदिदेश गीतास्विति भिषक्, 'भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' इति श्रुतेः । मोक्षार्थी चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति संन्यासकृत् । संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति शमः, 'यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्' इति स्मृतेः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि पचाद्यचि कृते रूपं शम इति । सर्वभूतानां श-

मयितेति वा शमः । विषयसुखेष्वसङ्गतया शान्तः, निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति श्रुतेः । प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा । समस्ताविद्यानिवृत्तिः शान्तिः । सा ब्रह्मैव परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्तिशङ्कारहितमिति परायणम् । पुंलिङ्गपक्षे बहुव्रीहिः ॥

शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा
कुमुदः कुवलेशयः ।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता
वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥ ७६ ॥

सुन्दरां तनुं धारयन् शुभाङ्गः । रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शान्तिं ददातीति शान्तिदः । सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जेति स्रष्टा । कौ भूम्यां मोदत इति कुमुदः । कोः क्षितेर्वलनात् संसरणात् कुवलं जलम्, तस्मिन् शेत इति कुवलेशयः; 'शयवासवासिष्वकालात्' इति अलुक् सप्तम्याः; कुवलयस्य बदरीफलस्य मध्ये शेते तक्षकः, सोऽपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः; कौ भूम्यां वलते संश्रयते इति सर्पाणामुदरं कुवलम, तस्मिन् शेषोदरे शेते इति कुवलेशयः । गवां वृद्ध्यर्थं गोवर्धनं धृतवानिति गोभ्यो

हितः गोहितः; गोर्भूमेः भारावतरणेच्छया शरीरग्रहणं कुर्वन्वा गोहितः । गोर्भूम्याः पतिः गोपतिः । रक्षको जगत इति गोप्ता । स्वमायया स्वमात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता । सकलान् कामान् वर्षुके अक्षिणी अस्येति, वृषभो धर्मः स एव वा दृष्टिरस्येति वृषभाक्षः । वृषो धर्मः प्रियो यस्य सः वृषप्रियः; 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः; वृषश्चासौ प्रियश्चेति वा ॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा
संक्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः ।
श्रीवत्सवक्षाः श्रीवासः
श्रीपतिः श्रीमतां वरः ॥ ७७ ॥

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इति अनिवर्ती; वृषप्रियत्वाद्धर्मान्न निवर्तत इति वा । स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनः अस्येति निवृत्तात्मा । विस्तृतं जगत् संसारसमये सूक्ष्मरूपेण संक्षिपन् संक्षेप्ता । उपात्तस्य परिरक्षणं करोतीति क्षेमकृत् । स्वनामस्मृतिमात्रेण पावयन् शिवः ॥

इति नाम्नां षष्ठं शतं विवृतम् ॥

श्रीवत्ससंज्ञं चिह्नमस्य वक्षसि स्थितमिति श्रीवत्स-

वक्षाः । अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसतीति **श्रीवासः** । अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेनं पतित्वेन वरयामासेति **श्रीपतिः** । श्रीः परा शक्तिः, तस्याः पतिरिति वा, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । ऋग्यजुःसामलक्षणा श्रीर्येषां तेषां सर्वेषां श्रीमतां विरिञ्चयादीनां प्रधानभूतः **श्रीमतां वरः**, 'ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः ॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः
श्रीनिधिः श्रीविभावनः ।
श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः
श्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति **श्रीदः** । श्रिय ईशः **श्रीशः** । श्रीमत्सु नित्यं वसतीति **श्रीनिवासः** । श्रीशब्देन श्रीमन्तो लक्ष्यन्ते । सर्वशक्तिमये अस्मिन् अखिलाः श्रियो निधीयन्ते इति **श्रीनिधिः** । कर्मानुरूपेण विविधाः श्रियः सर्वभूतानां विभावयतीति **श्रीविभावनः** । सर्वभूतानां जननीं श्रियं वक्षसि वहन् **श्रीधरः** । स्मरतां स्तुवताम् अर्चयतां च भक्तानां श्रियं करोतीति **श्रीकरः** । अनपायिसुखावा-

त्रिलक्षणं श्रेयः, तच्च परस्यैव रूपमिति श्रेयः । श्रियोऽस्य सन्तीति श्रीमान् । त्रयाणां लोकानाम् आश्रयत्वात् लोकत्रयाश्रयः ॥

स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो
नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः ।
विजितात्माविधेयात्मा
सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥

शोभने पुण्डरीकाभे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः । शोभनान्यङ्गानि अस्येति स्वङ्गः । एक एव परमानन्द उपाधिभेदाच्छतधा भिद्यत इति शतानन्दः 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । परमानन्दविग्रहो नन्दिः । ज्योतिर्गणानामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्वरः । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिस्मृतेश्च । विजित आत्मा मनः येन सः विजितात्मा । न केनापि विधेयः आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा । सती अवितथा कीर्तिरस्येति सत्कीर्तिः । करतलामलकवत्सर्वं साक्षात्कृतवतः क्वापि संशयो नास्तीति छिन्नसंशयः ॥

उदीर्णः सर्वतश्चक्षु-
रनीशः शाश्वतस्थिरः ।
भूशयो भूषणो भूति-
र्विशोकः शोकनाशनः ॥ ८० ॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रिक्तत्वात् उदीर्णः । सर्वतः सर्वं स्वचैतन्येन पश्यतीति सर्वतश्चक्षुः, 'विश्वतश्चक्षुः' इति श्रुतेः । न विद्यतेऽस्येश इति अनीशः, 'न तस्येशे कश्चन' इति श्रुतेः । शश्वद्भवन्नपि न विक्रियां कदाचिदुपैति इति शाश्वतस्थिरः इति नामैकम् । लङ्कां प्रति मार्गमन्वेषयन् सागरं प्रति भूमौ शेते इति भूशयः । स्वेच्छावतारैः बहुभिः भूमिं भूषयन् भूषणः । भूतिः भवनं सत्ता, विभूतिर्वा ; सर्वविभूतीनां कारणत्वाद्वा भूतिः । विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति विशोकः । स्मृतिमात्रेण भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकनाशनः ॥

अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो
विशुद्धात्मा विशोधनः ।

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः
प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥

अर्चिष्मन्तो यदीयेनार्चिषा चन्द्रसूर्यादयः, स एव मुख्यः अर्चिष्मान् । सर्वलोकार्चितैः विरिञ्चयादिभिरप्यर्चितः इति अर्चितः । कुम्भवदस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति कुम्भः । गुणत्रयातीततया विशुद्धश्चासावात्मेति विशुद्धात्मा । स्मृतिमात्रेण पापानां क्षपणात् विशोधनः । चतुर्व्यूहेषु चतुर्थो व्यूहः अनिरुद्धः; न निरुध्यते शत्रुभिः कदाचिदिति वा । प्रतिरथः प्रतिपक्षोऽस्य न विद्यत इति अप्रतिरथः । प्रकृष्टं द्रविणं द्युम्नमस्येति प्रद्युम्नः; चतुर्व्यूहात्मा वा । अमितोऽतुलितो विक्रमोऽस्य इति अमितविक्रमः, अहिंसितविक्रमो वा ॥

कालनेमिनिहा वीरः
शौरिः शूरजनेश्वरः ।
त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः
केशवः केशिहा हरिः ॥ ८२ ॥

कालनेमिमसुरं निजघानेति कालनेमिनिहा । वीरः शूरः । शूरकुलोद्भवत्वात शौरिः । शूरजनानां वासवादीनां

शौर्यातिशयेनेष्ट इति शूरजनेश्वरः । त्रयाणां लोकानाम् अन्तर्यामितया आत्मेति, त्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यन्ते इति वा त्रिलोकात्मा । त्रयो लोकाः तदाज्ञप्ताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तन्त इति त्रिलोकेशः । केशसंज्ञिताः सूर्यादिसंक्रान्ता अंशवः, तद्वत्तया केशवः ; 'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः' इति महाभारते । ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः; तद्वत्तया वा केशवः । 'त्रयः केशिनः' इति श्रुतेः । 'मत्केशौ वसुधातले' इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः । 'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् । आवां तवांशसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान्' इति हरिवंशे । केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा । सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः ॥

कामदेवः कामपालः
कामी कान्तः कृतागमः ।
अनिर्देश्यवपुर्विष्णु-
र्वीरोऽनन्तो धनंजयः ॥ ८३ ॥

धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं वाञ्छद्भिः काम्यत इति कामः ;

स चासौ देवश्चेति कामदेवः । कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः । पूर्णकामस्वभावत्वात् कामी । अभिरूपतमं देहं वहन् कान्तः । द्विपरार्धान्ते कस्य ब्रह्मणोऽप्यन्तोऽस्मादिति वा कान्तः । कृतः आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन सः कृतागमः, 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति भगवद्वचनात्, 'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत्सर्वं जनार्दनात्' इत्यत्रैव वक्ष्यति । इदं तदीदृशं वेति निर्देष्टुं यन्न शक्यते गुणाद्यतीतत्वात् तदेव रूपमस्येति अनिर्देश्यवपुः । रोदसी व्याप्य कान्तिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः; 'व्याप्य मे रोदसी नाथ कान्तिरभ्यधिका स्थिता । क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः' इति महाभारते । गत्यादिमत्त्वात् वीरः, 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुपाठात् । व्यापित्वान्नित्यत्वात्सर्वात्मत्वाद्देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नः अनन्तः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ; 'गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किंनरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः' इति विष्णुपुराणवचनाद्वा अनन्तः । यद्दिग्विजये प्रभूतं धनमजयत्तेन धनंजयः अर्जुनः, 'पाण्डवानां धनंजयः' इति भगवद्वचनात् ॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा
ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी
ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥

'तपो वेदाश्च विप्राश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम्' तेभ्यो हितत्वात् ब्रह्मण्यः । तपआदीनां कर्तृत्वात् ब्रह्मकृत् । ब्रह्मात्मना सर्वं सृजतीति ब्रह्मा । बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च सत्यादिलक्षणं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः; 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्' इति विष्णुपुराणे । तपआदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः । वेदं वेदार्थं च यथावद्वेत्तीति ब्रह्मवित् । ब्राह्मणात्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन् वेदस्वायमिति ब्राह्मणः । ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेषभूता इति ब्रह्मी । वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीति ब्रह्मज्ञः । ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः; ब्राह्मणाः प्रिया अस्येति वा । 'घ्नन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेद्यथार्हम् । स पापकृद्ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दण्ड्यश्च न चास्मदीयः' इति भगवद्वचनात् । 'यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः' इति च महाभारते ॥

महाक्रमो महाकर्मा
महातेजा महोरगः ।
महाक्रतुर्महायज्वा
महायज्ञो महाहविः ॥ ८५ ॥

महान्तः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति महाक्रमः, 'शं नो विष्णुरुरुक्रमः' इति श्रुतेः । महत् जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति महाकर्मा । यदीयेन तेजसा तेजस्विनो भास्करादयः तत्तेजो महदस्येति महातेजाः, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' इति भगवद्वचनाच्च । क्रौर्यशौर्यादिभिर्धर्मैर्महद्भिः समलंकृत इति वा महातेजाः । महांश्चासावुरगश्चेति महोरगः, 'सर्पाणामस्मि वासुकिः' इति भगवद्वचनात् । महांश्चासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः, 'यथाश्वमेधः क्रतुराट्' इति मनुवचनात्; सोऽपि स एवेति स्तुतिः । महांश्चासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान् निर्वर्तयन् महायज्वा । महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः, 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इति भगवद्वचनात् । महच्च तद्धविश्चेति ब्रह्मा-

त्मनि सर्वं जगत्तदात्मतया हूयत इति महाहविः । महाक्रतु-रित्यादयो बहुव्रीहयो वा ॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं
स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ।
पूर्णः पूरयिता पुण्यः
पुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोता कस्यचित् इति **स्तव्यः** । अत एव **स्तवप्रियः** । येन स्तूयते तत् **स्तोत्रम्**, गुणसंकीर्तनात्मकं तद्धरिरेवेति । **स्तुतिः** स्तवनक्रिया । **स्तोता** अपि स एव । प्रियो रणः यस्य यतः पञ्च महायुधानि धत्ते सततं लोकरक्षणार्थम् अतो **रणप्रियः** । सकलैः कामैः सकलाभिः शक्तिभिश्च संपन्न इति **पूर्णः** । न केवलं पूर्ण एव; **पूरयिता** च सर्वेषां संपद्भिः । स्मृतिमात्रेण कल्मषाणि क्षपयतीति **पुण्यः** । पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिः नृणामिति **पुण्यकीर्तिः** । आन्तरैर्बाह्यैर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति **अनामयः** ॥

मनोजवस्तीर्थकरो
वसुरेता वसुप्रदः ।

वसुप्रदो वासुदेवो
वसुर्वसुमना हविः ॥ ८७ ॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वगतत्वात् **मनोजवः**। चतुर्दशविद्यानां बाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति **तीर्थकरः**। हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चाय सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदिशन् वेदबाह्या विद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपदिदेशेति पौराणिकाः कथयन्ति । वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति **वसुरेताः**, 'देवः पूर्वमपः सृष्ट्वा तासु वीर्यमपासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं ब्रह्मणः कारणं परम्' इति व्यासवचनात् । वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्धनाध्यक्षोऽयम्, इतरस्तु तत्प्रसादाद्धनाध्यक्ष इति **वसुप्रदः**। वसु प्रकृष्टं मोक्षाख्यं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो **वसुप्रदः**, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः' इति श्रुतेः; सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेण खण्डयन् वा **वसुप्रदः**। वसुदेवस्यापत्यं **वासुदेवः**। वसन्ति भूतानि तत्र, तेष्वयमपि वसतीति **वसुः**। अविशेषेण सर्वेषु विषयेषु वसतीति वसु, तादृशं मनोऽस्येति **वसुमनाः**। 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति भगवद्वचनात् **हविः**॥

सद्गतिः सत्कृतिः सत्ता
सद्भूतिः सत्परायणः ।
शूरसेनो यदुश्रेष्ठः
सन्निवासः सुयामुनः ॥ ८८ ॥

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः ब्रह्मास्तीति ये विदुस्ते सन्तः, तैः प्राप्यत इति सद्गतिः ; सती गतिर्बुद्धिः समुत्कृष्टा अस्येति वा सद्गतिः । सती कृतिः जगद्रक्षणलक्षणा अस्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ।

इति नाम्नां सप्तमं शतं विवृतम् ॥

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिता अनुभूतिः सत्ता, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः । सन्नेव परमात्मा चिदात्मकः अबाधात् भासमानत्वाच्च सद्भूतिः ; नान्यः प्रतीतेः बाध्यमानत्वाच्च न सन्नाप्यसत् । श्रौतो यौक्तिको वा बाधः प्रपञ्चस्य विवक्षितः । सतां तत्त्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति सत्परायणम् । हनूमत्प्रमुखाः सैनिकाः शौर्यशालिनो यस्यां सेनायाम्, सा शूरसेना यस्य सः शूरसेनः । यदूनां प्रधानत्वात् यदुश्रेष्ठः । सतां विदुषामाश्रयः सन्निवासः । शोभना यामुनाः यमुनासंबन्धिनः देवकीवसुदेवनन्दयशोदाबलभद्र-

सुभद्रादयः परिवेष्टारोऽस्येति सुयामुनः; गोपवेषधरा यामुनाः परिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥

भूतावासो वासुदेवः
सर्वासुनिलयोऽनलः ।
दर्पहा दर्पदो दृप्तो
दुर्धरोऽथापराजितः ॥ ८९ ॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसन्तीति भूतावासः, 'वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्ततो भवान्' इति हरिवंशे । जगदाच्छादयति माययेति वासुः, स एव देव इति वासुदेवः; 'छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः' इति भगवद्वचनात् । सर्व एवासवः प्राणा जीवात्मके यस्मिन्नाश्रये निलीयन्ते सर्वासुनिलयः । अलं पर्याप्तिः शक्तिसंपदां नास्य विद्यत इति अनलः । धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्पं हन्तीति दर्पहा । धर्मवर्त्मनि वर्तमानानां दर्पं ददातीति दर्पदः । स्वात्मामृतरसास्वादनात् नित्यप्रमुदितो दृप्तः । न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्, तथापि तत्प्रसादतः कैश्चिद्दुःखेन धार्यते

हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु भावनायोगात्, तस्मात् दुर्धरः। 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्। अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' इति भगवद्वचनात्। न आन्तरैः रागादिभिर्बाह्यैरपि दानवादिभिः शत्रुभिः पराजित इति अपराजितः॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्ति-
दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान्।
अनेकमूर्तिरव्यक्तः
शतमूर्तिः शताननः॥ ९०॥

विश्वं मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वात् इति विश्वमूर्तिः। शेषपर्यङ्कशायिनोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः। दीप्ता ज्ञानमयी मूर्तिः यस्येति, स्वेच्छया गृहीता तैजसी मूर्तिः दीप्ता अस्येति वा दीप्तमूर्तिः। कर्मनिबन्धना मूर्तिरस्य न विद्यत इति अमूर्तिमान्। अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणीः बह्वीर्मूर्तीर्भजत इति अनेकमूर्तिः। यद्यप्यनेकमूर्तित्वमस्य, तथाप्ययमीदृश एवेति न व्यज्यत इति अव्यक्तः। नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः सन्तीति शतमूर्तिः। विश्वादिमूर्तित्वं यतः अत एव शताननः॥

एको नैकः सवः कः किं
यत्तत्पदमनुत्तमम् ।
लोकबन्धुर्लोकनाथो
माधवो भक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविनिर्मुक्तत्वात् एकः, 'एकमेवाद्वितीयम्' इनि श्रुतेः । मायया वहूरूपत्वात् नैकः, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । सोमो यत्राभिषूयते सोऽध्वरः सवः । कशब्दः सुखवाचकः, तेन स्तूयत इति कः, 'कं ब्रह्म' इति श्रुतेः । सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद्ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किम् । यच्छब्देन स्वतःसिद्धवस्तूद्देशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । तनोतीति ब्रह्म तत्, 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति भगवद्वचनात् । पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम् । यस्मादुत्कृष्टं नास्ति तत् अनुत्तमम् । सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तमम् इति । आधारभूतेऽस्मिन्सकला लोका वध्यन्त इति लोकानां बन्धुः लोकबन्धुः ; लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो बन्धुर्नास्तीति वा, लोकानां बन्धुकृत्यं हिता-

हितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकबन्धुः। लोकैर्नाध्यते याच्यते लोकानुपतपति आशास्ते लोकानामीष्टे इति वा लोकनाथः। मधुकुले जातत्वात् माधवः। भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः॥

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो
वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी।
वीरहा विषमः शून्यो
घृताशीरचलश्चलः॥ ९२॥

सुवर्णस्येव वर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः, 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्' इति श्रुतेः। हेमेवाङ्गं वपुरस्येति हेमाङ्गः, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति श्रुतेः। वराणि शोभनान्यङ्गान्यस्येति वराङ्गः। चन्दनैराह्लादनैरङ्गदैः केयूरैर्भूषित इति चन्दनाङ्गदी। धर्मत्राणाय वीरान् असुरमुख्यान् हन्तीति वीरहा। समो नास्य विद्यते सर्वविलक्षणत्वादिति विषमः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इति भगवद्वचनात्। सर्वविशेषरहितत्वात् शून्यवत् शून्यः। घृताः विगलिताः आशिषः प्रार्थनाः अस्येति घृताशीः। न स्वरूपान्न सामर्थ्यान्न च ज्ञानादिकाद्गुणात्। चलनं विद्यतेऽस्येति

अचलः । वायुरूपेण चलतीति चलः ॥

अमानी मानदो मान्यो
लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।
सुमेधा मेधजो धन्यः
सत्यमेधा धराधरः ॥ ९३ ॥

अनात्मवस्तुष्वात्माभिमानो नास्त्यस्य स्वच्छसंवेदनाकृतेरिति अमानी । स्वमायया सर्वेषामनात्मस्वात्माभिमानं ददाति, भक्तानां सत्कारं मानं ददातीति, तत्त्वविदामनात्मस्वात्माभिमानं खण्डयतीति वा मानदः । सर्वैर्माननीयः पूजनीयः सर्वेश्वरत्वात् इति मान्यः । चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वात् लोकस्वामी । त्रीन् लोकान् धारयतीति त्रिलोकधृक् । शोभना मेधा प्रज्ञास्येति सुमेधाः । 'नित्यमसिच्प्रजामेधयोः' इति समासान्तोऽसिच् । मेधेऽध्वरे जायत इति मेधजः । कृतार्थो धन्यः । सत्या अवितथा मेधा अस्येति सत्यमेधाः । अंशैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयन् धराधरः ॥

तेजोवृषो द्युतिधरः
सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो
नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥ ९४ ॥

तेजसामम्भसां सर्वदा आदित्यरूपेण वर्षणात् तेजोवृषः। द्युतिमङ्गगतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः। सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः। भक्तैरुपहृतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृह्णातीति प्रग्रहः; धावतो विषयारण्ये दुर्दान्तेन्द्रियवाजिनः तत्प्रसादेन रश्मिनेव बध्नातीति वा प्रग्रहवन् प्रग्रहः; 'रश्मौ च' इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहशब्दस्य साधुत्वम्। स्ववशेन सर्वं निगृह्णातीति निग्रहः। विगतमग्रमन्तो विनाशोऽस्येति व्यग्रः; भक्तानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्रः इति वा। चतुःशृङ्गो नैकशृङ्गः, 'चत्वारि शृङ्गा' इति मन्त्रवर्णात्। निगदेन मन्त्रेणाग्रे जायते इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः; यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः; तस्मादग्रे जायत इति गदाग्रजः॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहु-
श्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः।
चतुरात्मा चतुर्भाव-
श्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्राऽव्याकृततुरीयात्मानोऽस्येति चतुर्मूर्तिः; सिता रक्ता पीता कृष्णा चेति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा। चत्वारो बाहवोऽस्येति चतुर्बाहुः इति नाम वासुदेवे रूढम्। 'शरीरपुरुषश्छन्दःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुषः' इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः। आश्रमाणां वर्णानां चतुर्णां यथोक्तकारिणां गतिः चतुर्गतिः। रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरः आत्मा मनोऽस्येति, मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान्तःकरणचतुष्टयात्मकत्वाद्वा चतुरात्मा। धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयं भवत्युत्पद्यते अस्मादिति चतुर्भावः। यथावद्वेत्ति चतुर्णां वेदानामर्थमिति चतुर्वेदवित्। एकः पादोऽस्येति एकपात्; 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः, 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवद्वचनाच्च॥

समावर्तोऽनिवृत्तात्मा
दुर्जयो दुरतिक्रमः।
दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो
दुरावासो दुरारिहा॥ ९६॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति समावर्तः। सर्वत्र

वर्तमानत्वात् न निवर्तते आत्मा विषयेभ्योऽस्येति अनिवृत्तात्मा। जेतुं न शक्यत इति दुर्जयः। भयहेतुत्वादस्याज्ञां सूर्यादयो नातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः, 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति मन्त्रवर्णात्, 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति च। दुर्लभया भक्त्या लभ्यत्वात् दुर्लभः, 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति व्यासवचनात्, 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इति भगवद्वचनाच्च। दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः। अन्तरायप्रतिहतैर्दुःखादवाप्यत इति दुर्गः। दुःखेनावास्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति दुरावासः। दुरारिणो दानवादयः तान् हन्तीति दुरारिहा॥

शुभाङ्गो लोकसारङ्गः
सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा
कृतकर्मा कृतागमः॥ ९७॥

शोभनैरङ्गैः ध्येयत्वात् शुभाङ्गः। लोकानां सारं सारङ्गवत् भृङ्गवद्गृह्णातीति लोकसारङ्गः, 'प्रजापतिर्लोकानभ्य-

तपत्' इति श्रुतेः; लोकसारः प्रणवः, तेन प्रतिपत्तव्य इति वा; पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् । शोभनस्तन्तुर्विस्तीर्णः प्रपञ्चोऽस्येति सुतन्तुः । तमेव तन्तुं वर्धयति च्छेदयतीति वा तन्तुवर्धनः । इन्द्रस्य कर्मेव कर्मास्येति इन्द्रकर्मा, ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः । महान्ति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति महाकर्मा । कृतमेव सर्वं कृतार्थत्वात्, न कर्तव्यं किंचिदपि कर्मास्य विद्यत इति कृतकर्मा; धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा । कृतः वेदात्मक आगमो येनेति कृतागमः, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्' इत्यादिश्रुतेः ॥

उद्भवः सुन्दरः सुन्दो
रत्ननाभः सुलोचनः ।
अर्को वाजसनः शृङ्गी
जयन्तः सर्वविज्जयी ॥ ९८ ॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजति इति, उद्गतमपगतं जन्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्भवः । विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वात् सुन्दरः । सुष्ठु उनत्तीति सुन्दः, उदी क्लेदने इत्यस्य धातोः पचाद्यच्; आर्द्रीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः; पृषोदरादित्वात्पररूपत्वम् । रत्नशब्देन शोभा ल-

क्ष्यते; रत्नवत्सुन्दरा नाभिरस्येति रत्ननाभः। शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वा अस्येति सुलोचनः। ब्रह्मादिभिः पूज्यतमैरपि अर्चनीयत्वात् अर्कः। वाजमन्नमर्थिनां सनोति ददातीति वाजसनः। प्रलयाम्भसि शृङ्गवन्मत्स्यविशेषरूपः शृङ्गी; मत्वर्थीयोऽतिशायने इनिप्रत्ययः। अरीन् अतिशयेन जयति, जयहेतुर्वा जयन्तः। सर्वविषयं ज्ञानमस्येति सर्ववित्; आभ्यन्तरान् रागादीन् बाह्यान् हिरण्याक्षादींश्च दुर्जयान् जेतुं शीलमस्येति जयी; तच्छीलाधिकारे 'जिदृक्षि' इत्यादिपाणिनीयवचनात् इनिप्रत्ययः; सर्वविच्चासौ जयी चेति सर्वविज्जयी इत्येकं नाम॥

सुवर्णबिन्दुरक्षोभ्यः
सर्ववागीश्वरेश्वरः।
महाह्रदो महागर्तो
महाभूतो महानिधिः॥ ९९॥

बिन्दवोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णबिन्दुः, 'आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः' इति श्रुतेः; शोभनो वर्णोऽक्षरं बिन्दुश्च यस्मिन्मन्त्रे तन्मन्त्रात्मा वा सुवर्णबिन्दुः॥

इति नाम्नामष्टमं शतं विवृतम्॥

रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैश्च त्रिदशारिभिश्च न क्षोभ्यत इति अक्षोभ्यः । सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः सर्ववागीश्वरेश्वरः । अवगाह्य तदानन्दं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाह्रद इव महाह्रदः । गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः, 'मम माया दुरत्यया' इति भगवद्वचनात् ; यद्वा, गर्तशब्दो रथपर्यायो नैरुक्तैरुक्तः, तस्मान्महारथो महागर्तः ; महारथत्वमस्य प्रसिद्धं भारतादिषु । कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वात् महाभूतः । सर्वभूतानि अस्मिन्निधीयन्ते इति निधिः, महांश्चासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥

कुमुदः कुन्दरः कुंदः
पर्जन्यः पावनोऽनिलः ।
अमृताशोऽमृतवपुः
सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥ १०० ॥

कुं धरणिं भारावतरणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः । मुदिरत्रान्तर्भावितणिजर्थः । कुन्दपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि राति ददाति, लात्यादत्ते इति वा कुन्दरः, रलयोर्वृत्त्येकत्वस्मरणात् ; 'कुं धरां दारयामास हिरण्याक्षजिघांसया । वाराहं रूपमास्थाय' इति वा कुन्दरः । कुन्दोपमसुन्दराङ्गत्वात्

स्वच्छतया स्फटिकनिर्मलः कुन्दः; कुं पृथ्वीं कश्यपाया-दादिति वा कुंदः; 'सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्। तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः॥ मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुंधराम्' इति हरिवंशे; कुं पृथ्वीं द्यति खण्डयतीति वा कुंदः। कुशब्देन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यन्ते;

निःक्षत्रियां यश्च चकार मेदिनी-
मनेकशो बाहुवनं तथाच्छिनत्।
यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवोत्तमो
ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः॥

इति विष्णुधर्मे।

पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति, सर्वान्कामा-नभिवर्षतीति वा पर्जन्यः। स्मृतिमात्रेण पुनातीति पावनः। इलति प्रेरणं करोतीति इलः, तद्रहितत्वात् अनिलः; इलति स्वपिति इत्यत्र इलः, तद्विपरीतः नित्यप्रबुद्धस्वरू-पत्वादिति वा; अथवा निलतेर्गहनार्थात्कप्रत्ययान्ताद्रूपम्; अगहनः अनिलः, भक्तेभ्यः सुलभः इति। स्वात्मामृत-मश्नातीति अमृताशः। मथितममृतं सुरान् पाययित्वा स्वयं चाश्नातीति वा अमृताशः; अमृता अनश्वरफलत्वा-

दाशा वाञ्छा अस्येति वा । मृतं मरणम्, तद्रहितं वपुरस्येति अमृतवपुः । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः । 'सर्वतोक्षिशिरोमुखम्' इति भगवद्वचनात् सर्वतोमुखः ॥

सुलभः सुव्रतः सिद्धः
शत्रुजिच्छत्रुतापनः ।
न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थ-
श्चाणूरान्ध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥

पत्रपुष्पफलादिभिः भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः । 'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु । भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः' इति महाभारते । शोभनं व्रतयति भुङ्क्ते भोजनान्निवर्तत इति वा सुव्रतः । अनन्याधीनसिद्धित्वात् सिद्धः । सुरशत्रव एवास्य शत्रवः; तान् जयतीति शत्रुजित् । सुरशत्रूणां तापनः शत्रुतापनः । न्यक् अर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरि वर्तत इति न्यग्रोधः; पृषोदरादित्वात् हकारस्य धकारादेशः; सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्धीति वा । अम्बरादुद्गतः कारणत्वेनेति

उदुम्बरः; पृषोदरादित्वादेवोकारादेशः; यद्वा, उदुम्बरमन्नाद्यम्; तेन तदात्मना विश्वं पोषयन् उदुम्बरः, 'ऊर्ग्वा अन्नाद्यमुदुम्बरम्' इति श्रुतेः; न्यग्रोधोदुम्बर इत्यत्र विसर्गलोपे संधिरार्षः। श्वोऽपि न स्थातेति अश्वत्थः। पृषोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः; 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः' इति श्रुतेः, 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' इति स्मृतेश्च। चाणूरनामानमन्ध्रं निषूदितवानिति चाणूरान्ध्रनिषूदनः॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः

सप्तैधाः सप्तवाहनः।

अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो

भयकृद्भयनाशनः॥ १०२॥

सहस्राणि अनन्तानि अर्चींषि यस्य सः सहस्रार्चिः, 'दिवि सूर्यसहस्रस्य' इति गीतावचनात्। सप्त जिह्वा अस्य सन्तीति सप्तजिह्वः, 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' इति श्रुतेः। सप्त एधांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तैधाः अग्निः, 'सप्त ते अग्ने स-

मिधः सप्त जिह्वाः' इति मन्त्रवर्णात् । सप्त अश्वा वाहनान्यस्येति सप्तवाहनः ; सप्तनामैकोऽश्वो वाहनमस्येति वा, 'एकोऽश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतेः । मूर्तिर्घनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणम्, 'ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत' इति श्रुतेः ; तद्रहित इति अमूर्तिः ; अथवा, देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तिः, तद्रहितः इति अमूर्तिः । अघं दुःखं पापं चास्य न विद्यते इति अनघः । प्रमात्रादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वात् अचिन्त्यः ; अयमीदृश इति विश्वप्रपञ्चविलक्षणत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वात् अचिन्त्यः । असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति, भक्तानां भयं कृन्तति कृणोतीति वा भयकृत् । वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति भयनाशनः ; 'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः' इति पराशरवचनात् ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो
गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
अधृतः स्वधृतः स्वास्यः
प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥ १०३ ॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वात् अणुः, 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इति श्रुतेः। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म बृहत्, 'महतो महीयान्' इति श्रुतेः। 'अस्थूलम्' इत्यादिना द्रव्यत्वप्रतिषेधात् कृशः। स्थूलः इति उपचर्यते सर्वात्मत्वात्। सत्त्वरजस्तमसां सृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वात् गुणभृत्। वस्तुतो गुणाभावात् निर्गुणः, 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः। शब्दादिगुणरहितत्वात् निरतिशयसूक्ष्मत्वात् नित्यशुद्धसर्वगतत्वादिना च प्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि यतो वक्तुं न शक्यम् अत एव महान्। 'अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः' इति आपस्तम्बः। पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वान्न केनचिद्ध्रियत इति अधृतः। यद्येवमयं केन धार्यत इत्याशङ्क्याह— स्वेनैव आत्मना धार्यत इति स्वधृतः, 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः। शोभनं पद्मोदरतलताम्रमभिरूपतममस्यास्यमिति स्वास्यः; वेदात्मको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थोपदेशार्थमिति वा स्वास्यः, 'अस्य महतो भूतस्य' इत्यादिश्रुतेः। अन्यस्य वंशिनो वंशाः पाश्चात्त्याः; अस्य वंशः प्रपञ्चः प्रागेव, न पाश्चात्त्य इति प्राग्वंशः। वंशं प्रपञ्चं वर्धयन् छेदयन् वा वंशवर्धनः॥

भारभृत्कथितो योगी
योगीशः सर्वकामदः ।
आश्रमः श्रमणः क्षामः
सुपर्णो वायुवाहनः ॥ १०४ ॥

अनन्तादिरूपेण भुवो भारं बिभ्रत् भारभृत् । वेदादिभिरयमेव परत्वेन कथितः, सर्वैः वेदैः कथित इति वा कथितः, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' 'वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ मध्ये तथा चान्ते विष्णुः सर्वत्र गीयते' इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः; 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इत्याद्युक्तम्; किं तदध्वनो विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमं पदं सतत्त्वमित्याकाङ्क्षायाम् इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यारभ्य, 'पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्यन्तेन यः कथितः सः कथितः । योगो ज्ञानम्, तेनैव गम्यत्वात् योगी; योगः समाधिः, स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधत्ते स्वमात्मानम्, तेन वा योगी । अन्ये योगिनो योगान्तरायैः हन्यन्ते स्वरूपात्प्रमाद्यन्ति; अयं तु तद्रहितत्वात्तेषामीशः योगीशः । सर्वान् कामान्

सदा ददातीति सर्वकामदः, 'फलमत उपपत्तेः' इति व्यासेनाभिहितत्वात् । आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रमस्थानत्वात् आश्रमः । अविवेकिनः सर्वान्संतापयतीति श्रमणः । क्षामाः क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति क्षामः; 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि पचाद्यचि कृते संपन्नः क्षाम इति । शोभनानि पर्णानि च्छन्दांसि संसारतरुरूपिणोऽस्येति सुपर्णः, 'छन्दांसि यस्य पर्णानि' इति भगवद्वचनात् । वायुर्वहति यद्भीत्या भूतानीति सः वायुवाहनः, 'भीषास्माद्वातः पवते' इति श्रुतेः ॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो
दण्डो दमयिता दमः ।
अपराजितः सर्वसहो
नियन्ता नियमोऽयमः ॥ १०५ ॥

श्रीमान् रामो महद्धनुर्धारयामासेति धनुर्धरः । स एव दाशरथिः धनुर्वेदं वेत्तीति धनुर्वेदः । दमनं दमयतां दण्डः 'दण्डो दमयतामस्मि' इति भगवद्वचनात् । वैवस्वतनरेन्द्रादिरूपेण प्रजा दमयतीति दमयिता । दमः दम्येषु दण्डकार्यं फलम्, तच्च स एवेति दमः । शत्रुभिः न पराजित

इति अपराजितः । सर्वकर्मसु समर्थ इति, सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसहः । सर्वान् स्वेषु स्वेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता । न नियमो नियतिस्तस्य विद्यत इति अनियमः, सर्वनियन्तुः नियन्त्रन्तराभावात् । नास्य विद्यते यमो मृत्युरिति अयमः । अथवा, यमनियमौ योगाङ्गे; तद्गम्यत्वात्स एव नियमः यमः ॥

सत्त्ववान्सात्त्विकः सत्यः
सत्यधर्मपरायणः ।
अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः
प्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ १०६ ॥

शौर्यवीर्यादिकं सत्त्वमस्येति सत्त्ववान् । सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति सात्त्विकः । सत्सु साधुत्वात् सत्यः । सत्ये यथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे नियत इति सत्यधर्मपरायणः । अभिप्रेयते पुरुषार्थकाङ्क्षिभिः, आभिमुख्येन प्रलयेऽस्मिन्प्रैति जगदिति वा अभिप्रायः । प्रियाणि इष्टान्यर्हतीति प्रियार्हः, 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता' इति स्मरणात् । स्वागतासनप्रशंसार्घ्यपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः

पूजनीय इति अर्हः । न केवलं प्रियार्ह एव, किंतु स्तुत्यादिभिः भजतां प्रियं करोतीति प्रियकृत् । तेषामेव प्रीतिं वर्धयतीति प्रीतिवर्धनः ॥

विहायसगतिर्ज्योतिः
सुरुचिर्हुतभुग्विभुः ।
रविर्विरोचनः सूर्यः
सविता रविलोचनः ॥ १०७ ॥

विहायसं गतिराश्रयोऽस्येति विहायसगतिः, विष्णुपदम्, आदित्यो वा । स्वत एव द्योतत इति ज्योतिः, 'नारायणः परं ज्योतिः' इति मन्त्रवर्णात् । शोभना रुचिर्दीप्तिरिच्छा वा अस्येति सुरुचिः । समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुङ्क्ते भुनक्तीति वा हुतभुक् । सर्वत्र वर्तमानत्वात्, त्रयाणां लोकानां प्रभुत्वाद्वा विभुः । रसानादत्त इति रविः आदित्यात्मा । विविधं रोचत इति विरोचनः । सूतेः सुवतेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते, 'राजसूयसूर्य' इति पाणिनिवचनात् सूर्यः । सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता; 'रसानां च तथादानाद्रविरित्यभिधीयते । प्रजानां तु प्रसवनात्सवितेति निगद्यते' इति विष्णुधर्मोत्तरे । रविर्लोचनं चक्षुरस्येति

रविलोचनः, 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इति श्रुतेः ॥

अनन्तो हुतभुग्भोक्ता
सुखदो नैकजोऽग्रजः ।
अनिर्विण्णः सदामर्षी
लोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ १०८ ॥

नित्यत्वात्सर्वगतत्वात् देशकालपरिच्छेदाभावात् अनन्तः; शेषरूपो वा । हुतं भुनक्तीति हुतभुक् । प्रकृतिं भोग्याम् अचेतनां भुङ्क्ते इति, जगत्पालयतीति वा भोक्ता । भक्तानां सुखं मोक्षलक्षणं ददातीति सुखदः; असुखं द्यति खण्डयतीति वा असुखदः । धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वात् नैकजः । अग्रे जायत इति अग्रजः हिरण्यगर्भः, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादिश्रुतेः । अवाप्तसर्वकामत्वादप्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विण्णः । सतः साधून् आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति सदामर्षी । तमनाधारमाधारमधिष्ठाय त्रयो लोकास्तिष्ठन्ति इति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म । अद्भुतत्वात् अद्भुतः, 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' इति श्रुतेः ।

'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' इति भगवद्वचनाच्च । स्वरूपशक्तिव्यापारकार्यैः अद्भुतत्वाद्वा अद्भुतः ॥

सनात्सनातनतमः
कपिलः कपिरप्ययः ।
स्वस्तिदः स्वस्तिकृत्स्वस्ति
स्वस्तिभुक्स्वस्तिदक्षिणः ॥ १०९ ॥

सनात् इति निपातः चिरार्थवचनः । कालश्च परस्यैव विकल्पना कापि । 'परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज । व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम्' इति विष्णुपुराणे । सर्वकारणत्वात् विरिञ्चयादीनामपि सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात् सनातनतमः । बडवानलस्य कपिलो वर्ण इति तद्रूपी कपिलः । कं जलं रश्मिभिः पिबन् कपिः सूर्यः; कपिः वराहो वा, 'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च' इति वचनात् । प्रलये अस्मिन्नपियन्ति जगन्तीति अप्ययः ।

इति नाम्नां नवमं शतं विवृतम् ॥

भक्तानां स्वस्ति मङ्गलं ददातीति स्वस्तिदः । तदेव करोतीति स्वस्तिकृत् । मङ्गलस्वरूपमात्मीयं परमानन्दल-

क्षणं स्वस्ति । तदेव भुङ्क्ते इति स्वस्तिभुक्; भक्तानां मङ्गलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् । स्वस्तिरूपेण दक्षते वर्धते, स्वस्ति दातुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः । अथवा, दक्षिणशब्द आशुकारिणि वर्तते; शीघ्रं स्वस्ति दातुम् अयमेव समर्थ इति, यस्य स्मरणादेव सिध्यन्ति सर्वसिद्धयः, 'स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥ स्मरणादेव कृष्णस्य पापसंघातपञ्जरम् । शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा' इत्यादिवचनेभ्यः ॥

अरौद्रः कुण्डली चक्री
विक्रम्यूर्जितशासनः ।
शब्दातिगः शब्दसहः
शिशिरः शर्वरीकरः ॥ ११० ॥

कर्म रौद्रम्, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः; यस्य रौद्रत्रयं नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेरभावात् अरौद्रः । शेषरूपभाक् कुण्डली सहस्रांशुमण्डलोपमकुण्डलधारणाद्वा; यद्वा, सांख्ययोगात्मके कुण्डले मकराकारे अस्य स्त इति कुण्डली । समस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं

धत्त इति चक्री, 'चलस्वरूपमत्यन्तं जवेनान्तरितानिलम् । चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम्' इति विष्णुपुराणवचनात् । विक्रमः पादविक्षेपः, शौर्यं वा; द्वयं चाशेषपुरुषेभ्यो विलक्षणमस्येति विक्रमी । श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति ऊर्जितशासनः 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः' इति भगवद्वचनात् । शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसंभवात् शब्देन वक्तुमशक्यत्वात् शब्दातिगः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' 'न शब्दगोचरे यस्य योगिध्येयं परं पदम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदन्तीति शब्दसहः; 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति स्मृतेश्च । तापत्रयाभितप्तानां विश्रामस्थानत्वात् शिशिरः । संसारिणामात्मा शर्वरीव शर्वरी; ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी; तामुभयेषां करोतीति शर्वरीकरः, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवद्वचनात् ॥

अक्रूरः पेशलो दक्षो
दक्षिणः क्षमिणां वरः ।

विद्वत्तमो वीतभयः
पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ १११ ॥

क्रौर्यं नाम मनोधर्मः प्रकोपजः आन्तरः संतापः साभिनिवेशः; अवाप्तसमस्तकामत्वात्कामाभावादेव कोपाभावः; तस्मात्क्रौर्यमस्य नास्तीति अक्रूरः। कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात् पेशलः। प्रवृद्धः शक्तः शीघ्रकारी च दक्षः, त्रयं चैतत् परस्मिन्नियतमिति दक्षः। दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष एवार्थः, पुनरुक्तिदोषो नास्ति, शब्दभेदात्; अथवा, दक्षते गच्छति, हिनस्तीति वा दक्षिणः, 'दक्ष गतिहिंसनयोः' इति धातुपाठात्। क्षमावतां योगिनां च पृथिव्यादीनां भारधारकाणां च श्रेष्ठ इति क्षमिणां वरः। 'क्षमया पृथिवीसमः' इति वाल्मीकिवचनात्; ब्रह्माण्डमखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति पृथिव्या अपि वरो वा; क्षमिणः शक्ताः; अयं तु सर्वशक्तिमत्त्वात्सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षमत इति वा क्षमिणां वरः। निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्याऽस्ति नेतरेषामिति विद्वत्तमः। वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षणं वा अस्येति वीतभयः, सर्वेश्वरत्वान्नित्यमुक्तत्वाच्च। पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः, 'य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि

परिकीर्तयेत् । नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः' इति श्रवणादिफलवचनात् ॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा
पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः ।
वीरहा रक्षणः सन्तो
जीवनः पर्यवस्थितः ॥ ११२ ॥

संसारसागरादुत्तारयतीति उत्तारणः । दुष्कृतीः पापसंज्ञिताः हन्तीति दुष्कृतिहा, पापकारिणस्तान्हन्तीति वा दुष्कृतिहा । स्मरणादि कुर्वतां सर्वेषां पुण्यं करोतीति, सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचष्ट इति वा पुण्यः । भाविनोऽनर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयति ध्यातः स्तुतः कीर्तितः पूजितश्चेति दुःस्वप्ननाशनः । विविधाः संसारिणां गतीः मुक्तिप्रदानेन हन्तीति वीरहा । सत्त्वं गुणमधिष्ठाय जगत्त्रयं रक्षन् रक्षणः; नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युः । सन्मार्गवर्तिनः सन्तः; तद्रूपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति सन्तः । सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन जीवनः । परितः सर्वतो विश्वं व्याप्यावस्थित इति पर्यवस्थितः ॥

अनन्तरूपोऽनन्तश्री-
जितमन्युर्भयापहः ।
चतुरश्रो गभीरात्मा
विदिशो व्यादिशो दिशः ॥ ११३ ॥

अनन्तानि रूपाण्यस्य विश्वप्रपञ्चरूपेण स्थितस्येति अनन्तरूपः । अनन्ता अपरिमिता श्रीः परशक्तिरस्येति अनन्तश्रीः, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः । मन्युः क्रोधो जितो येन सः जितमन्युः । भयं संसारजं पुंसामपघ्नन् भयापहः । न्यायसमवेतः चतुरश्रः, पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छतीति । आत्मा स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति गभीरात्मा । विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दिशतीति विदिशः । विविधामाज्ञां शक्रादीनां कुर्वन् व्यादिशः । समस्तानां कर्मणां फलानि दिशन् वेदात्मना दिशः ॥

अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः
सुवीरो रुचिराङ्गदः ।
जननो जनजन्मादि-
र्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ११४ ॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इति अनादिः, सर्वकारणत्वात् । भूराधारः, भुवः सर्वभूताश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भूम्याः, भुवोऽपि भूरिति भूर्भुवः । अथवा, नं केवलमसौ भूः भुवः, लक्ष्मीः शोभा चेति भुवो लक्ष्मीः । अथवा, भूः भूलोकः; भुवः भुवर्लोकः; लक्ष्मीः आत्मविद्या, 'आत्मविद्या च देवि त्वम्' इति श्रीस्तुतौ । भूम्यन्तरिक्षयोः शोभेति वा भूर्भुवो लक्ष्मीः । शोभना विविधा ईरा गतयो यस्य सः सुवीरः; शोभनं विविधम् ईर्ते इति वा सुवीरः । रुचिरे कल्याणे अङ्गदे अस्येति रुचिराङ्गदः । जन्तून् जनयन् जननः; ल्युड्विधौ बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः प्रयोगवचनादिवत् । जनस्य जनिमतो जन्म उद्भवः तस्यादिः मूलकारणमिति जनजन्मादिः । भयहेतुत्वात् भीमः, 'भीमादयोऽपादाने' इति निपातनात्, 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति श्रुतेः । असुरादीनां भयहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति भीमपराक्रमः ॥

आधारनिलयोऽधाता

पुष्पहासः प्रजागरः ।

ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः

प्राणदः प्रणवः पणः ॥ ११५ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चभूतानामाधाराणामाधारत्वात् आधारनिलयः । स्वात्मना धृतस्यास्यान्यो धाता नास्तीति अधाता; 'नद्यृतश्च' इति 'समासान्तविधिरनित्यः' इति कप्प्रत्ययाभावः । संहारसमये सर्वाः प्रजाः धयति पिबतीति वा धाता; धेट् पाने, इति धातुः । मुकुलात्मनां स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपञ्चरूपेण विकासोऽस्येति पुष्पहासः । नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् प्रकर्षेण जागर्तीति प्रजागरः । सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्ध्वगः । सतां कर्माणि सत्पथाः; तानाचरत्येष इति सत्पथाचारः । मृतान् परिक्षित्प्रभृतीन् जीवयन् प्राणदः । प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओंकारः; तदभेदोपचारेणायं प्रणवः । पणतिर्व्यवहारार्थः; तं कुर्वन् पणः, 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति श्रुतेः; पुण्यानि सर्वाणि कर्माणि पणं संगृह्याधिकारिभ्यः तत्फलं प्रयच्छतीति वा लक्षणया पणः ॥

प्रमाणं प्राणनिलयः
प्राणभृत्प्राणजीवनः ।
तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा
जन्ममृत्युजरातिगः ॥ ११६ ॥

प्रमितिः संवित्स्वयंप्रभा **प्रमाणम्**, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति श्रुतेः । 'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थ-स्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्' इति विष्णुपुराणे । प्राणा इन्द्रियाणि यत्र जीवे निलीयन्ते तत्परतन्त्रत्वात्, देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन्निलीयन्ते, प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निलीयत इति वा प्राणान् जीवांश्च संहरन्निति वा **प्राणनिलयः**। पोषयन्नन्नरूपेण प्राणान् **प्राण-भृत्** प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैः **प्राणजीवनः**, 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति मन्त्रवर्णात् । **तत्त्वं** तथ्यममृतं सत्यं परमार्थः सतत्त्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः शब्दाः । तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति **तत्त्ववित्**। एकश्चासावात्मा चेति **एकात्मा**, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति श्रुतेः, 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषया-निह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते' इति स्मृतेश्च । 'जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति' इति षड्भावविकारानतीत्य गच्छतीति **जन्ममृत्यु-जरातिगः**, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति मन्त्र-वर्णात् ॥

भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः
सविता प्रपितामहः ।
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा
यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥ ११७ ॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहृतिरूपाणि शुक्राणि त्रयीसाराणि बह्वृचा आहुः; तैर्होमादिना जगत्त्रयं तरति, प्लवते वेति भूर्भुवःस्वस्तरुः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति मनुवचनात्; अथवा, भूर्भुवःस्वःसमाख्यलोकत्रयसंसारवृक्षः भूर्भुवःस्वस्तरुः; भूर्भुवःस्वराख्यं लोकत्रयं वृक्षवद्व्याप्य तिष्ठतीति वा भूर्भुवःस्वस्तरुः । संसारसागरं तारयन् तारः; प्रणवो वा । सर्वस्य लोकस्य जनक इति सविता । पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि पितेति प्रपितामहः । संगन्ता यज्ञः, यज्ञानां पाता, स्वामी वा यज्ञपतिः, 'अयं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति भगवद्वचनात् । यजमानात्मना तिष्ठन यज्वा । यज्ञा अङ्गान्यस्येति वराहमूर्तिः यज्ञाङ्गः;

वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान् ॥

धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रियः ।
प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः ॥

उद्गात्रन्त्रो होमलिङ्गः फलबीजमहौषधिः ।
बाह्यान्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥

वेदीस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरर्चितः ॥

दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥

नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
छायापत्नीसहायो वै मेरुश्रृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥

इति हरिवंशे ।

फलहेतुभूतान्यज्ञान् वाहयतीति यज्ञवाहनः ॥

यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी
यज्ञभुग्यज्ञसाधनः ।
यज्ञान्तकृद्यज्ञगुह्य-
मन्नमन्नाद एव च ॥ ११८ ॥

यज्ञं बिभर्ति पातीति वा यज्ञभृत् । जगदादौ तदन्ते च यज्ञं करोति, कृन्ततीति वा यज्ञकृत् । यज्ञानां तत्समाराधनात्मनां शेषीति यज्ञी । यज्ञं भुङ्क्ते, भुनक्तीति वा यज्ञभुक् । यज्ञाः साधनं तत्प्राप्ताविति यज्ञसाधनः । यज्ञस्यान्तं फलप्राप्तिं कुर्वन् यज्ञान्तकृत्; वैष्णवीऋक्शंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसमाप्तिं करोतीति वा यज्ञान्तकृत् । यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः, फलाभिसंधिरहितो वा यज्ञः; तदभेदोपचारात् ब्रह्म यज्ञगुह्यम् । अद्यते अत्ति च भूतानीति अन्नम् । अन्नमत्तीति अन्नादः । सर्वं जगदन्नादिरूपेण भोक्तृभोग्यात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः; च-शब्दः सर्वनाम्नामेकस्मिन्परस्मिन्पुंसि समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम् ॥

आत्मयोनिः स्वयंजातो
वैखानः सामगायनः ।
देवकीनन्दनः स्रष्टा
क्षितीशः पापनाशनः ॥ ११९ ॥

आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदिति आत्मयोनिः । निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजातः इति; 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यत्र स्थापितमुभ-

यकारणत्वं हरेः। विशेषेण खननात् वैखानः; धरणीं विशेषेण खनित्वा पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे प्रसिद्धम। सामानि गायतीति सामगायनः। देवक्याः सुतो देवकीनन्दनः। 'ज्योतींषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च। त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा दवकीपुत्र एव' इति महाभारते। स्रष्टा सर्वलोकस्य। क्षितेर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथात्मजः। कीर्तितः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापराशिं नाशयन् पापनाशनः; 'पक्षोपवासाद्यत्पापं पुरुषस्य प्रणश्यति। प्राणायामशतेनैव तत्पापं नश्यते नृणाम्॥ प्राणायामसहस्रेण यत्पापं नश्यते नृणाम्। क्षणमात्रेण तत्पापं हरेर्ध्यानात्प्रणश्यति' इति वृद्धशातातपे॥

शङ्खभृन्नन्दकी चक्री
शार्ङ्गधन्वा गदाधरः।
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः
सर्वप्रहरणायुधः।
सर्वप्रहरणायुधों नमः॥ १२०॥

पाञ्चजन्याख्यं भूताद्यहंकारात्मकं शङ्खं बिभ्रत् शङ्ख-

भृत् । विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्येति नन्दकी । मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रमस्यास्तीति, संसारचक्रमस्याज्ञया परिवर्तत इति वा चक्री । इन्द्रियाद्यहंकारात्मकं शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गधन्वा । 'धनुषश्च' इति अनङ् समासान्तः । बुद्धितत्त्वात्मिकां कौमोदकीं नाम गदां वहन् गदाधरः । रथाङ्गं चक्रमस्य पाणौ स्थितमिति रथाङ्गपाणिः । अत एव अशक्यक्षोभणः इति अक्षोभ्यः । केवलम् एतावन्त्यायुधान्यस्येति न नियम्यते, अपि तु सर्वाण्येव प्रहरणान्यायुधान्यस्येति सर्वप्रहरणायुधः, आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि करजादीन्यस्यायुधानि भवन्तीति । अन्ते सर्वप्रहरणायुध इति वचनं सत्यसंकल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वं दर्शयितुम्, 'एष सर्वेश्वरः' इति श्रुतेः । द्विर्वचनं समाप्तिं द्योतयति । ॐकारश्च मङ्गलार्थः, ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ' इति वचनात् । अन्ते 'नमः' इत्युक्त्या परिचरणं कृतवान्, 'भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम' इति मन्त्रवर्णात् । 'धन्यं तदेव लग्नं तन्नक्षत्रं तदेव पुण्यमहः । करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्राङ् नमस्क्रियते' इति च । प्रागित्युपलक्षणम्, अन्तेऽपि नमस्कारस्य शिष्टैराचरणात् । नमस्कार-

फलं प्रागेव दर्शितम्—

एकोऽपि कृष्णे सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥

लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभाव-
मीषत्प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम् ।
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजात-
माशु प्रशान्तिमुपयाति नरस्य पापम् ॥ इति ॥

इति नाम्नां दशमं शतं विवृतम् ॥

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः ।
नाम्नां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तितम् ॥

इतीदम् इत्यनेन नामसहस्रन्यूनानतिरिक्तमुक्तमिति दर्शयति दिव्यानामप्राकृतानां नाम्नां सहस्रं प्रकीर्तितमिति वदता प्रकारान्तरेणापि संख्योपपत्तिर्दर्शिता । प्रक्रमे 'किं जपन्मुच्यते जन्तुः' इति जपशब्दोपादानात् कीर्तयेत् इत्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते । उच्चोपांशुमानसलक्षणस्त्रिविधो जपः ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचित्सोऽमुत्रेह च मानवः ॥

य इदं शृणुयात् इत्यादिः स्पष्टार्थः । परलोकप्राप्तस्यापि ययातिनहुषादिवदशुभप्राप्त्यभावं सूचयितुम् अमुत्र इत्युक्तम् ॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्या-
त्क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्या-
च्छूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १२३ ॥

वेदान्तानामुपनिषदामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदान्तगः । 'किं जपन्मुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात्' इति वचनात् जपकर्मणा साक्षान्मुक्तिशङ्कायां कर्मणां साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं नास्ति, ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुं वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् इत्युक्तम् । कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम्,

कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ।
कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ॥

नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बन्धात्प्रमुच्यते ।
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते ॥

11 S-5

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्ययैव विमुच्यते ॥
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ।
यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ॥
आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते । इति ॥
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' 'येन केन च यजेतापि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ज्ञानादेव मोक्षो भवति, 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते तेन मुच्यते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादिश्रुतिभ्यः । शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेनैव, न तु जपयज्ञेन, 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति श्रुतेः । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' इति महाभारते श्रवणमनुज्ञायते । 'सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः' इति हरिवंशे । यः शूद्रः शृणुयात् स सुखमवाप्नुयात् इति व्यवहितेन संबन्धः; त्रैवर्णिकानां कीर्तयेदित्यनेन ॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद्धर्म-
मर्थार्थी चार्थमाप्नुयात् ।
कामानवाप्नुयात्कामी
प्रजार्थी चाप्नुयात्प्रजाम् ॥ १२४ ॥

चक्षुरादीनामात्मयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यात् प्रवृत्तिः कामः । प्रजायत इति प्रजा संततिः ॥

भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमेवमुद्युक्तस्यैकाग्रचित्तस्य श्रद्धालोः विशिष्टाधिकारिणः फलविशेषं दर्शयति—

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।
सहस्रं वासुदेवस्य नाम्नामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥

यशः प्राप्नोति विपुलं याति प्राधान्यमेव च ।
अचलां श्रियमाप्नोति श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति ।
भवत्यरोगो द्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः ॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः ॥

दुर्गाण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः ॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् ॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते ॥१३१॥

इमं स्तवमधीयानः
श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
युज्येतात्मसुखक्षान्ति-
श्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः ॥ १३२ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । भक्तिः भजनं तात्पर्यम् । आत्मनः सुखम् आत्मसुखम् । तेन च क्षान्त्यादिभिश्च युज्यते ॥

नक्रोधो न च मात्सर्यं
नलोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां
भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १३३ ॥

नक्रोधः नलोभः नाशुभा मतिः इति नकारानुबन्धरहितेन नकारेण समस्तं पदत्रयम्; क्रोधादयो न भवन्ति, मात्सर्यं च न भवतीत्यर्थः ॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद्वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥ १३५ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारयणोद्भवम् ॥ १३८ ॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं
विद्याः शिल्पादिकर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञान-
मेतत्सर्वं जनार्दनात् ॥ १३९ ॥

एको विष्णुर्महद्भूतं
पृथग्भूतान्यनेकशः ।

त्रींल्लोकान्व्याप्य भूतात्मा
भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ १४० ॥

'द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा' इत्यादिना स्तुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथनेनोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति । 'सर्वागमानामाचारः' इत्यनेनावान्तरवाक्येन सर्वधर्माणामाचारवत एवाधिकार इति दर्शयति ॥

इमं स्तवं भगवतो विष्णोर्व्यासेन कीर्तितम् ।
पठेद्य इच्छेत्पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥

इमं स्तवम् इत्यादिना सहस्रशाखाज्ञानेन सर्वज्ञेन भगवता कृष्णद्वैपायनेन साक्षान्नारायणेन कृतमिति सर्वैरेव अर्थिभिः सादरं पठितव्यं सर्वफलसिद्ध्य इति दर्शयति ॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥

इति श्रीमहाभारते आनुशासनिके भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे
विष्णोर्दिव्यसहस्रनामस्तोत्रं नाम
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥

'विश्वेश्वरम्' इत्यादिना विश्वेश्वरोपासनादेव स्तोतारस्ते धन्याः कृतार्थाः कृतकृत्या इति दर्शयति ।

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा चेद्विश्वकर्तारं को न मुच्येत बन्धनात् ॥

इति व्यासवचनम् ॥

सहस्रनामसंबन्धिव्याख्या सर्वसुखावहा ।
श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरिपादयोः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यम्
संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ सनत्सुजातीयभाष्यम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः

विरचितम्।

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

॥ सनत्सुजातीयम् ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन भाष्येण सहितम् ।

नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।
निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ॥

नम आचार्येभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः ॥

नत्सुजातीयविवरणं संक्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासूनां सुखावबोधायारभ्यते ॥

स्वतश्चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपोऽप्यात्मा स्वाश्रयया स्वविषयया अविद्यया स्वानुभवगम्यया साभासया स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मभावात्प्रच्युतः अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नः अप्राप्ताशे-

षपुरुषार्थः प्राप्ताशेषानर्थः अविद्याकर्मपरिकल्पितैरेव साधनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिं चाकाङ्क्षन् लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठितैरपि परमपुरुषार्थं मोक्षाख्यमलभमानो मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभिन्नासु नानायोनिषु परिवर्तमानो मुह्यमानः संसरन् कथंचित्पुण्यवशाद्वेदोदितेन ईश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलः अनित्यादिदोषदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलभोगविरागः वेदान्तेभ्यः प्रतीयमानं ब्रह्मात्मभावं बुभुत्सुः वेदोदितशमदमादिसाधनसंपन्नः ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्य आचार्यानुसारेण वेदान्तश्रवणादिना 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ब्रह्मात्मतत्त्वमवगम्य निवृत्ताज्ञानतत्कार्यः ब्रह्मरूपोऽवतिष्ठत इतीयं वेदान्तानां मर्यादा । एतत्सर्वं क्रमेण दर्शयिष्यति भगवान् सनत्सुजातः ॥

धृतराष्ट्रः शोकमोहाभितप्तः 'तरति शोकमात्मवित्' इति वेदान्तवादमुपश्रुत्य ब्रह्मविद्यया विना शोकापनयनमशक्यं मन्वानः 'अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते । तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे' इति विदुरायोक्तवान् । स च श्रुतवाक्योऽपि परमकारुणिकः सर्वज्ञः सन् ब्रह्मविद्यां विशिष्टाधिकारिविषयां मन्वानः 'शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे' इति शूद्रयोनिजत्वादौपनिषदब्रह्मात्म-

तत्त्वज्ञाने नाहमधिकृत इत्युक्त्वा कथमेनं ब्रह्मविद्यया परमे पदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये स्थापयिष्यामीति मन्वानः छान्दोग्योपनिषत्प्रसिद्धमितिहासं स्मृत्वा नान्योऽस्मादस्मै भूमानं तमसः परं परमात्मानं दर्शयितुं शक्नुयादिति मत्वा तमेव भगवन्तं सनत्सुजातं योगबलेनाहूय प्रत्युत्थानादिभिर्भगवन्तं पूजयित्वा 'भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे । यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि ॥ श्रुत्वायं यं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् । लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ तथैव च जरान्तकौ ॥ विषहेत मदोन्मादौ क्षुत्पिपासे भयाभये । अरतिं चैव तन्द्रीं च कामक्रोधौ क्षयोदयौ' इति भगवन्, येनासौ सकलसंसारकारणधर्माधर्मविवर्जितः सुखदुःखातिगो मुक्तो भवेत् तमस्मै धृतराष्ट्राय वक्तुमर्हसीत्युक्तवान्—

वैशम्पायन उवाच—

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १ ॥

ततः एतद्वाक्यसमनन्तरं विदुरेण सनत्सुजातं प्रति

ईरितम् उक्तं यत् वाक्यं तत् संपूज्य संमान्य सनत्सुजातं सनदिति सनातनं ब्रह्मोच्यते हिरण्यगर्भाख्यम्, तस्मात्सनातनात् ब्रह्मणो मानसात् ज्ञानवैराग्यादिसमन्वितः सुष्ठु जात इति सनत्सुजातः इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमारः; तं रहिते रहसि प्राकृतजनवर्जिते देशे महात्मा महाबुद्धिः पप्रच्छ पृष्टवान् बुद्धिं परमाम् उत्तमां पूर्णानन्दाद्वितीयविषयाम्। किमर्थम्? बुभूषन् भवितुमिच्छन्, ब्रह्मविद्यया अपहृतमात्मानं लब्धुमिच्छन्नित्यर्थः ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम्।
देवासुरा आचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २ ॥

हे सनत्सुजात, यत् मृत्युर्हि नास्तीति शिष्यान्प्रति उपदिष्टमिति विदुरः प्राह, देवासुराः पुनः अमृत्यवे मृत्योरभावाय अमृतत्वप्राप्तये ब्रह्मचर्यमाचरन् इन्द्रविरोचनादयः गुरौ वासं कृतवन्तः। श्रूयते च च्छान्दोग्ये— 'तद्धोभये देवा असुरा अनुबुबुधिरे' इत्याद्यारभ्य 'तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षाणि

ब्रह्मचर्यमूषतुः' इत्यन्तेनेन्द्रविरोचनयोः प्रजापतौ ब्रह्मचर्यचरणम् 'एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास' इति च। यदि मृत्युर्नास्तीति तव पक्षः, कथं तर्हि देवासुराणामसृत्यवे ब्रह्मचर्यचरणम्; तत् तयोर्मृत्युसद्भावासद्भावपक्षयोः कतरन्नु सत्यम्, यत्सत्यं तद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

श्रीसनत्सुजात उवाच—

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।
शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः— केचित् पुनरविद्याधिरूढाः परमार्थतो मृत्युसद्भावं मन्यमानाः वेदोक्तेन कर्मणा अमृत्युः अमृतत्वं भवतीति मत्वा अमृत्यवे अमृतत्वप्राप्तये वेदोक्तं कर्माचरन्ति; तथा अन्ये विषयविषान्धाः विषयव्यतिरेकेण निर्विषयं मोक्षममन्यमानाः कर्मणैव अमृत्युम् अमरणत्वं देवादिभावं वर्णयन्ति; तत्रैव च रागिगीतं श्लोकमुदाहरन्ति— 'अपि बृन्दावने शून्ये सृगालत्वं स इच्छतु । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम' इति । तथैव च परमात्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो ज्ञानकर्मभ्याममृतत्वं वर्णयन्ति ।

अपरे पुनरद्वितीयात्मदर्शिनः आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयमपश्यन्तो मृत्युर्नास्तीति वर्णयन्ति हे राजन्; यथा एतत्पक्षयोरविरोधः संभवति, तथा ब्रुवतो मे मम वाक्यं शृणु मा विशङ्किथाः मयोक्तेऽर्थे शङ्कां मा कृथाः ॥

कथम्?—

उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४ ॥

ये पूर्वोक्ते मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे ते उभे हे क्षत्रिय, आद्यप्रवृत्ते य आदिसर्गस्तमारभ्य प्रवृत्ते । अथवा, क्षत्रियाद्य क्षत्रियप्रधान, प्रवृत्ते वर्तमाने । कथं पुनरुभयोः परस्परविरुद्धयोः अस्तित्वनास्तित्वयोः सत्यत्वमिति? तत्राह— मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् इति । भवेदयं विरोधः अस्तित्वनास्तित्वयोः, यदि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात् । कस्तर्हि मृत्युः? यो मोहो मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्माभिमानः, स मृत्युः केषांचित् कवीनां मतः; अहं तु न तथा मृत्युं ब्रवीमि । कथं तर्हि? प्रमादं वै मृत्युम् अहं ब्रवीमि । प्रमादः प्रच्युतिः

स्वाभाविकब्रह्मभावात् । तं प्रमादं मिथ्याज्ञानस्यापि कारणम् आत्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजम् अहं ब्रवीमि । तथा सदाप्रमादं स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थानम् अमृतत्वं ब्रवीमि । तथा च श्रुतिः स्वरूपावस्थानमेव मोक्षपदं दर्शयति— 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । तथा अनुगीतासु स्पष्टमाह— 'एको यज्ञो नास्ति ततो द्वितीयो यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि । यस्मिन्निष्ट्वा सर्वमिदं ग्रासित्वा स्वरूपसंस्थाश्च भवन्ति मर्त्याः' इति । यत एवं स्वरूपावस्थानलक्षणो मोक्षः, अत एव चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादेव न कर्मसाध्यममृतत्वम्; नापि समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यामिति 'अमृत्युः कर्मणा केचित्' इत्येतदनुपपन्नमेवेत्युक्तं भवति । वक्ष्यति चास्य पक्षस्य स्वयमेव निराकरणम्— 'कर्मोदये कर्मफलानुरागात्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम् । ज्ञानेन विद्वांस्तेजोऽभ्येति नित्यं न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः' इति ॥

कथमेतदवगम्यते 'प्रमादो मृत्युरप्रमादोऽमृतत्वम्' इति? तत्राह—

प्रमादाद्वा असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताः सुराश्च ।

न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्ह्यप्यस्य रूपमुपलभ्यते हि ॥ ५ ॥

प्रमादात् स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्यवनात् अनात्मनि देहादावात्मभावात् असुराः विरोचनप्रभृतयः पराभवन् पराभूताः। तथा च श्रुतिः—'अनुपलभ्यात्मानम्' इत्यारभ्य 'देवा वा असुरा वा ते पराभविष्यन्ति इत्यन्तेन। तथा अप्रमादात् स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अवस्थानात् ब्रह्मभूताः सुराश्च इन्द्रादयः। तथा च श्रुतिः—'तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्त्र तेषां सर्वे लोका आप्ताः सर्वे च कामाः' इत्यादिना। अथवा, असुषु प्राणेषु इन्द्रियेष्वेव रमन्त इत्यसुराः अनात्मविदो वैषयिकाः प्राणिनोऽसुराः। ते स्वाभाविकब्रह्मभावमतिक्रम्य अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नाः पराभवन् तिर्यगादियोनिमापन्नाः। तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्—'तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते पराबभूवुः इत्यारभ्य 'या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रोऽत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः इति। तथा स्वस्मिन्नात्मन्येव रमन्ति इत्यात्मविदः सुराः। तथा चोक्तम्—'आत्मन्येव रतिर्येषां स्वस्मिन्ब्रह्मणि चाचले। ते सुरा इति विख्याताः सूरयश्च सुरा

मताः' इति । ते अप्रमादात् स्वाभाविकब्रह्मात्मना अवस्थानात् ब्रह्मभूताः निवृत्तमिथ्याज्ञानतत्कार्याः ब्रह्मैव संवृत्ता इत्यर्थः ॥

नन्वन्य एव सर्वजन्तूनामुपसंहारको मृत्युः प्रसिद्धः, कथमुच्यते 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इति? तत्राह—न वै मृत्युरिति । न वै मृत्युर्व्याघ्र इव अत्ति भक्षयति प्राणिनः । यदि भक्षयेत् व्याघ्रस्येव अस्य रूपमुपलभ्येत; न च उपलभ्यते । तस्मान्नास्त्येव मृत्युः ॥

ननूपलभ्यते सावित्र्युपाख्याने—'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति । कथमुच्यते नास्य रूपमुपलभ्यत इति? तत्राह—

यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावासममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥

सत्यमुपलभ्यते; तथापि नासौ साक्षान्मृत्युः । कस्तर्हि? यः प्रमादाख्यो मृत्युः अज्ञानं स एव, साक्षाद्विनाशहेतुत्वात् । तथा अज्ञानस्य विनाशहेतुत्वं श्रूयते 'न चेदिहावेदीन्महती

विनष्टिः' इति । बृहदारण्यके प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य साक्षान्मृत्युत्वं दर्शितम्—'मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्' इति । यस्मात्प्रमाद एव साक्षात्सर्वानर्थबीजम्, तस्मान्न प्रमाद्येत चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मभावेनावतिष्ठेत इत्यर्थः । तथा चाज्ञानस्य बन्धहेतुत्वं विज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तं भगवता—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' इति । यस्मात्प्रमाद एव मृत्युः अप्रमादोऽमृतत्वम्, अत एव न कर्मसाध्यं नापि कर्मप्राप्यम्; नित्यसिद्धत्वात्, नित्यप्राप्तत्वाच्च । तथा च श्रुतिः—'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' इति । तथा—'तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शितम् । तथा—'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति । वक्ष्यति च भगवान् ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वम्—'अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन' इति, 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इति च । तथा च मोक्षधर्मे—'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया

च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति । 'ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः' इति च । तथा च ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं मन्यमानः सर्वकर्मपरित्यागमाह भगवान् वेदाचार्यो मनुः—'यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाप्य द्विजोत्तमः । आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति । तथाह भगवान्परमेश्वरः—'ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् । तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।। विज्ञातव्यं प्रयत्नेन श्रोतव्यं दृश्यमेव च । एकः सर्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चितिमात्रकः ।। आनन्दो निर्मलो नित्यः स्यादेतत्सांख्यदर्शनम् । एतदेव परं ज्ञानमेतन्मोक्षोऽनुगीयते ।। एतत्कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः । आश्रित्यैतत्परं तत्त्वं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।। गच्छन्ति मां महात्मानो यतयो वीतमत्सराः' इति । ननु एवं चेत्तर्हि कर्माणि नानुष्ठेयानि ? न नानुष्ठेयानि, किंतु ज्ञानिना अननुष्ठेयान्येव। तथा चाह भगवान्वासुदेवः—'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते' इति । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयाः—'किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यं किमर्थवन्तश्च मखैर्यजामः । प्राणं हि वाप्यनले जोहवीमः प्राणानले जुहवीमीति वाचम्' इति । तथा

च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्— 'किमर्थं वयमध्येष्यामहे' इति । तथा च बृहदारण्यके विदुषः कर्मसंन्यासं दर्शयति— 'एतद्ध स्म वैतत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति इति । तथा लैङ्गे— 'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्' इति । तथा च आथर्वणी श्रुतिः— 'नैतद्विद्वानृषिणा विधेये न रुन्ध्यते विधिना शब्दकारः' इति । केन तर्ह्यनुष्ठेयानि? अज्ञानिना आरुरुक्षुणा सर्वकर्माणि सर्वदा अनुष्ठेयानि; न ज्ञानिना । तथा चाह भगवान्— 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इति च । तथा चाह भगवान्सत्यवतीसुतः— 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च व्यवस्थितः' इति ॥

नन्वेवमारुरुक्षूणामपि कर्माणि नानुष्ठेयानि, कर्मणां बन्धहेतुत्वात् । तथा चोक्तम्— 'कमणा बध्यते जन्तुर्विद्यया

च विमुच्यते' इति । सत्यम्, तथापि ईश्वरार्थतया फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानानि न बन्धहेतूनि । तथा चोक्तं भगवता— 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर' इति । किमर्थं तर्हि तेषामनुष्ठानम्? सत्त्वशुद्ध्यर्थमिति ब्रूमः । तथा चोक्तं भगवता— 'कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति, 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति, 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' इति च । तथा च—'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति । ननु कर्मणामपि मोक्षहेतुत्वं श्रूयते— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति च । तथा च मनुः—'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे' इति । नैतत्, पूर्वापराननुसंधाननिबन्धनोऽयं भ्रमः । तथा हि— 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह' इत्युक्त्वा 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति विद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेन समुच्चयाभावः श्रुत्यैव दर्शितः । इममेवार्थं स्पष्टयन् भगवान्मनुः— 'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरे उभे'

इत्युक्ते समुच्चयाशङ्का मा भूदिति 'तपसा कल्मषं हन्ति विद्य-यामृतमश्नुते' इति तपसो नित्यनैमित्तिकलक्षणस्य कर्मणः अन्तःकरणशुद्धावेव विनियोगं दर्शितवान्। तथा 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति सर्वस्य तावन्मात्रत्वमुक्त्वा तदात्मभूतस्य सर्वस्य तावन्मात्रत्वं पश्यतस्तद्दर्शनेनैव कृतार्थस्य साध्यान्तरमपश्यतः 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' इति त्यागेनैवात्मपरिपालनमुक्त्वा अतदात्मवेदिनः केन तर्हि आत्मपरिपालनमित्याशङ्कयाह— 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इति। एवंभूते त्वयि नरमात्राभिमानिन्यज्ञे अविद्यानिमित्तोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाभावात् कुर्वन्नेव सदा यावज्जीवं कर्म जिजीविषेदित्यज्ञस्य नरमात्राभिमानिनः शुद्ध्यर्थं यावज्जीवं कर्माणि दर्शयति। अत एभिरपि वाक्यैः शुद्धिसाधनत्वमेवावगम्यते, न मोक्षसाधनत्वम्। यदप्युक्तम्— 'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च' इति च-शब्दात्समुच्चयोऽवगम्यते इति— तदपि प्रसिद्धश्रुतिविनियोगानुसारेणैव योजयितव्यम्। तथा च अनुगीतासु स्पष्टमाह भगवान् कर्मणां शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्— 'नित्यनैमित्तिकैः शुद्धैः फलसङ्गविवर्जितैः। सत्त्वशुद्धिमवाप्याथ योगारूढो भविष्यति ॥ योगारूढस्ततो

याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ गुरुभक्त्या च धृत्या च धर्मभक्त्या श्रुतेन च । विष्णुभक्त्या च सततं ज्ञानमुत्पद्यतेऽमलम् ॥ तस्माद्धर्मपरो भूत्वा वेदास्तिक्यसमन्वितः । कुर्वन्वै नित्यकर्माणि यथाशक्ति स बुद्धिमान् ॥ फलानि पर आसाद्य वासुदेवे परात्मनि । शुद्धसत्त्वो भवत्येव योगारूढश्च जायते इति । वक्ष्यति च भगवान् सनत्सुजातः शुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम्— 'तदर्थमुक्तं तपसैव कर्मणा ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविर्दीपितात्मा' 'ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्' इति । ननु कथं सत्त्वशुद्धिद्वारेणैव मोक्षसाधनत्वम् ? विनापि सत्त्वशुद्धिं ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यत्येव । सत्यम् । ज्ञानेनैव मोक्षः सिध्यति; किंतु तदेव ज्ञानं सत्त्वशुद्धिं विना नोत्पद्यत इति वयं ब्रूमः । तथा चोक्तम्— 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इति । तथा—'अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये । नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः ॥ जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति । तथा चोक्तं भगवता— 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् । तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मा-

योगी भवार्जुन' इति। 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः। स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः इति। तथा चाह याज्ञवल्क्यः— 'तथाविपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः' इति। यस्मात् विशुद्धसत्त्वस्यैव नित्यानित्यविवेकद्वारेण मोक्षसाधनज्ञाननिष्पत्तिः, तस्मात्सत्त्वशुद्ध्यर्थं सर्वेश्वरमुद्दिश्य सर्वाणि वाङ्मनःकायलक्षणानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणि समाचरेत् यावद्विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति। तथा चाह भगवान्— 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इति, 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इति। तस्य लक्षणमुक्तम्— 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते' इति। यस्तु पुनरेवं यज्ञदानादिना विशुद्धसत्त्व इहामुत्रफलभोगविरागो योगारूढो भवति, तस्य शम एव कारणं न कर्म। तथा चोक्तम्— 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इति। यस्माद्योगारूढस्य शम एव कारणं न कर्म, तस्माच्छमदमादिसाधनसंपन्नः श्रवणादिसमन्वितः 'योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः। निराशीर्यतचित्ता-

त्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥' कथं तर्हि योगानुष्ठानम् ? शृणु— समे देशे शर्करावह्निवालुकाशब्दजलाशयादिवर्जिते मनोनुकूले शुचौ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं स्थिरमासनं प्रतिष्ठाप्य, तत्रोपविश्यासनं स्वस्तिकं पद्मासनं वा लब्ध्वा, समं कायशिरोग्रीवं धारयन्, विश्वादीन् क्रमेण कार्यकारणविनिर्मुक्ते पूर्णात्मनि उपसंहृत्य, पूर्णात्मना स्थित्वा, ध्यायेत्पुरिशयं देवं पूर्णानन्दं निरञ्जनम् अपूर्वमनपरं ब्रह्म नेति नेत्यादिलक्षणम् अशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं परमात्मानमोमिति । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयगीतासु— 'तस्माद्विमोक्षाय कुरु प्रयत्नं दुःखाद्विमुक्तो भवितासि येन । ॐ ब्रह्म शून्यं परमं प्रधानमानन्दमात्रं प्रणवं जुषस्व' इति । एवं युञ्जन् सदात्मानं परमात्मत्वेन यदा साक्षाज्जानाति, तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्यो वीतशोकः कृतकृत्यो भवति । तथा च बृहदारण्यके— 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत्' इति । तथा च ईशावास्ये— 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति । तथा च कठवल्लीषु— 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्या-

त्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन' इति। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'। तथा चाह भगवान्— 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते। तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति। तथा च कावषेयगीतासु— 'आत्मनः शोकसंतीर्णो न बिभेति कुतश्चन। मृत्योः सकाशान्मरणादथवान्यकृताद्भयात्॥ न जायते न म्रियते न वध्यो न च घातकः। न बद्धो बद्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः॥ पुरुषः परमात्मायं यत्ततोऽन्यदसच्च तत्। अज्ञानपाशे निर्भिन्ने च्छिन्ने महति संशये॥ शुभाशुभे च संकीर्णे दग्धे बीजे च जन्मनाम्। प्रयाति परमानन्दं तद्विष्णोः परमं पदम्' इति। तथा चाह भगवान्मनुः— 'सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्। तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः' 'एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः। प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति यस्मात्तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिः, तस्मात्तमेव च परमात्मानं पूर्णानन्दमात्मत्वेन जानीयात्

'अहमस्मि' इति; न किंचिदन्यच्चिन्तयेत्। तथा च श्रुतिः— 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्' इति। 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति। 'एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्' इति। तथा च भगवान्वासुदेवः— 'संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः। मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्' इति। एवं प्रसङ्गात्सर्वशास्त्रार्थः संक्षेपतः प्रदर्शितः॥

अथेदानीं प्रकृतमनुसरामः— यस्मात्प्रमाद एव सर्वानर्थबीजं तस्मात्प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि, न यमम्। यमं तु पुनः एके विषयविषान्धाः अविद्यारूढाः स्वात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं पश्यन्तो मृत्युम् अतो मयोक्तान्मृत्योः प्रमादाख्यात् अन्यं मृत्य्वन्तरं वैवस्वतम् आहुः 'आत्मावासम् आत्मनि बुद्धौ वसतीत्यात्मावासः तम्। तथा चाह मनुः— 'यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून्गमः' इति। अमृतम् अमरणधर्माणं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि स्वात्मभूते रममाणं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थः। श्रूयते

कठवल्लीषु— 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' इति। किंच, पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः। कथमनुशास्ति? शिवः सुखप्रदः शिवानां पुण्यकर्मणाम्, अशिवः असुखप्रदः अशिवानां पापकर्मणाम् ॥

एवं तावत् 'प्रमादं वै मृत्युम्' इति मृत्योः स्वरूपं निर्धारितम्। अथेदानीं तस्यैव कार्यात्मनावस्थानं दर्शयति—

आस्यादेष निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः।
अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-
न्न चात्मनो योगमुपैति किंचित् ॥ ७ ॥

यः प्रमादाख्यः अज्ञानमृत्युः स प्रथममास्यात्मना परिणमते। आस्यः अभिमानात्मकोऽहंकारः। तथा चोक्तम्—'सर्वार्थाक्षेपसंयोगादसुधातुसमन्वयात्। आस्य इत्युच्यते घोरो ह्यहंकारो गुणो महान्' इति। एवमहंकारात्मना स्थित्वा ततोऽहंकारात् निःसरते निर्गच्छति कामात्मना। ततः कामः स्वविषये प्रवर्तमानः प्रतिहतः क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च भवति। ततः अहंगतेन अहंरूपमापन्नेनाहंकाराद्यात्मना अवस्थितेनाज्ञानेन तदात्मभावमापन्नः 'ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं

कृशोऽहं स्थूलोऽहम् अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता' इत्येवमात्मको रागद्वेषादिसमन्वितः चरन् विमार्गान् श्रौतस्मार्तविपरीतमार्गान् न चात्मनः परमात्मनो योगं समाधिलक्षणम् उपैति किंचिदपि । अथवा, अविद्याकामकर्माणि संसारस्य प्रयोजकभूतानि । पूर्वत्र मोहो मृत्युः संमतो यः इत्यनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका अविद्योक्ता; उत्तरत्र कर्मोदये इति कर्म वक्ष्यति । अथेदानीं कामोऽभिधीयते— अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन संसारे प्राणिन इत्यास्यः कामः । अथवा, आस्यवदास्यं सर्वजग्धृत्वात् । तथा चोक्तं भगवता— 'काम एष क्रोध एषः' इति । एष मृत्युरास्यात्मना कामात्मना स्थित्वा ततः क्रोधात्मना परिणमते । उक्तं च— 'कामात्क्रोधोऽभिजायते' इति । ततः अहंगतेन अहंकारमापन्नेनाज्ञानेन अहंकारममकारफलकारूढेन चिदाभासेन चरन्विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति किंचित् ॥

किंच—

ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ।
ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते
अतो मृत्युं मरणादभ्युपैति ॥ ८ ॥

तेन अहंकारादिरूपेण परिणताज्ञानेन ते मोहिताः देहादिष्वात्मभावमापादिताः तद्वशे अहंकाराद्यात्मना परिणतप्रमादाख्यमृत्युवशे वर्तमाना इतः अस्मात् प्रेता धूमादिमार्गेण गत्वा तत्र परलोके यावत्संपातमुषित्वा पुनः आकाशवायुवृष्टिसस्यान्नशुक्लशोणितादिक्रमेण देहग्रहणाय पतन्ति निपतन्ति। श्रूयते च— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। ततः अनन्तरं पुनः देहग्रहणावस्थायां तं देवा इन्द्रियाणि अनुसृत्य कर्माणि परि समन्तात् प्लवन्ते समन्ततः परिवर्तन्त इत्यर्थः। अतः अस्मात्कारणादिन्द्रियगुणानुसरणात् मृत्युं मरणं याति। ततो मरणात् जन्मान्तरम् अभ्युपैति ततो मृत्युम्। एवं जननमरणप्रबन्धाधिरूढो न कदाचिद्विमुच्यत इत्यर्थः। आत्माज्ञाननिमित्तत्वात्संसारस्य यावत् परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न विजानाति तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणः मोमुह्यमानः संसरन्नवतिष्ठत इत्यर्थः॥

एवं तावदविद्याकामयोः बन्धहेतुत्वमभिहितम्। अथेदानीं कर्मणां बन्धहेतुत्वमाह—

कर्मोदये कर्मफलानुरागा-
स्तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युम्।

सदर्थयोगानवगमात्समन्ता-
त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

अमृत्युः कर्मणा केचित् इति कर्मणा अमृतत्वं भवतीति यन्मतान्तरमुपन्यस्तम्, तन्निराकरोति— न केवलं कर्मणा अमृतत्वं भवति, अपि तु कर्मोदये कर्मणामुत्पत्तौ कर्मफलानुरागाः सन्तः तत्र तस्मिन्कर्मफले अनुयान्ति । यस्मात्तत्रैवानुयान्ति, अतो न तरन्ति मृत्युं पुनः पुनः जननमरणात्मके संसारे परिवर्तन्त इत्यर्थः । कस्मात्पुनः कर्मोदये कर्मफलानुरागाः तत्रैव परिवर्तन्ते ? सदर्थयोगानवगमात् सदर्थेन योगः सदर्थयोगः परमात्मना योगः तस्य सदर्थयोगस्य एकत्वस्य अनवगमात् स्वात्मनश्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मभावानवगमादित्यर्थः । समन्तात् समन्ततः प्रवर्तते भोगयोगेन विषयरसबुद्ध्या देही । यथा ह्यन्धो निम्नोन्नतकण्टकस्थलादिषु परिभ्रमति एवमसावपि विवेकहीनः सर्वत्र विषयसुखाकाङ्क्षया परिभ्रमति ॥

किंच—

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या ।

मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा
स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ॥

यद्रागाभिभूतस्य इन्द्रियाणां विषयेषु वर्तनं तत् महामोहनम् । एतदुक्तं भवति—यस्य विषयेषु अवास्तवबुद्धिः तस्येन्द्रियाणि विषयेषु न प्रवर्तन्ते । तस्य विषयेषु प्रवृत्त्यभावात् प्रत्यगात्मन्येव प्रवृत्तिः, ततश्च मोहननिवृत्तिः । यस्य विषयेषु वास्तवबुद्धिः तस्येन्द्रियाणां पराग्भूतेषु विषयेषु प्रवृत्तत्वात् न स इमं सदद्वितीयं प्रत्यग्भूतं परमात्मानमात्मत्वेन साक्षाज्जानाति । तथा चोक्तम्—'स्त्रीपिण्डसंपर्ककलुषीकृतचेतसो विषयविषान्धा ब्रह्म न जानन्ति' इति । ततश्च महामोहनं पुनः पुनः विषयेषु प्रवृत्तिः । तथा चाह भगवान्मनुः—'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इति । ततश्च मिथ्यार्थैरविद्यापरिकल्पितैः शब्दादिविषयैः योगो भवति; तस्मिन् मिथ्यार्थयोगे अस्य देहिनो गतिः संसारगतिः नित्या नियता । प्रसिद्धं ह्येतत्— स्वात्मभूतं परमात्मानमनवगम्य विषयेषु प्रवर्तमानाः पराग्भूतास्तिर्यगादियोनिं प्राप्नुवन्तीति । तथा च बह्वृचब्राह्मणोपनिषत्— 'या वै ता इमाः प्रजास्ति-

स्नोऽत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः' इति। वक्ष्यति च— 'कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति' इति। कस्मात्पुनः मिथ्यार्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या इति? तत्राह— मिथ्यार्थयोगाभिहतान्तरात्मा इति। मिथ्याभूतविषयसंयोगेन अभिहतान्तरात्मा अभिहतस्वाभाविकब्रह्मात्मभावः स्मरन् स्त्र्यादिविषयान् तानेव उपास्ते, न परमात्मानं समन्तात् समन्ततः ॥

ततः किमिति चेन् तत्र यद्भवति तन् शृणु—

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात्।
एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ ११ ॥

अभिध्या विषयाभिध्यानं प्रथमं हन्ति विनाशयति स्वरूपात्प्रच्युतिं करोति। ततो विषयध्यानाभिहतम् एनं विषयसंनिधौ शीघ्रं प्रगृह्य कामश्च हन्ति, ततः कामाभिहतमेनं प्रगृह्य क्रोधश्च हन्ति। तत एते अभिध्यादयः तानभिध्याकामक्रोधवशं गतान् बालान् विवेकहीनान्मूढान् मृत्यवे प्रापयन्ति प्रक्षिपन्ति। श्रूयते च कठवल्लीषु— 'पराचः कामाननुयन्ति बाला-

स्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्। अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते' इति। धीरास्तु पुनः धैर्येण विषयान् जित्वा परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य तरन्ति मृत्युम्। श्रूयते च— 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति॥

कथं पुनर्धीरास्तु धैर्येण विषयान् जित्वा मृत्युं तरन्तीत्याह—

योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्या-
दनाचारेणाप्रतिबुध्यमानः।
स वै मृत्युं मृत्युरिवात्ति भूत्वा
ह्येवं विद्वान्योऽभिहन्तीह कामान्॥

योऽभिध्यायन् अनित्याशुचिदुःखानुविद्धतया चिन्तयन् उत्पतिष्णून् उत्पत्योत्पत्य पतन्तीत्युत्पतनशीला उत्पतिष्णवो विषयाः तान् निहन्यात् परित्यजेत् अनाचारेण अनादरेण औदासीन्येनामेध्यदर्शन इव अप्रतिबुध्यमानः पुनरचिन्तयन् स वै पुरुषो मृत्योरपि मृत्युर्भूत्वा मृत्युरिवात्ति मृत्युम्। उक्तं च— 'विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः। मृत्योर्मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित्कविः' इति॥

एवमनित्यादिरूपेण विद्वाननादरादिना अभिहन्ति कामान्। यस्तु पुनरनादरादिना नाभिहन्ति स किं करोतीत्याह—

कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषो रजः ॥

यस्तु पुनर्विषयाभिध्यानेन कामानुसारी भवति स कामाननु विनश्यति कामविषये नष्टे कामाननु कामैः सह विनश्यति, अनित्याः कामगुणाः प्रतिक्षणं विनाशान्विताः, तद्वत्कामी विशीर्णो भवति । यस्तु पुनर्विषयदोषदर्शनेन कामान्परित्यजति स कामान्व्युदस्य परित्यज्य धुनुते विवेकबुद्ध्या ध्वंसयति यत्किंचित् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा उपार्जितं रजः पुण्यपापादिलक्षणं कर्म ॥

कथं पुनरस्य देहस्य काम्यमानस्य हेयत्वमित्याशङ्क्याह—

देहोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
गृध्यन्त एव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥

यः अयं भूतानां देहो दृश्यते सः अप्रकाशः तमोऽचिद्घनः केवलं नरकः श्लेष्मासृक्पूयाक्रिमिविण्मूत्रपरिपूर्णत्वात् । तथाह भगवान्मनुः— 'अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितवेष्टितम् । चर्मापिनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् । रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत्' इति । एवमत्यन्तबीभत्सितमपि स्त्र्यादिदेहं

कमनीयबुद्धया गृध्यन्तः अभिकाङ्क्षन्त एव धावन्ति अनुधावन्ति। गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः यथा अन्धाः कूपादिकं विवेक्तुमशक्ताः कूपादिषून्मुखाः पतन्ति एवं स्त्र्यादिकमभिकाङ्क्षन्तो विषयविषान्धाः उन्मुखाः नरकेष्वेव पतन्तीत्यर्थः ॥

य एवं गृध्यन्त एव धावन्ति तेषां देहो निरर्थक इत्याह—

अमन्यमानः क्षत्रिय कश्चिदन्यं
नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः।
क्रोधाल्लोभान्मोहभयान्तरात्मा
स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १८ ॥

यः स्त्र्यादिकमभिकाङ्क्षन् अनुधावति स विषयविषान्धः तद्व्यतिरिक्तं स्वात्मभूतं परमात्मानम् अमन्यमानः अप्रतिबुध्यमानः नाधीयते तद्विषयमध्यात्मशास्त्रं नाधिगच्छति। तस्य अस्य विषयविषान्धस्य षडङ्गवेदविदुषोऽपि देहस्तृणनिर्मितो व्याघ्र इव निरर्थको भवति। तथा चाह भगवान्वसिष्ठः— 'चतुर्वेद्यपि यो विप्रः सूक्ष्मं ब्रह्म न विन्दति। वेदभारभराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः' इति। न केवलं देहो निरर्थकः, य एवंभूतः स एव तस्य मृत्युरित्याह— क्रोधाल्लोभान्मोह-

भयान्तरात्मा इति । क्रोधलोभाभ्यां हेतुभ्यां मोहभयसमन्वितः अन्तरात्मा त्वच्छरीरे य एष तवात्मा दृश्यते स एव तव मृत्युः । यस्तु पुनः अजितेन्द्रियः क्रोधलोभादिसमन्वितो विषयेषु प्रवर्तते स एव तस्य मृत्युः विनाशहेतुत्वात् । उक्तं च— 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥

केन तर्ह्युपायेन मृत्योर्विनाश इत्याह—

एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः ।
विनश्यते विषये यस्य मृत्यु-
र्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १६ ॥

एवं क्रोधादिरूपेण जायमानं प्रमादाख्यं मृत्युं जननमरणादिसर्वानर्थबीजं विदित्वा क्रोधादीन् भूतदाहीयान् दोषान् परित्यज्य अक्रोधादीन् संपाद्य ज्ञानेन चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः । तथा च श्रुतिः— 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति कुतश्चन' इति । कस्मात्पुनर्ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योरिति ? तत्राह— विनश्यते तस्य ज्ञानिनो विषये गोचरे परमात्मनि साक्षात्क्रियमाणे प्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः । यथा मृत्योः विषयं संसारमागतो मृत्युना

अभिभूतो नष्टो भवति मर्त्यः एवमात्मवेदिनो विषयमागतोऽज्ञानमृत्युर्नष्टो भवति। उक्तं च नाममहोदधौ— 'ज्ञानसंस्थानसद्भावो ज्ञानाग्निर्ज्ञानवज्रभृत्। मृत्युहन्तेति विख्यातः स वीरो वीतमत्सरः' इति॥

एवं तावत् 'कर्मोदये' इत्यादिना कर्मणां बन्धहेतुत्वमुक्त्वा 'ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इति ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमभिहितम्। तत्र चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

यानेवाहुरिज्यया साधुलोका-
न्द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनान्।
तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
एतद्विद्वान्नैति कथं नु कर्म॥ १७॥

ननु कथं कर्मणां बन्धहेतुत्वम्? यावता यानेवाहुरिज्यया ज्योतिष्टोमादिना साधुलोकान् साधुभिः धार्मिकैरारूढान् पुण्यतमान् पवित्रान् सनातनान्। तेषां ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां परार्थं परमपुरुषार्थत्वं कथयन्ति इह अस्मिन् संसारमण्डले वेदाः। एतत् लोकानां परमपुरुषार्थत्वं विद्वान् कथं नु साधनं कर्म नैति नानुतिष्ठति। अथवा, एतत्

ब्रह्मलोकपर्यन्तानां लोकानां साधनभूतं कर्म विद्वान् ब्रह्मवित् कथं नैति न गच्छति ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

एवं ह्यविद्वान्परियाति तत्र
तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
स नेहायाति परं परात्मा
प्रयाति मार्गेण निहन्त्यमार्गान् ॥ १८ ॥

सत्यम् एवं ब्रह्मलोकादिसाध्यं सुखं मन्यमानो विषयविषान्धो ह्यविद्वान् परियाति तत्र तस्मिन् ब्रह्मलोकादिसाधनभूते कर्मणि न विद्वान्; अविद्यादिदोषदर्शनात् । तथा च बृहदारण्यके— 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः' इति । तथा अर्थजातं प्रयोजनजातं च तस्यैव अविदुषो वदन्ति वेदाः । यस्मादविदुष एव वदन्ति न विदुषः, तस्मात् नेह सः विद्वान् ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखे तत्साधने वा कर्मणि आयाति प्रवर्तते । किं तर्हि करोति? परमात्मानमात्मत्वेनावगम्य परात्मा सन् ब्रह्मैव सन् परं प्रयाति । मार्गेण निहन्ति

च अमार्गान् संसारहेतुभूतानात्मनो विरुद्धमार्गान् धर्माधर्मोपासनारूपान् । अथवा, 'एवं हि विद्वान्परियाति तत्र' इति पाठे सगुणं ब्रह्म विद्वान् तत्र ब्रह्मलोकादावुपासनफलं परियाति प्राप्नोति । तथा अर्थजातं च अस्य वदन्ति वेदाः । कीदृशं वदन्ति ? स नेहायाति स विद्वानिह अस्मिन् लोके कर्मिवन्नायाति न जायते, किंतु ब्रह्मोपासनया अमार्गान् विरुद्धमार्गान् निहन्ति । एवं तत्र गत्वा संसारहेतूनमार्गान्निहत्य परात्मा सन् कालेन परं ब्रह्म प्रयातीत्यर्थः ॥

एवं तावत्प्रमादाख्यस्याज्ञानस्य मृत्युत्वम् अप्रमादस्य स्वरूपावस्थानलक्षणस्यामृतत्वम् 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इत्यादिना दर्शयित्वा 'आस्यादेष निःसरते' इत्यादिना 'स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः' इत्यन्तेन तस्यैव कार्यात्मना परिणतस्य सर्वानर्थहेतुत्वं दर्शयित्वा, कथमस्य मृत्योर्विनाश इत्याशङ्क्य, 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इत्यात्मज्ञानेन मृत्युविनाशं दर्शयित्वा, 'यानेवाहुरिज्यया' इत्यादिना ब्रह्मलोकादेः पुरुषार्थत्वमाशङ्क्य, 'एवं ह्यविद्वान्' इत्यादिना तेषामविद्यावद्विषयत्वेनापुरुषार्थत्वमुक्त्वा, 'परं परात्मा प्रयाति मार्गेण' इति ज्ञानमार्गेण मोक्षः उपदिष्टः । तत्र 'परं परात्मा प्रयाति' इति

जीवपरयोरेकत्वमुक्तम् । तदसहमानश्चोदयति धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
किं वास्य कार्यमथवासुखं च
तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ॥ १९ ॥

ननु यदि स एव सत्यादिलक्षणः परमात्मा क्रमेणाकाशादि धरित्र्यन्तं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मना अवस्थितः संसरति चेत्, कोऽसौ तं सत्यादिलक्षणं पुराणमजं संसारे नियुङ्क्ते प्रेरयति । किमन्येन, स्वयमेवेति चेत्, किं वास्य नानायोनिषु वर्तमानस्य कार्यं प्रयोजनम्? अथवा, नानायोनिष्वप्रवर्तमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्य संसारानुप्रवेशे असुखम् अनर्थजातं वा किं भवति? हे विद्वन्, मे ब्रूहि सर्वं यथावत् । तथा च ब्रह्मविदामेकः पुण्डरीको भगवान्याज्ञवल्क्यः तत एव सर्वस्य सृष्टिमुक्त्वा तस्यैव जीवत्वमभ्युपगम्य—'यद्येवं स कथं ब्रह्म पापयोनिषु जायते । स ईश्वरः कथं भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यते' इति । 'कोऽसौ नियुङ्क्ते' इत्यनेन भगवतोक्तमेव ब्रह्मजीववादपक्षे वावदूकचोद्यं स्पष्टमुक्तवान् ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथास्य नाधिक्यमपैति किंचि-
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥ २० ॥

यद्येवं चोदयत एषोऽभिप्रायः—नियोज्यनियोजकत्वादिभेददर्शनादेकस्य कूटस्थस्य तदसंभवात् भेदेन भवितव्यमिति । तत्र यदि ब्रह्मण एव नानात्वमभ्युपगम्यते, तदा अत्र अस्मिन् विभेदयोगे ब्रह्मणो नानात्वयोगे दोषो महान्; को दोषः ? अद्वैतिनो ह्यतथ्यवादिनोऽवैदिका भवेयुः, वेदहृदयं परमार्थमद्वैतं च बाध्यं स्यात् । किंच—नानारूपेण परिणतत्वादनित्यत्वादिदोषः, अस्थूलादिवाक्यविरोधश्च प्रसज्येत ।

अथोच्यते—ब्रह्मणो नानात्वं नास्माभिरभ्युपगम्यते, अपि तु जीवपरयोर्भेदोऽभ्युपगम्यते इति । तत्रापि महान् दोषो विनाशः प्राप्नोति । श्रूयते च, 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते

अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति । अथवा, जीवपरयोर्भेदेऽभ्युपगम्यमाने 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' 'अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' इति 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति 'स वा एष महानज आत्माजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्मेति' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरुद्धभाषितत्वादवैदिकत्वं नाम महान्दोषो भवति । कथं तर्हि त्वत्पक्षे जीवेश्वरादिव्यवहारभेदः? कथं वा तेषां नित्यत्वमिति? तत्राह—'अनादियोगेन भवन्ति नित्याः' इति । अनादिरविद्याख्या माया । तथा चोक्तं भगवता— 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति । 'इयं हि साक्षाज्जगतो योनिरेका सर्वात्मिका सर्वनियामिका च । माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा व्योमाभिधाना दिवि राजतीव' इति च । तद्योगेन अनादिमायायोगेन भवन्ति जीवादयो नित्याः, अद्वितीयस्यापि

परमात्मनो मायया बहुरूपत्वमुपपद्यत एवेत्यर्थः। श्रूयते च एकस्य मायया बहुरूपत्वम्— 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' 'एको देवो बहुधा निविष्टः' 'एकः सन् बहुधा विचारः' 'त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः' 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति। तथा च मोक्षधर्मे— 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति। तथा च याज्ञवल्क्यः— 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथात्मैकोऽप्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्' इति। तथा च कावषेयगीतासु— 'एकश्च सूर्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते। आभाति परमात्मापि सर्वोपाधिषु संस्थितः॥ ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम्। आकाशमिव कुम्भेषु बुद्धिगम्यो न चान्यथा' इति। तथा चाह परमेश्वरः—'नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः। एकः सन्भिद्यते शक्त्या मायया सर्वभावतः' इति। यस्मादेकस्यैव मायया बहुरूपत्वम्, तस्मात्स एव कारणात्मा परमेश्वरः कार्यात्मानं जीवात्मानं नियुङ्क्ते कृतप्रयत्नापेक्षः सन्मायया, न परमार्थतः संसरति संसारयति वा। तथा चोक्तं

कावषेयगीतासु— 'न जायते न म्रियते न बध्यो न च घातकः । न बद्धो बन्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥ पुरुषः परमात्मा तु यत्ततोऽन्यदसच्च तत्' इति । तथा चाह भगवान्परमेश्वरः— 'अहं प्रशास्ता सर्वस्य मायातीतस्वभावतः । न चाप्ययं संसरति न च संसारयेत्प्रभुः' इति । किंच, मायानिमित्तभेदेऽभ्युपगम्यमाने अस्य परमात्मनः कार्यकारणात्मना अवस्थितस्यापि आधिक्यं स्वरूपाधिक्यं नापैति किंचित् किंचिदपि, मायात्मकत्वात्संसारस्य पूर्ववत्कूटस्थ एव भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अनादियोगेन अनाद्यविद्यायोगेन भवन्ति पुंसः पुमांसो जीवाः बहवो भवन्ति । अथवा, पुंसः पुरुषस्य पूर्णस्य परमात्मनो या माया अनादिसिद्धा तद्योगेन बहवो भवन्ति । तथा चैतत्सर्वमनुगीतासु स्पष्टमाह—

अज्ञानगुणरूपेण तत्त्वरूपेण च स्थितम् ।
ममत्वे यदि संसारो नोच्छिद्येत कथंचन ॥
अविद्याशक्तिसंपन्नः सर्वयोनिषु वर्तते ।
तत्त्याज्यं सर्वविदुषां मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
तन्नाशेन महानात्मा राजते नात्र संशयः ।
अहंकारस्य विजये ह्यात्मा सिद्धो भविष्यति ॥
सिद्धे चात्मनि निर्दुःखी पूर्वबोधो भविष्यति ।
र्णबोधं परानन्दमनन्तं लोकभावनम् ॥

भजत्यव्यभिचारेण परमात्मानमच्युतम् ।
तद्भक्तस्तत्प्रसादेन ज्ञानानलसमन्वितः ॥
अखिलं कर्म दग्ध्वान्यैर्विष्ण्वाख्यममृतं शुभम् ।
प्राप्नोति सर्वसिद्धार्थमिति वेदानुशासनम् ॥ इति ।

तथाहि भगवान्परमगुरुः पराशरः आत्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वं दर्शयति—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसा-
वशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः ।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदा-
ञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥

यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्व-
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम् ।
तदा हि संकल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥

वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम् ।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो
न तत्तथा तस्य कुतो हि तत्त्वम् ॥

मही घटत्वं घटतः कपालिका
कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै-
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचि-
त्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।
विज्ञानमेकं निजकर्मभेद-
विभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतम् ॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषदोषादिनिरस्तसङ्गम् ।
एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥

सद्भाव एष भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतमत्रापि चोक्तं भुवनाश्रयं ते ॥

परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ।
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ॥

जन्मवृद्ध्यादिरहितो ह्यात्मा सर्वगतोऽव्ययः ।
परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ॥

न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यति ।

तस्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि तत् ॥

विज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिनः ।
तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते ॥

परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ।
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः ॥
भ्रान्तिदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्पृथक्कृतः ॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचि-
त्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-
दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥

ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च ।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मनस्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

तद्भावभावमापन्नस्तदासौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥
विद्याविद्ये च मैत्रेय ज्ञानमेवोपधारय ॥ इति ।

तथा चैतत्सर्वं स्पष्टमाह भगवान् सनत्सुजातः ब्रह्माण्डपुराणे कावषेयगीताप्रसङ्गे— 'वेदान्पठध्वं विधिवद्व्रतानि कृत्वा विवाहं च मखैर्यजध्वम् । उत्पाद्य पुत्रान्वयसो विरामे देहं त्यजध्वं नियतास्तपोभिः' इति । 'किमद्य नश्चाध्ययनेन कार्यं किमर्थवन्तश्च मखैर्यजामः । प्राणं हि वाप्यनले जोहवीमः प्राणानले जोहवीमीति वाचम्' इति कृतकृत्यत्वेन यज्ञाद्यनुष्ठानेन आत्मनः प्रयोजनाभावं दर्शयित्वा 'स्वर्गात्तु वेश्यागृहसंनिवेशात्पुण्यक्षयान्ते पतनं स्यादवश्यम् । मनुष्यलोके विजरा विदुःखम्....' इति यज्ञादिसाध्यस्य लोकस्यानित्यत्वादिदोषदुष्टत्वेन हेयत्वं दर्शयित्वा यजुर्वेदोपनिषदि 'सत्यं परं परम्' इत्यारभ्य सत्यादीनां माहात्म्यं दर्शयित्वा 'न्यासः' इत्यारभ्य 'तानि वा एतान्यवराणि तपाꣳसि न्यास एवात्यरेचयत्' इत्यन्तेन नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिसाधनस्य तत्साधनत्वेन अपरादनित्यफलसाधनाद्यज्ञादेः सर्वस्मादुत्कृष्टत्वं संन्यासस्योक्तं तत्रैव श्रूयते—'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं नि-

हितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । तथा च बृहदारण्यके सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति— 'एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति । तथा च भगवान्वासुदेवः सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति—'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति । तथा चानुगीतासु कर्मणि प्रयोजनाभावं दर्शयति भगवान्— 'नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्' इति । 'प्रवृत्ति-

लक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान्' इति । तथा च शान्तिपर्वणि शुकं प्रत्युपदिष्टवान्भगवान्व्यासः— 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ एषा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् । एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राज्यमनुत्तमम् । तद्भावानेवमभ्यस्य वर्तेतां श्रूयतां तथा' इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं दर्शयति भगवान्नारदः— संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विपुलं तपः । संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव हि ॥ शक्यं त्वेकेन मुक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः । पिण्डमात्रमुपाश्रित्य चरितुं सर्वतोदिशम् ॥ हित्वा गुणमयं पाशं कर्म हित्वा शुभाशुभम् । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥ परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः । अशोकस्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम्' इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासिन एव ज्ञाने अधिकारः नेतरस्येत्याह भगवान्बृहस्पतिः— 'प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतः सुखी । रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानमाप्नुयात्' इति । तथा चाश्वमेधिके ब्रह्मणा सम्यगुक्तं मुनीन्प्रति सर्वाश्रमिणां सर्वकर्मसंन्यासे अधिकार इति— 'गृहस्थो ब्रह्म-

चारी वा वानप्रस्थोऽथ वा पुनः। य इच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत्' इति। 'एतत्तु ब्राह्मणं वृत्तमाहुरेकपदं सुखम्। एषा गतिर्विरक्तानामेष धर्मः सनातनः' इति। यस्मादेवं तस्माद्विविदुषोर्मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः॥

एवं तावदेकस्यैव परमात्मनोऽनादिमायायोगेन बहुरूपत्वमुक्तम्। इदानीं यदीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदपि मायोपाधिकमित्याह—

यदेतदद्धा भगवान्स नित्यं
विकारयोगेन करोति विश्वम्।
तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्ये
तदर्थयोगे च भवन्ति वेदाः॥ २१॥

यदेतत् अद्धा परमार्थभूतो भगवान् ऐश्वर्यादिसमन्वितः सः परमेश्वरो नित्यं विकारयोगेन ईक्षणादिपूर्वकं विश्वं करोति इति तत्सर्वं तथा तच्छक्तिः परमात्मनः शक्तिः मायैव करोति न परमात्मा अपूर्वादिलक्षणः इति स्म मन्ये। न स्वतः चिदानन्दाद्वितीयस्य कारणत्वम्, किंतु मायावेशवशादित्यर्थः। किं तर्ह्यस्य तथाभूतशक्तियोगे प्रमाणमिति चेत्,

तत्राह—तदर्थयोगे तस्य परमात्मनो जगदुपादानभूतमायार्थ-योगे च भवन्ति वेदाः । तस्य मायासद्भावे वेदाः प्रमाणं भवन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' 'मायिनं तु महेश्वरम्' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति । तथा चाह भगवान्वासुदेवः—'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ।। मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति । तथा च— 'माया तवेयमज्ञातपदार्थानतिमोहिनी । अनात्मन्यात्मविज्ञानं यया मूढोऽधिरोहति ।। इयमस्य जगद्धातुर्माया कृष्णस्य गह्वरी । धार्यधारकभावेन यया संपीडितं जगत् ।। अहो स्म दुस्तरा विष्णोर्मायेयमतिगह्वरी । यया मोहितचित्तस्तु न वेत्ति परमेश्वरम्' इति ।।

एवं तावत् 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इत्यादिना मृत्योः स्वरूपं तस्य कार्यात्मनावस्थानं तन्निमित्तं चानेकानर्थं दर्शयित्वा केन तर्ह्यस्य विनाश इत्याशङ्क्य 'एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेन तिष्ठन्न बिभेति मृत्योः' इत्यादिना आत्मज्ञानादेवाभयप्राप्तिं दर्शितां श्रुत्वा प्रासङ्गिके चोद्यद्वये परिहृते, कर्मस्वरूपविज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

यस्माद्धर्मानाचरन्तीह केचि-
त्तथाधर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।
धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा
उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥२२॥

यस्माद्धर्मान् अग्निहोत्रादीन् आचरन्ति इह लोके केचित् । तथा अधर्मानिहाचरन्ति । किं तेषां धर्मः पापेन प्रतिहन्यते वा? उताहो स्वित् धर्मः प्रतिहन्ति पापम्? अथवा तुल्यबलत्वेनान्यतरेण अन्यतरस्यापि नाशः? इति ॥

अविदुष उभयोरनुभव एव, नान्यतरेणान्यतरस्य नाशः । विदुषः पुनरुभयोरपि ज्ञानाग्निना नाश इत्युत्तरमाह—

सनत्सुजात उवाच—

तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं
ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।
अथान्यथा पुण्यमुपैति देही
तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ॥ २३ ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान् सनत्सुजातः—

तस्मिन् पुण्यापुण्यात्मके कर्मणि स्थितोऽपि कुर्वन्नपि उभयं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म नित्यं नियमेन विद्वान् ज्ञानेन प्रतिहन्ति विनाशयति । कथमेतदवगम्यते ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्तीति ? तत्राह— सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु । तथा च श्रुतिः— 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिः ; 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति ; 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति 'तथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति । 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इति । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इति । अथान्यथा ज्ञानविहीनश्चेत् पुण्यमुपैति देही तथागतं पापमुपैति तत्फलं चोपभुङ्क्ते । कथमेतदवगम्यत इति चेत्, तत्राह— सिद्धं प्रसिद्धं ह्येतदपि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु । तथा च श्रुतिः— 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं पुनरेवाविशन्ति' इति । 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति ॥ तथैव वासुदेवः— 'त्रैविद्या माम्' इति, 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्' इति च ॥

किमविदुषः अनुभव एवोभयोः, उतान्यतरेणान्यतरनाश इति, तत्राह—

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं
शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।
धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वा-
न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ २४ ॥

गत्वा परलोकं प्राप्य उभयं पुण्यापुण्यसाध्यं फलं पुण्यापुण्यलक्षणेन कर्मणा भुज्यते अस्थिरम् । श्रूयते च बृहदारण्यके— 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति' इति । 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति' इति च्छान्दोग्ये। स चापि सोऽपि विद्वान् कर्मणा धर्मेण पापं प्रणुदति विनाशयति इह लोके विद्वान् वक्ष्यमाणलक्षणो विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् । तथा च वक्ष्यति—'तदर्थमुक्तं तप एतादिज्या ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वानथान्यथा स्वर्गफलानुकाङ्क्षी । अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम्' इति । 'येषां धर्मे च विस्पर्धा न तद्विज्ञानसाधनम् । येषां धर्मे न

च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम्' इति । यश्चैवं विनियोगज्ञ ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठति, तस्य विदुषो धर्मः पापात् बलीयान् इति विद्धि विजानीहि । तस्य पुनः केवलकर्मिणो न बलीयान्; तस्योभयोरनुभव एव नान्यतरेणान्यतरस्य विनाशः ॥

केषां तर्हि स्वर्गादिसाधनम्, केषां वा चित्तशुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्? इति; तत्राह श्लोकद्वयेन—

येषां धर्मेषु विस्पर्धा
बले बलवतामिव ।
ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य
स्वर्गे यान्ति प्रकाशताम् ॥ २५ ॥

येषां धर्मे न च स्पर्धा
तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।
ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः
स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ॥ २६ ॥

येषां विषयपराणां स्वर्गादिवासे ऊर्वश्यादिभोगश्रवणात्तत्साधनभूतेषु ज्योतिष्टोमादिषु धर्मेषु विस्पर्धा संघर्षो वर्तते अस्मादहमुत्कृष्टतरं धर्मं कृत्वा अस्मादपि सुखी भूयासमिति ।

बले बलवतामिव, यथा बलवतो राज्ञः बलवन्तं राजानं दृष्ट्वा अहमस्मादपि बलवत्तां संपाद्यैनं जित्वा अस्मादपि सुखी भूयासमिति संघर्षो वर्तते तद्वत्। ते फलसङ्गसहिताः ब्राह्मणा यज्ञाधिकारिण इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण गत्वा स्वर्गे नक्षत्रादिरूपेण यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रकाशताम्। श्रूयते च—'अथ य इमे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति' इत्यारभ्य 'एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। येषां विषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौ धर्मे न च स्पर्धा संघर्षो न वर्तते तेषां फलनिरपेक्षमीश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठतां तत् यज्ञादिकं कर्म शुद्धिद्वारेण ज्ञानसाधनम्। वक्ष्यति च स्वयमेव भगवान् शुद्धिद्वारेणैव ज्ञानसाधनत्वम्—'पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चात्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा' इति। ये यज्ञादिभिः विशुद्धसत्त्वाः परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्ति, ते ब्राह्मणा इतः अस्मात्कार्यकारणलक्षणाल्लोकात्प्रेत्य मुक्ताः स्वर्गं सुखलक्षणं पूर्णानन्दं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति। इतरस्मात्स्वर्गादस्य वैलक्षण्यमाह—त्रिविष्टपमिति। त्रिभिराध्यात्मिकादितापैः, सत्त्वादिभिर्वा, जाग्रदादिभिर्वा विमुक्तं स्वरूपाविष्टं पातीति त्रिविष्टपम्। अथवा, तैर्विष्टमधिकारिणं पातीति त्रिविष्टपम्॥

इदानीं ब्रह्मचर्यादेव सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य विदुषः समाचारमाह—

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।
नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ॥

तस्य विरक्तस्य विदुषः सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः नैनं योगिनं मन्येत चिन्तयेत् भूयिष्ठं बहु बाह्यमाभ्यन्तरं जनं पुत्रमित्रकलत्रादि आभ्यन्तरम्, इतरद्बाह्यम् । यथा पुत्रमित्रादयो न गृह्णन्ति, तथा तेषामगोचर एव वर्तते इत्यर्थः ॥

कीदृशे देशेऽस्य वास इत्याह—

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोदकम् ।
अन्नपानं च ब्राह्मणस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥

यत्र यस्मिन् मृगगोचरादिपीडारहिते देशे अन्नपानादि भूयिष्ठं बहुलं विद्यत इति मन्येत प्रावृषीव वर्षाकाले तृणोदकं बहुलं विद्यते तद्वत् । तृणोलपमिति केचित्— 'तृणोलपमिति ख्यातो मुनिभोज्यौदनादिषु' इति वदन्ति । पूज्यदूर्वाविशेष इति केचित् । तत्र स्थित्वा तत् अन्नपानादिकमुपजीवेत् ।

नानुसंज्वरेत् संतप्तो न भवेत्, अन्यथा अन्नपानादिरहिते देशे कथं नाम देहयात्रा सिध्येदिति संतप्तो भवेत्; ततश्च न योगसिद्धिः ॥

तत्राप्येवंविधजनसमीपे वास इत्याह—

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।
अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥

यत्र यस्मिन्देशे अकथयमानस्य तूष्णींभूतस्य स्वमाहात्म्यं प्रच्छादयतो येन केनचिदाच्छन्नस्य येन केनचिदाशितस्य यत्र क्वचनशायिन आत्मानमेव लोकं पश्यतः जडमूकबाल-पिशाचादिवत्संचरतः परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य प्रयच्छत्य-शिवं भयम् अकल्याणमवमानादिकं प्रयच्छति । तथा अति-रिक्तमिवाकुर्वन् यथा कश्चित् स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञो ब्रह्मविदिति ज्ञात्वा प्रणिपातनमस्कारादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्या पूजयति तद्वद्-ज्ञाततया अतिरिक्तं ब्राह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्तं पूजा-न्तरं ब्रह्मविदनुरूपमकुर्वन् अवमानादिकमेव कुर्वन् यो जनः, सः अस्य विदुषः श्रेयान्, नेतरः यः प्रणिपातादिपूर्वकमीश्वर-बुद्ध्या संपूजयति । तथा चाह भगवान्मनुः— 'संमानाद्ब्रा-ह्मणो विद्वानुद्विजेत विषादिव । अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमा-

नस्य सर्वदा' इति । तथा चाह भगवान्पराशरः— 'संमाननना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति' इति ॥

कीदृशस्य तर्ह्यन्नं भोज्यमिति, अत्राह—

यो वाकथयमानस्य ह्यात्मानं नानुसंज्वरेत् ।
ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥

यो वा अकथयमानस्य तूष्णीं भूतस्य सर्वोपसंहारं कृत्वा पूर्णानन्दात्मना अवस्थितस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् न तापयेत् ब्रह्मस्वं नोपहन्याद्वा ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतं चेलाजिनकुशपुस्तकादिकं नोपहन्याद्वा । तथा चोक्तम्— 'रत्नहेमादिकं नास्य योगिनः स्वं प्रचक्षते । कुशवल्कलचेलाद्यं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः' इति । अन्यदपि ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्वं नोपहन्याद्वा तदन्नं तस्यान्नं संमतं सतां भोज्यत्वेन ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

नित्यमज्ञातचर्या म इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विन्देत किंचन ॥

नित्यं नियमेन अज्ञातचर्या गूढचर्या मे मम कर्तव्येति

मन्येत ब्राह्मणः ब्रह्मवित् । ज्ञातीनां पुत्रमित्रकलत्रादीनां मध्ये संनिधौ वसन् नैव विन्देत न प्रतिपद्येत किंचन किंचिदपि । कश्चनेति केचित् । योगी नैव विन्देत पुत्रमित्रकलत्रादिकं परित्यज्य केवलं स्वात्मनिष्ठो गूढचर्यो भवेदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः' इति । तथा चाह भगवान्वसिष्ठः— 'यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ।। जानन्नपि च मेधावी जडवल्लोक आचरेत्' इति ।। ईदृशस्यैव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिलक्षणो मोक्षः नान्यस्य, विक्षेपबाहुल्यादिति भावः । अथवा, 'नित्यमज्ञातचर्या मे अज्ञाते चक्षुराद्यविषयभूते वाचामगोचरे अनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थिते अशनायाद्यसंस्पृष्टे पूर्णानन्दस्वरूपे सर्वान्तरे प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि चर्या निष्ठा समाधिलक्षणा मे मम कर्तव्या, न पराग्भूतदेहेन्द्रियपुत्रमित्रकलत्रादौ स्थूलोऽहं कृशोऽहं गच्छामि तिष्ठामि क्लीबः काणः मूको बधिरः अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहं भार्या मे पुत्रो मे विभवो मे स्निग्धबन्धुसुहृदः इत्येवमात्मिका कर्तव्या' इति मन्येत ब्राह्मणो ब्रह्मवित् । तथा च श्रुतिः— 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति, तदेव

ब्रह्म' इति । यस्मादेवमज्ञात एव ब्रह्मणि निष्ठा कर्तव्या, तस्मात् ज्ञातीनाम् 'क्रोधमानादयो दोषा विषयाश्चेन्द्रियाणि च । एत एव समाख्याता ज्ञातयो देहिनस्तव' इतीन्द्रियादीनां ज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् इन्द्रियादीनां मध्ये वसन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् गच्छन् अश्नन् मन्यमानो विजानन्नपि नैवमात्मानं प्रमात्रादिरूपेण विन्देत प्रतिपद्येत, तत्साक्षित्वादात्मनः । तथा च श्रुतिः— 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' इति । देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः ॥

कस्मात्पुनरेवं न गृह्यत इति, अत्राह—

को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो मन्तुमर्हति ।
निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ॥

को हि निर्लिङ्गं स्थूलसूक्ष्मविवर्जितम् अचलं क्रियाकर्त्रादिशून्यं शुद्धम् अविद्यादोषरहितं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युशीतोष्णसुखदुःखादिधर्मविवर्जितम् अन्तरात्मानं सर्वान्तरं प्रमात्रादिसाक्षिणमात्मानं मानाविषयभूतं एवम् उक्तेन प्रकारेण देहद्वयतद्धर्मतया 'स्थूलोऽहं कृशोऽहं गच्छामि पश्यामि मूको बधिरः काणः सुख्यहं दुःख्यहम्' इति ब्राह्मणः सन् अर्हति मन्तुम् । तथा सति ब्राह्मणत्वमेव हीयेतेत्यर्थः । वक्ष्यति च—'य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया' इति ॥

यस्त्वेवं मनुते स पापीयानित्याह—

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

योऽन्यथा सन्तमात्मानं ज्ञानात्मना निर्लिङ्गममलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना सन्तं स्वमात्मानम्, अन्यथा देहद्वयतद्धर्मात्मतया 'कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी स्थूलोऽहं कृशोऽहं अमुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहम्' इत्येवमात्मना प्रतिपद्यते, किं तेन मूर्खेणानात्मविदा आत्मचोरेणात्मापहारिणा न कृतं पापम्। महापातकादि सर्वं तेनैव कृतमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' इति। तथा चोक्तम्—'ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकेऽस्मिन्न मूको बधिरो भवेत्। नापक्रामति संसारात्स खलु ब्रह्मघातकः' इति। तस्माद्विषयभूतदेहेन्द्रियादिषु आत्मभावं परित्यज्य अज्ञात एव वागाद्यगोचरे परमात्मनि निष्ठा कर्तव्येत्यर्थः॥

अन्यथा देहेन्द्रियतद्धर्माननुपश्यतः किं भवतीत्यत आह—

अश्रान्तः स्यादनादाता
संमतो निरुपद्रवः ।

शिष्टो न शिष्टवत्स स्या-
द्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

यः अनादाता अनात्मभूतदेहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन नोपादत्ते, स पुरुषः अश्रान्तः स्यात् संसारश्रमयुक्तो न भवेत्, अशनायादेर्देहादिधर्मत्वात् । तथा च श्रुतिः—'अशनायापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ मनसो जरामरणे शरीरस्य' इति । देहद्वयाध्यासे हि तद्धर्माध्यासो भवति। एवमश्रान्ततया निरुपद्रवः भवति । क्रोधहर्षलोभमोहादयोऽन्तराया उपद्रवाः, तद्धीनो निरुपद्रवः, स संमतः शिष्टत्वेन विद्वद्भिः संमतः शिष्टवन्न स्यात् नाचरेत् जडवच्चरेत् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥

इदानीमगूढचारिणं कुत्सयन्नाह—

ये यथा वान्तमश्नन्ति बाला नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् ॥

'मूढो बाल इति प्रोक्तः श्वा च बाल इति स्मृतः' इति दर्शनात् यथा बालाः श्वानो वा मूढा वा वान्तम् उद्गीर्णमश्नन्ति, एवं ये शिष्टा ब्रह्मविदः स्वमाहात्म्यं ख्यापयन्तः अगूढचारिणो वर्तन्ते, ते वान्तम् उद्गीर्णम् अश्नन्ति स्ववीर्यस्योपभोजनात् । यदिदं वान्ताशनं तदिदम् अभूतये अनर्थायैवेत्यर्थः । तस्माद्गूढः सन्नशिष्टवदेव समाचरेदित्यर्थः ॥

इदानीं योगिनं प्रशंसन्नाह—

अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥

अनाढ्या अबहुमता असक्तात्मानः मानुषे वित्ते जायापुत्रवित्तादिषु आढ्या वेदेषु वेदप्रतिपाद्याहिंसासत्यास्तेयापरिग्रहब्रह्मचर्यसमाधिसाधनेषु ये द्विजाः, ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यात्तान्ब्रह्मणः तनुं ब्रह्मस्वरूपभूतां विद्यात् इत्यर्थः ॥

किंच ब्रह्मविन्माहिमैषः—

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥

सर्वान् अग्न्यादीन् स्विष्टकृतः सुष्ठु इष्टं कुर्वन्तीति । तथा च श्रुतिः— 'स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत्' इति । देवान् प्रत्येकमुद्दिश्य त्यागार्थं विद्यात् य इह कश्चन सर्वदेवतायाज्यपि ब्राह्मणस्य न समानः ब्राह्मणेन ब्रह्मविदा न समान इत्यर्थः । नैतदाश्चर्यम्, यस्मिन् देवताविशेषे हविष उद्देशत्यागेन फलार्थं प्रयतते स्वयं यजमानः 'इदमग्नये इदमिन्द्राय' इति सोऽपि हविष्प्रतियोगी देवताविशेषो न समानो ब्रह्मविदा, किमु वक्तव्यं देवपशुर्यजमानो न समान इति । तथा च मोक्षधर्मे—'ब्राह्मणस्य न सादृश्ये वर्तते सोऽपि किं पुनः । इज्यते

येन मन्त्रेण यजमानो द्विजोत्तमः' इति । तथा चाह भगवान्मनुः—'ब्रह्मविद्भ्यः परं भूतं न किंचिदिह विद्यते' इति ॥

पुनरपि तस्यैव समाचारमाह—

यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
न मान्यमानो मन्येत नावमाने विसंज्वरेत् ॥

यं ब्रह्मविदम् अप्रयतमानं तूष्णींभूतं सर्वोपसंहारं कृत्वा स्वे महिम्नि व्यवस्थितं ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासिनं वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थं परमहंसपरिव्राजकाचार्यं गूढचारिणं केचिद्विद्वांसः स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञाः ब्रह्मविदिति मत्वा मानयन्ति पूज्यन्ति चेत्, सः तैः पूजितो विद्वान् न मान्यमानः अहमिति न मन्येत । तथा, स्थितप्रज्ञलक्षणानामनभिज्ञाः जड इति मत्वा अवमानं कुर्वन्ति इति चेत्, तस्मिन् अवमाने निमित्ते नानुसंज्वरेत् नानुतपेत् ॥

कथं तर्हि मानितेनावमानितेन वा मन्तव्यमित्याह श्लोकद्वयेन—

लोकस्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।
विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ॥

अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविवर्जिताः ।
न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥

यदिदं विद्वांसो ब्रह्मविदं मानयन्ति इति तत्तेषां निमेषोन्मेषवत् स्वभाववृत्तिः स्वाभाविकी प्रवृत्तिः इति मन्येत। तथा, अवमानितो जनैरवज्ञातो विद्वानेवं मन्येत— अधर्मविदुषो मूढाः विवेकहीनाः लोकशास्त्रविवर्जिताः न मान्यं मानार्हं मानयिष्यन्ति मान्यमपि न मानयिष्यन्ति इत्येतदविदुषां स्वभावः इति मन्येत अमानितः अपूजितो विद्वान् ॥

इदानीं मानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह—

न वै मानश्च मौनं च सहितौ वसतः सदा।
अयं मानस्य विषयो ह्यसौ मौनस्य तद्विदुः ॥

न वै मानश्च मौनं च सहितौ एकत्र वसतः; सदा अयं हि प्रत्यक्षादिगोचरो लोको लोक्यत इति प्रपञ्चो मानस्य विषयः इत्यर्थः। असौ परलोको मौनस्य कोऽसौ तत् विदुः तदिति ब्रह्मणो नाम। तथाह भगवान्— 'ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति। तथा चानुगीतासु— 'ॐ तत्सद्विष्णवे चेति सायुज्यादिप्रदानि वै' इति। तच्छब्दवाच्यं ब्रह्म मौनस्य विषय इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति— मानात्संसारप्राप्तिः, मौनेन ब्रह्मप्राप्तिः इति। उक्तं च हैरण्यगर्भे— 'अन्नाङ्गनादिभोगेषु भावो मान इति स्मृतः। ब्रह्मानन्दसुखप्राप्तिहेतुर्मौनमिति स्मृतः' इति ॥

इदानीं मानार्थसंवासे अपवर्गाभावं दर्शयति—

श्रीर्हि मानार्थसंवासा-
त्सा चापि परिपन्थिनी ।
ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि
प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४२ ॥

हे क्षत्रिय, मानार्थसंवासात् मानविषयसंवासात् मानगोचरप्रपञ्चे परिवर्तमानस्य स्वर्गपश्वन्नाद्यादिसाधनभूतं कर्मानुतिष्ठतो विषयविषान्धस्य श्रीर्हि भवति । सा चापि श्रीः परिपन्थिनी श्रेयोमार्गविरोधिनी । तथा च मोक्षधर्मे— 'निबन्धिनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः । छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति नैनं छिन्दन्ति दुष्कृतः' इति । य एवं श्रियाभिभूतो मूढः सन्विषयेषु प्रवर्तते, तेन प्रज्ञाहीनेन विद्याहीनेन ब्राह्मी ब्रह्मानन्दलक्षणा श्रीः सुदुर्लभा । तथा च हैरण्यगर्भे— 'या नित्या चिद्घनानन्दा गुणरूपविवर्जिता । आनन्दाख्या परा शुद्धा ब्राह्मी श्रीरिति कथ्यते' इति । सा च सुदुर्लभा श्रवणायापि न शक्या । तथा च श्रुतिः 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इति ॥

इदानीं ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि दर्शयति—

द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तो
बहुप्रकाराणि दुराचराणि ।
सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
षण्मानमोहप्रतिबन्धकानि ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीये प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वाराणि ब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति सन्तः बहुप्रकाराणि दुराचराणि दुःखाचरणानि । कानि तानि? सत्यार्जवे सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं च । आर्जवम् अकौटिल्यम । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा । दमशौचविद्याः दमः अन्तःकरणोपरतिः । बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । शौचं कल्मषप्रक्षालनम् । विद्या ब्रह्मविद्या । षट् एतानि मानमोहप्रतिबन्धकानि ॥

इति सनत्सुजातीयभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ॥

'अयं मानस्य' इत्यादिना मौनमाहात्म्यं प्रदर्शितं श्रुत्वा प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कस्यैष मौनः कतरन्नु मौनं
प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।
मौनेन विद्वानुपयाति मौनं
कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥ १ ॥

कस्य कीदृशस्य एषः पुर्वोक्तो वागाद्युपरतिलक्षणो मौनः भवति । कतरन्नु एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपयोः मौनं प्रब्रूहि हे विद्वन्, इह मौनभावं मौनस्य स्वभावं मौनेन तूष्णींभावेन विद्वानुपयाति मौनं ब्रह्म, आहोस्विदन्येन? कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

यतो न वेदा मनसा सहैन-
मनुप्रविश्यन्ति ततोऽथ मौनम् ।
यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं
स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ॥ २ ॥

यतः यस्मात् वेदा मनसा सह एनं परमात्मानं नानुप्रविश्यन्ति । तथा च श्रुतिः—'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इति । ततः तस्मादेव कारणात् स एव वाचामगोचरः परमात्मा मौनम् । यद्येवं किंलक्षणस्तर्हि परमात्मा ? तत्राह—यत्रोत्थितो वेदशब्दः यस्मिन् अर्थे निमित्तभूते समुत्थितो वेदशब्दः शास्त्रादिकारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा, यस्मिन् संवेदनाख्ये उत्थितो वाचकत्वेन प्रयुक्तो वेदशब्द इत्यर्थः । तथा वेदशब्दप्रतिपाद्यः संविद्रूपः अयं परमात्मा । यदि वाचामगोचरः परमात्मा, कथमेतदवगम्यते संविद्रूपः परमात्मेति ? तत्राह—स परमात्मा तन्मयत्वेन ज्योतिर्मयत्वेनास्माकं विभाति राजन् । एवमेवास्माकमनुभवः नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु ज्योतिर्मयत्वेन प्रतीयते । तथा च श्रुतिः— 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः

क्षीणदोषाः' इति । तथा च भगवान्—'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते' इति ॥

इदानीं वेदस्वभावपरिज्ञानाय प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ऋचो यजूंष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥

यः पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदम् अधीते स तेन वेदाध्ययनेन पूयते न वा? एतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैनं सामान्यृचो वापि यजूंषि च विचक्षण ।
त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥

यः पापानि कुर्वन् ऋगादिवेदमधीते, नैनं प्रतिषिद्धचारिणम् ऋगादयो वेदाः पापात् कर्मणः त्रायन्ते न रक्षन्ति । न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् एवमेवैतत्, नात्राविश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

किं कुर्वन्तीति चेत्, तत्राह—

न च्छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम्।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्येनं प्रजहन्त्यन्तकाले ॥ ९ ॥

न च्छन्दांस्येनं वृजिनात् अधर्मात् नास्तिकं पापकारिणम् अधीतवेदम् अधीतवेदार्थं मायाविनं धर्मध्वजिनं मायया वर्तमानं मिथ्याचारिणं तारयन्ति न रक्षन्ति। किं करिष्यन्तीति चेत्— यथा शकुन्ताः पक्षिणः जातपक्षाः नीडं स्वाश्रयं परित्यजन्ति, एवं छन्दांसि अन्तकाले मरणकाले एनं स्वाश्रयभूतं प्रजहन्ति परित्यजन्ति, न पुरुषार्थाय भवन्तीत्यर्थः ॥

एवमुक्ते प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

न चेद्वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ता विचक्षण।
अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥

'कर्मोदये' इत्यादिना नित्यानां काम्यानां च पितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेन संसारानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्मणः नरकहेतुत्वेनानर्थहेतुत्वस्य दर्शितत्वात् न वेदा वेदविदं त्रातुं शक्ताश्चेत्, अथ कस्मात् हेतोः अयं प्रलापः सना-

तनः चिरंतन इत्यर्थः । संसारानर्थहेतुत्वेन वेदाध्ययनतदर्थविचारतदनुष्ठानानि न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥

भवेदयं प्रलापः यद्येष एव वेदार्थः स्यात्, अन्य एव स्वर्गादेः परमपुरुषार्थो मोक्षाख्यो वेदार्थः; इतरस्य च कर्मराशेरुपासनायाश्च तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनान्तःकरणशुद्धिसाधनत्वेन पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वादेव वेदप्रतिपाद्यत्वम् । तथाहि— तमेव परमात्मानं परमपुरुषार्थं दर्शयति वेदः— 'अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति अविद्वांसोऽबुधा जनाः' इति । स्वर्गादिलोकानामपुरुषार्थत्वमनानन्दात्मकत्वमविद्यावद्विषयत्वेन दर्शयित्वा — 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इत्यात्मविदः कृतकृत्यतां दर्शयित्वा— 'इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इत्यात्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिमनात्मविदः आत्मविनाशमनर्थप्राप्तिं च दर्शयित्वा— 'यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते' इत्यादिभिर्वाक्यैस्तत्स्वरूपतदर्थदर्शनतत्फलानि भूयो भूयो दर्शयित्वा कथमेनं मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणं

विषयाभिभूतं पापकारिणं मोक्षयित्वा परमपदे परमात्मनि पूर्णानन्दे स्वाराज्ये मोक्षाख्ये स्थापयिष्यामीति मत्वा तत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनविविदिषासाधनत्वेन यज्ञादीन्विनियुङ्क्ते— 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति। तस्मात्तदर्थत्वेनैव यज्ञादीनां पुरुषार्थत्वम्। इतरत्र तु पुनः स्वर्गादौ श्येनादीनामिवापुरुषार्थत्वम्, संसारानर्थहेतुत्वात्। तथा च श्रुतिः— 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति' इति। यस्मादेवं मोक्षतत्साधनप्रतिपादकत्वेन संसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वं वेदानाम्, तस्माद्वेदाः वेदविदं त्रातुं शक्ता एवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह श्लोकत्रयेण— तत्र प्रथमेन नित्यापरोक्षं परमपुरुषार्थं परमात्मानं दर्शयति—

सनत्सुजात उवाच—

तस्यैव नामादिविशेषरूपै-
रिदं जगद्भाति महानुभाव।
निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-
स्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

तस्यैव परमात्मनो मायापरिकल्पितैः नामादिविशेषरूपैः इदं जगद्भाति हे महानुभाव । कथमेतदवगम्यते तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भातीति? 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति मायानिर्मितं बहुरूपं निर्दिश्य तस्यैव सम्यग्रूपम् 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम्' इति प्रवदन्ति वेदाः । तथा च— 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च' इत्यादिना तस्यैव मूर्तामूर्तात्मकमात्मवज्जगत्स्वरूपं निर्दिश्य तस्य सम्यग्रूपम् 'नेति नेति' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । तथा— 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति वियदादिधरित्र्यन्तं तस्यैव कार्यं निर्दिश्य कोशोपन्यासमुखेन तस्यैव सम्यग्रूपम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिना प्रवदन्ति वेदाः । 'अधीहि भगव इति होपससाद' इत्यादिना नामादिप्राणान्तं तस्यैव मायानिमित्तं जगन्निर्दिश्य 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इत्यादिना तस्यैव सम्यग्रूपं भूमानं तमसः पारं स्वे महिम्नि व्यवस्थितं प्रवदन्ति वेदाः । न केवलं वेदाः प्रवदन्ति, अपि तु मुनयोऽपि तत् ब्रह्म विश्ववैरूप्यं विश्वरूपविपरीतरूपम् उदाहरन्ति । तथा चाह भगवान्पराशरः— 'प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्रमगोचरम् ।

मनसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ तच्च विष्णोः परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् । तद्विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः' इति । इदानीम् ईश्वरार्थमनुष्ठीयमानानां तत्प्राप्तिसाधनज्ञानापेक्षितशुद्धिद्वारेण पारम्पर्येण पुरुषार्थत्वम्, अन्येषां संसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वं च दर्शयति श्लोकद्वयेन—

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या
ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।
पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-
त्स जायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वा-
न्न चान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।
अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-
ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ॥ ९ ॥

यद्विश्वरूपविपरीतरूपं ब्रह्म तदर्थमुक्तं वेदेन । किम्? तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, इज्या ज्योतिष्टोमादि । किं ततो भवतीति चेत्— ताभ्याम् इज्यातपोभ्याम् असौ विद्वान् पूर्वोक्तविनियोगज्ञः ईश्वरार्थं कर्मानुतिष्ठन् पुण्यम् उपैति प्राप्नोति

कर्मजन्यापूर्वसंयुक्तो भवति। तेन पुण्येन पापं विनिहत्य क्षपयित्वा पश्चात् उत्तरकालं क्षपिताशेषकल्मषो जायते ज्ञान-विदीपितात्मा ज्ञानप्रकाशितचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपो भवति। ज्ञानेन चात्मानं परमात्मानम् उपैति प्राप्नोति विद्वान् आत्मवित्। अन्यथा पुनरीश्वरार्थं कर्माननुष्ठानेनाक्षपिताशेषकल्मषो न ज्ञानी भवति। तदा वर्गफलानुकाङ्क्षी इन्द्रियफलानुकाङ्क्षी स्वर्गादिफलानुकाङ्क्षी सन् अस्मिन् लोके कृतं तत् यज्ञादिकं परिगृह्य सर्वम् अमुत्र परलोके तत्फलमुपभुङ्क्ते। ततः कर्मशेषेण पुनरेति मार्गं संसारमार्गम्। तथा च श्रुतिः— 'तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' ॥

इदानीं विद्वदविद्वदपेक्षया कर्मणां फलवैषम्यमाह—

अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते ।
ब्राह्मणानां तपः स्वृद्धमन्येषां तावदेव तत् ॥

अस्मिन् लोके यत् तपस्तप्तं तस्य फलम् अन्यत्र अमुष्मिन् लोके भुज्यते इति सर्वेषां समानम्। ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां पुनरयं विशेषः— तपः स्वृद्धम् अतीव समृद्धं भवति फलवृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः— 'यदेव विद्यया

करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति । अन्येषाम् अनात्मविदां वैषयिकाणां तावदेव तत् न समृद्धं भवति ; यस्य कर्मणो यत्फलं श्रुतं तावन्मात्रफलसाधनं न फलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥

श्रुत्वैवमाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

कथं समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ।
सनत्सुजात तद्ब्रूहि कथं विद्यामहं प्रभो ॥

ऋज्वेतत् ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते ।
एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

यदेतन्निष्कल्मषं तपः, तत्केवलं परिचक्षते केवलं बीजमित्युक्तम् । सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्य बीजं निमित्तं यत्, तत्केवलमित्युक्तम् । आहोशना—'गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलं त्विति कथ्यते । केवलादेतदुद्भूतं जगत्सदसदात्मकम्' इति । तत् एतत् एव केवलं तपः समृद्धमत्यर्थं च भवति नान्यथा यदा निष्कल्मषं

न भवति सकल्मषं स्यात् तदा समृद्धमत्यर्थं च न भवति ॥

एतदेव प्रशंसति—

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।
तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

श्रुत्वैवमाह राजा—

धृतराष्ट्र उवाच—

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ।
सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥

'निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्केवलं परिचक्षते' इति श्रुतस्य तपसः कल्मषं ब्रूहि हे सनत्सुजात, येन निष्कल्मषेण तपसा इदं ब्रह्म गुह्यं सनातनं विद्याम् ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-
स्तथा नृशंसानि च सप्त राजन् ।
ज्ञानादयो द्वादश चातताना:
शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥

क्रोधादयो द्वादश यस्य तपसो दोषाः तथा नृशंसानि च सप्त हे राजन्, यस्य तपसो दोषाः; तथा ज्ञानादयो द्वादश च आतताना: विस्तीर्यमाणा: शास्त्रे वेदशास्त्रे ये विदिता गुणाः द्विजानां तानेतान् गुणान् दोषांश्च वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥

क्रोधादीन् दर्शयति—

क्रोधः कामो लोभमोहौ विवित्सा
कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।
ईर्ष्या जुगुप्सा च महागुणेन
सदा वर्ज्या द्वादशैते नरेण ॥ १६ ॥

क्रोधो नाम कामप्रतिघातादुत्पद्यमानः ताडनाक्रोशनादिहेतुः कामहानिहेतुकश्च अन्तःकरणविक्षेपो गात्रस्वेदकम्पनादिलिङ्गः । कामः स्त्र्याद्यभिलाषः । लोभः परद्रव्येच्छा, आर्जितस्य द्रव्यस्य तीर्थे विनियोगासामर्थ्यं च । मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यता । विवित्सा विषयरसान्वेत्तुमिच्छा । अकृपा निष्ठुरता । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्, परगुणादिष्वक्षमा वा । मानः आत्मबहुमानित्वम् । शोकः इष्टार्थवियोगजोऽन्तःकरणविक्षेपः रोदनचिन्तनादिलिङ्गोऽप्रतीकारविषयः । स्पृहा विषयभोगेच्छा । ईर्ष्या परश्रियामसहिष्णुता । जुगुप्सा पर-

गुणानपह्नोतुमिच्छा बीभत्सा वा । एते क्रोधादयो दोषाः तपसः कल्मषरूपाः सदा वर्ज्याः महागुणेन ब्राह्मणेन । ब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगः स्वभावसिद्धः । तथा चोक्तं भगवता—'शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्' इति । अथवा, महागुणो ब्रह्मप्राप्तिगुणः, तेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणेन महागुणेन समन्वितेन सदा वर्जनीया इत्यर्थः । उक्तं च नाममहोदधौ— 'महान्ब्रह्मेति च प्रोक्तो महत्त्वान्महतामपि । तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तो महागुण इति स्मृतः' इति ॥

तेषां सदा वर्ज्यत्वे हेतुमाह—

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यं पर्युपासते ।
लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥

यथा मृगाणाम् अन्तरं छिद्रं लिप्समानो रन्ध्रान्वेषणपरो लुब्धको मृगयुरनुवर्तते, यथा च तच्छिद्रं लब्ध्वा तान् हन्ति; तथा तेषां मनुष्याणां रन्ध्रान्वेषणपरा एते क्रोधादयः एकैकं मनुष्यं पर्युपासते । अथवा, मनुष्यान् पर्युपासते इति पाठः, तस्मिन् एकैकं पृथक् पृथक् मनुष्यान् पर्युपासते इति योजना । तथा च्छिद्रं लब्ध्वा तान् घ्नन्ति । तस्मादेतेष्वेकोऽपि

दोषो विनाशकारणम्। यस्मादेवं तस्मात्सदा वर्ज्या इत्यर्थः। उक्तं च हैरण्यगर्भे—'यथा पान्थस्य कान्तारे सिंहव्याघ्रमृगादयः। उपद्रवकरास्तद्वत्क्रोधाद्या दुर्गुणा नृणाम्' इति॥

इदानीं नृशंससप्तकमाह—

संभोगसंविद्विषमेधमानो
दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान्।
वर्गप्रशंसी वनितां च द्वेष्टा
एते परे सप्त नृशंसरूपाः॥ १८॥

संभोगे विषयसंभोगे संविद्बुद्धिर्यस्य वर्तते स संभोगसंवित् विषमेधमानः विषमिव परेषामुपद्रवं कृत्वा एधमानः वर्धमानः; अथवा, द्विषमेधमान इति पाठान्तरम्; द्विषं द्वेष्यं कर्म कृत्वा प्राणिनां तद्द्वारेणैव वर्धमानः। दत्तानुतापी यः पूर्वं धर्मबुद्ध्या धनादिकं दत्त्वा पश्चात् किमर्थमहं दत्तवानिति तप्तो भवति स दत्तानुतापी। कृपणः यत्किंचिदर्थलवलाभमात्रलोभात्सर्वावमानं सहते यः, स कृपणः। अबलीयान् ज्ञानबलवर्जितः। वर्गप्रशंसी इन्द्रियवर्गप्रशंसी। वनितां च द्वेष्टा अनन्यशरणां भार्यां यो द्वेष्टि सः। एते परे पूर्वोक्तेभ्यः क्रोधादिभ्यः सप्त नृशंसरूपाः॥

इदानीं ज्ञानादयो द्वादश गुणा उच्यन्ते—

ज्ञानं च सत्यं च दमः श्रुतं च
अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः शमश्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

ज्ञानं तत्त्वार्थसंवेदनम् । सत्यं यथार्थसंभाषणं भूतहितं च । दमो मनसो दमनम् । श्रुतम् अध्यात्मशास्त्रश्रवणम् । मात्सर्यं सर्वभूतेष्वसहमानता, तदभावः अमात्सर्यम् । ह्रीः अकार्यकरणे लज्जा । तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता । अनसूया परदोषानाविष्करणम् । यज्ञः अग्निष्टोमादिः, महायज्ञश्च । दानं ब्राह्मणेभ्यो धनादिपरित्यागः । धृतिः विषयसंनिधावपि इन्द्रियनिग्रहः । शमः अन्तःकरणोपरतिः, बहिःकरणोपरतिरिति केचित् । एते ज्ञानादयो महाव्रताः परपुरुषार्थसाधनभूताः ब्राह्मणस्य ॥

ये 'ज्ञानादयो द्वादश चाततानाः' इति पूर्वत्र प्रस्तुताः, ते वर्णिताः । इदानीं गुणस्तुतिं करोति—

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेद्द्वादशभ्यः
सर्वामिमां पृथिवीं स प्रशिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विमुक्ताः
क्रमाद्विशिष्टा मौनभूता भवन्ति ॥ २० ॥

यस्तु एतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः अप्रवसेत् प्रवासं न करोति तैरेव समन्वितो भवेत्, स सर्वामिमां पृथिवीं प्रशिष्यात् प्रशास्ति आत्मवश्यां करोति। य एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्याम् एकतः एकस्मात् वा अविमुक्ताः, एतेषामन्यतमेनापि समन्वितास्ते एते क्रमेण विशिष्टा ज्ञानिनो भूत्वा मौनभूताः ब्रह्मभूता भवन्ति ॥

इदानीं दमदोषानाह श्लोकत्रयेण—

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृते भवेत्।
अनृतं पैशुनं तृष्णा प्रातिकूल्यं तमोऽरतिः ॥

लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम्।
परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ॥

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः।
एतैर्दोषैर्विमुक्तो यः स दमः सद्भिरुच्यते ॥

दमः अष्टादशदोषः स्यात् अष्टादशदोषसमन्वितो भवति। किमेतेषां दोषत्वमिति चेत्— प्रतिकूलं कृते भवेत् 'एतेषा-

मन्यतमे कृते दमस्य प्रतिकूलं कृतं भवेत् । के ते? अनृतम् अयथार्थवचनम् । पैशुनं परदूषणवचनम् । तृष्णा विषयेप्सा । प्रातिकूल्यं सर्वेषां प्रतिकूलता । तमः अज्ञानम् । अरतिः अयथालाभसंतुष्टिः । अथवा, रतिः स्त्रीभोगेष्वभिरतिः । लोकद्वेषः लोकानामुद्वेगाचरणम् । अभिमानः सर्वेषामप्रणतिभावः । विवादः जनकलहाचरणम् । प्राणिपीडनं स्वदेहपूरणाय प्राणिहिंसनम् । परिवादः समक्षे परदूषणाभिधानम् । अतिवादः निरर्थकोऽतिप्रलापः । परितापः वृथादुःखचिन्तनम् । अक्षमा द्वन्द्वासहिष्णुता । अधृतिः इन्द्रियार्थेषु चपलता । असिद्धिः धर्मज्ञानवैराग्याणाम् । पापकृत्यं प्रतिषिद्धाचरणम् । हिंसा अविहितहिंसा । इति इत्थं दमदोषाः प्रकीर्तिताः । एतैः अनृतादिभिः दोषैः विमुक्तो यो गुणः सः दम इति उच्यते सद्भिः ॥

इदानीं मददोषानाह—

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ।
विपर्यया: स्मृता एते दमदोषा उदाहृताः ॥

मदोऽष्टादशदोषः स्यात् त्यागश्च षड्विधो भवति । विपर्ययाः स्मृता एते अनृतादिहिंसान्ताः ये दमदोषत्वेन स्मृताः,

त एते विपर्यया: स्मृता: सत्यादिरूपत्वेन स्मृता: मददोषा: मदनाशकरा: उदाहृता: । के ते? सत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यातमोऽरतिलोकाद्वेषानभिमानाविवादाप्राणिहिंसापरिवादानतिवादापरितापक्षमाधृतिसिद्ध्यपापकृत्याहिंसा इत्येते मद-नाशकरा उदाहृता: ॥

'त्यागो भवति षड्विध:' इत्युक्तम् । तत्राह—

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्कर: ।
तेन दु:खं तरन्त्येव तस्मिंस्त्यक्ते जितं भवेत् ॥

श्रेयान् तु षड्विधस्त्याग: ; तत्र एतेषु षड्विधत्यागेषु मध्ये तृतीय: त्यागो दुष्करो भवति दु:खसंपाद्य: । तेन तृतीयेन त्यागेन दु:खम् आध्यात्मिकादिभेदभिन्नं तरन्त्येव तस्मिन् त्यागे कृते सति सर्वं जितं भवेत् ॥

त्यागषट्कं दर्शयति—

अर्हते याचमानाय पुत्रान्वित्तं ददाति यत् ।
इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगत: ॥२६॥

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृत: ।
अप्रमादी भवेदेतै: स चाप्यष्टगुणो मत: ॥२७॥

अर्हते योग्याय याचमानाय पुत्रान् वित्तं ददाति इति यत् तदेतत्त्यागद्वयं षण्णां मध्ये प्रथमम् । इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यात् इष्टं श्रौते कर्मणि यद्दानम् । पूर्तं स्मार्तकर्मणि । इष्टं देवेभ्यो दत्तम्, पूर्तं पितृभ्य इति केचित् । नित्यं वैराग्ययोगतः विशुद्धसत्त्वस्यानित्यत्वादिदोषदर्शिनः ततो विरक्ततया धनादिपरित्यागः कामत्यागश्च राजेन्द्र, स तृतीय इति स्मृतः । किमेतैर्भवतीत्यत आह—अप्रमादीति । अप्रमादिनां कामो नश्यति । उक्तं राजधर्मेषु— 'अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् । अप्रमादमलः कामो भूयः स गुणवर्धनः'। य एतैः षड्भिः समन्वितः त्यागैः, सः अप्रमादी भवेत् । सः अप्रमादः अष्टगुणः अष्टभिर्गुणैः समन्वितो भवति ॥

के ते? तान् दर्शयति—

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च ॥ २८ ॥

सत्यं यथार्थसंभाषणम् । ध्यानं चेतसः कस्मिंश्चिच्छुभाश्रये मण्डलपुरुषादौ तैलधारावत्संतत्यविच्छेदिनी प्रवृत्तिः । समाधानं प्रणवेन विश्वाद्युपसंहारं कृत्वा स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानम् । चोद्यम् 'कोऽहं कस्य कुतो

वा' इत्यादि। वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता। अस्तेयः अचौर्यमात्मनो द्रव्यस्य वा। आत्मचौर्यमुक्तम्—'योऽन्यथा सन्तमात्मानम्' इति। ब्रह्मचर्यम् अष्टाङ्गमैथुनत्यागः। तथा चोक्तम्— 'स्मरणं कीर्तनं केलिर्वीक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' इति। असंग्रहः अपरिग्रहः पुत्रदारक्षेत्रादीनाम्। एतान्परिपालयेत्॥

दोषान् विवर्जयेदित्याह—

एवं दोषा दमस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत्।
दोषत्यागेऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः॥

दमोऽष्टादशदोषः स्यादिति ये दोषा उक्ताः, तान् दोषान् परिवर्जयेत्। कस्मादित्याह— तेषु दोषेषु त्यक्तेषु प्रमादी न भवेदित्यर्थः। सोऽपि अप्रमादः अष्टगुणो मतः; 'सत्यं ध्यानम्' इत्यादिना पूर्वमेवोद्दिष्टत्वादित्यर्थः॥

इदानीं सत्यस्तुतिः क्रियते—

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः।
तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमतमाहितम्॥

सत्यात्मा सत्यस्वरूपो भव हे राजेन्द्र, सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः तांस्तु सत्यमुखान सत्यप्रधानान् सत्याधीनात्मलाभान् आहुः । सत्ये हि अमृतमाहितम्; अमृतं मोक्षः ॥

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ।
एतद्धात्रा कृतं वित्तं सत्यमेव सतां वरम् ॥

निवृत्तेनैव दोषेण 'क्रोधादयः' इत्यादिना पूर्वोक्तदोषरहितः सन् तपोव्रतमिहाचरेत् । एतत् धात्रा परमेश्वरेण कृतं वित्तं सत्यमेव सतां वरम् ॥

इदानीम् 'कथं समृद्धमत्यर्थम्' इत्यनेन उपक्रान्तमर्थमुपसंहरति—

दोषैरेतैर्वियुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥ ३२ ॥

दोषैरेतैः 'क्रोधादयः' इत्यादिना पूर्वोक्तैः वियुक्तं तु गुणैरेतैः ज्ञानादिभिश्च समन्वितं यत् एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ॥

किं बहुना—

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्तद्ब्रवीमि ते ।
एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ३३ ॥

हे राजेन्द्र, यन्मां पृच्छसि तत् संक्षेपात् समासतः ब्रवीमि ते, एतत् वक्ष्यमाणं पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ॥

किं तदिति चेत्, तत्राह—

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ॥

हे भारत, इन्द्रियेभ्यः सविषयेभ्यः पञ्चभ्यः वर्तमानेभ्यः मनसश्चैव तथा अतीतेभ्यः अनागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्, स सुखी भवेत् मुक्त एव भवेदित्यर्थः ॥

एवमुक्ते, प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आख्यानपञ्चमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कत्थ्यते जनः ।
तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ ३५ ॥
द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनृचश्च तथापरे ।
एतेषु मेऽधिकं ब्रूहि यमहं वेद ब्राह्मणम् ॥

आख्यानं पुराणं पञ्चमं येषां वेदानां ते आख्यानपञ्चमाः । श्रूयते च्छान्दोग्ये—'इतिहासपुराणं पञ्चमम्' इति । तैः आख्यानपञ्चमैः वेदैः भूयिष्ठम् अत्यर्थं कत्थ्यते श्लाघ्यते

बहुमन्यते सर्वस्मादधिकोऽहमिति । कथ्यते इति केचित्पठन्ति । आख्यानपञ्चमैर्वेदैः कश्चिज्जनः पञ्चवेदीति कथ्यत इत्यर्थः । तथा चान्ये चतुर्वेदाः त्रिवेदाः अपरे द्विवेदाः एकवेदाश्च अनृचश्च तथा अपरे परित्यक्तऋगादिवेदाः अपरे । एतेषु मनुष्येषु अधिकं श्रेष्ठं ब्रूहि, यमहं ब्राह्मणं वेद विद्याम् ॥

य एव स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितः, स एव ब्राह्मण इति दर्शयिष्यन् तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तदज्ञानमूलत्वं दर्शयति—

एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥

एकस्य वेदस्य— वेद्यमिदंरूपम् अनिदंरूपम्, वेदनं वेदः— एकस्याद्वितीयस्य संविद्रूपस्येत्यर्थः । तस्य एकवेदस्य ब्रह्मणोऽनवगमादृगादयो वेदाः बहवोऽभवन् । अत्र ऋगादयो वेदाः तत्प्रतिपत्त्यर्थं विचारं कुर्वन्ति इति वेदाख्यानमवापुः । अथवा, सद्भावं साधयन्तीति वेदाः । विदन्ति वेदनसाधनभूता इति वा वेदाः । अथवा, ब्रह्माधीनमात्मानं लभन्त इति वा वेदाः । अथवा, ब्रह्मण आत्मतया लाभहेतव इति वा वेदाः । विद विचारणे, विद सत्तायाम्, विद

ज्ञाने, विद्लृ लाभे, एतेषां धातूनां विषये वर्तन्ते यस्मात्, ततो वेदा इत्युक्ताः । तदेकवेदस्वरूपं किमिति चेत्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः । तस्मात् सत्यस्य एकवेदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनवगमाद्वेदा बहवो व्याख्याताः सर्वे वेदास्तदर्थदर्शनहेतवः । हे राजेन्द्र, त्वमपि किमेवं ज्ञात्वा सत्येव ब्रह्मणि स्थितोऽसि? कश्चित् पुनः सत्ये अवस्थितः प्रतिष्ठित इति ॥

भूयो मे शृणु—

य एनं वेद तत्सत्यं प्राज्ञो भवति नित्यदा ।
दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेव प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

किमर्थम्? नो चेत्, तत्र यद्भवति तच्छृणु—

सत्यात्प्रच्यवमानानां
संकल्पा वितथाभवन् ।
ततः कर्म प्रतायेत
सत्यस्यानवधारणात् ॥ ३९ ॥

सत्यात् सत्यज्ञानादिलक्षणात् ब्रह्मणः प्रच्यवमानानां स्वाभाविकब्रह्मभावपरित्यागेन अनात्मनि देहादावात्मभावमापन्नानां संकल्पा वितथा अभवन व्यर्था भवन्ति, स्वाभावि-

कसत्यसंकल्पादयो न सिध्यन्तीत्यर्थः। ततः कर्म यज्ञादिकं प्रतायेत विस्तृतं भवेत्। तदेतत्सर्वं सत्यस्य सत्यादिलक्षणस्य ब्रह्मणः अनवधारणात् अनवगमात् आत्माज्ञाननिमित्तत्वात् संसारस्य यावत्परमात्मानमात्मत्वेन साक्षान्न विजानाति, तावदयं तापत्रयाभिभूतो मकरादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणो मोमुह्यमानोऽसत्यसंकल्पः स्वर्गपश्वन्नादिहेय-साधनेषु वर्तत इत्यर्थः॥

इदानीं ब्राह्मणलक्षणमाह—

विद्याद्बहुपठं तं तु बहुवागिति ब्राह्मणम्।
य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया॥

बहुपठं तम् आख्यानपञ्चमवेदाध्यायिनं बहुवागिति विद्यात् न साक्षात् ब्राह्मणमिति। कस्तर्हि मुख्यो ब्राह्मण इति चेत्— य एव सत्यात् सत्यादिलक्षणात् नापैति, स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः। सः एव ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया, नेतरः, यः सत्यात्प्रच्युतोऽकृतार्थः सन् कर्मणि प्रवर्तते। तथा च ब्रह्मविदमेव ब्राह्मणं दर्शयति श्रुतिः— 'मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः' इति, 'विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति' इति च॥

भवेदेतदेवं यदि, तदेव ब्रह्म सिध्येत्; न च सिध्यति, अन्यपरत्वाद्वेदस्य इति; तत्राह—

छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ
स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र।
छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य
गता हि वेदस्य न वेद्यमार्याः ॥ ४१ ॥

हे द्विपदां वरिष्ठ, छन्दांसि वेदाः स्वच्छन्दयोगेन, स्वच्छन्दता स्वाधीनता, यथाकाममित्यर्थः। तत्र परमात्मनि भवन्ति तत्रैव प्रमाणं भवन्ति। श्रूयते च— 'सर्वे वेदा यत्पद्मामनन्ति' इति। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च। पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्य तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य अनित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वेन पुरुषार्थत्वाभावात् तत्स्वरूपतज्ज्ञानतत्साधनप्रतिपादकत्वेन वेदानां प्रामाण्यमित्यर्थः। यस्मात् वेदाः स्वच्छन्दयोगेन तत्रैव परमात्मनि प्रमाणं भवन्ति, तेन च हेतुना तान वेदान् अधीत्य अधिगम्य वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा गताः प्राप्ताः वेदस्य संविद्रूपस्य परमात्मनः स्वरूपं न वेद्यं प्रपञ्चम् आर्याः पण्डिता ब्रह्मविदः॥

एवं तर्हि वेदवेद्यत्वे 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता-

दधि' 'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिविरोधः प्रसज्येतेत्याशङ्कयाह—

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।
यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं
यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ॥ ४२ ॥

न वेदानाम् ऋगादीनां मध्ये कश्चिदपि वेदः परमात्मनो वाचामगोचरस्य संविद्रूपस्य वेदिता अस्ति । कस्मात्? यस्मात् वेदेन ऋगादिरूपेण जडेन वेदं संविद्रूपं परमात्मानं न विदुः न वेद्यं प्रपञ्चमपि वेद्यं न विदुः, संविदधीनत्वात्सर्वसिद्धेः । यस्मात् संविदधीना सर्वसिद्धिः तस्मात् यो वेद जानाति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम्, स च वेद वेद्यम् इदं सर्वम् । तथा च श्रुतिः—'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति । यो वेद वेद्यम् इति रूपं न स वेद न जानाति सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानम् ॥

नन्वेवं तर्हि 'वेदेन वेदं न विदुर्न वेद्यम्' इति वदता अनात्मविदः प्रपञ्चासिद्धिरेवेत्युक्तं भवति इत्याशङ्कयाह—

यो वेद वेदान्स च वेद वेद्यं
न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।
तथापि वेदेन विदन्ति वेदं
ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ॥ ४३ ॥

यो वेद जानाति वेदान ऋगादीन्, स च वेद वेद्यं सोऽपि अनात्मविदेव भिन्नेन संवेदनेन वेद्यं प्रपञ्चं वेद । नन्वेवं तर्हि वेद्यवत् परमात्मानमपि जानीयादित्याशङ्क्याह— न तं परमात्मानं वाचामगोचरं विदुः वेदविदो न वेदाः वेदा अपि न तं विदुः न तं विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि कथमौपनिषदं ब्रह्म स्यादित्याशङ्क्याह— तथापि वेदेन विदन्ति वेदं परमात्मानं यद्यपि वागाद्यविषयं ब्रह्म, तथापि वेदेन ऋगादिना विदन्ति विजानन्ति वेदं संविद्रूपं परमात्मानम् । के ते? ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति वेदानां वेदप्रतिपादनप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥

कथं तर्ह्यविषयमेव ब्रह्म वेदाः प्रतिपादयन्तीत्याशङ्क्याह—

यामांशभागस्य तथा हि वेदा
यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।

संवेदनेऽप्येवमथामनन्ति
नस्मिन्हि नित्ये परमात्मनोऽर्थे ॥ ४४ ॥

यामांशभागस्य 'त्रियामश्चन्द्रः' इति श्रुतेः चन्द्रांशभागस्य प्रतिपच्चन्द्रकलादर्शने यथा महीरुहस्य वृक्षस्य शाखा हेतुर्भवति, तथा हि वेदाः तथैव परमात्मनः स्वरूपभूते संवेदने नित्ये अविनाशिनि अर्थे परमपुरुषार्थस्वरूपे पूर्णानन्दरूपे हेतवो भवन्ति, न पुनः साक्षाद्वाचामगोचरं परमात्मानं प्रतिपादयन्तीत्येवम् आमनन्ति ॥

य एवं वेदानां वेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्य व्याचष्टे सोऽपि ब्राह्मण इत्याह—

अभिजानामि ब्राह्मण-
माख्यातारं विचक्षणम् ।
एवं योऽभिविजानाति
स जानाति परं हि तत् ॥ ४५ ॥

यो वेदप्रतिपादनप्रकारं व्याचष्टे, तम् आख्यातारं विचक्षणं ब्राह्मणं अभिजानामि । ननु बाल्यं पाण्डित्यादिकं निर्विद्यावस्थितमेव ब्रूते ब्राह्मणम् 'अथ ब्राह्मणः इति, कथमुच्यते

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् इति? तत्राह— एवं वेदानां वेदनरूपात्मप्रतिपादनप्रकारं मयोक्तं योऽभिविजानाति, स जानाति परं हि तत् परं ब्रह्म जानाति इत्येव। यो हि पाण्डित्यं निर्विद्य व्यवस्थितः, सः क्षिप्रं बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः ॥

यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैव ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः, तस्मात् विषयपरो न भवेदित्याह—

नास्य पर्येषणं गच्छे-
त्प्रत्यर्थिषु कदाचन।
अविचिन्वन्निमं वेदे
ततः पश्यति तं प्रभुम् ॥ ४६ ॥

'विषयाश्चेन्द्रियाण्येव देहोऽहंकार एव च। बाह्या आभ्यन्तरा घोराः शत्रवो योगिनः स्मृताः' इति दर्शनात् नास्य आत्मनः प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतेषु देहेन्द्रियशब्दादिविषयेषु पर्येषणं परित एषणं गच्छेत् विषयान्वेषणपरो न भवेदित्यर्थः। अविचिन्वन् विषयसंचयमकुर्वन् इमं प्रत्यगात्मानं वेदे उपनिषत्सु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ततः पश्चात् पश्यति तं प्रभुं परमा-

त्मानम् आत्मत्वेन जानातीत्यर्थः । अथवा, नास्यात्मनः पर्येषणम् अन्वेषणं गच्छेत् प्रत्यर्थिषु प्रतिपक्षभूतदेहेन्द्रियादिषु, देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेन न गृह्णीयादित्यर्थः । अविचिन्वन् देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेनासंचिन्वन् तत्साक्षिणमात्मानमेव प्रतिपद्यमानः तत्त्वंपदार्थशोधनानन्तरम् इमं प्रमात्रादिसाक्षिणं परमात्मानं पश्यति, देहेन्द्रियतद्धर्मानात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमात्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥

तूष्णींभूत उपासीत
न चेच्छेन्मनसा अपि ।
अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्मै
बह्वनन्तरमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥

यस्मात् सर्वविषयपरित्यागेनैव आत्मदर्शनसिद्धिः, तस्मात् तूष्णींभूतः सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वा स्वात्मव्यतिरिक्तं सर्वं परित्यज्य केवलो भूत्वा स्वात्मानमेव लोकम् उपासीत, न चेच्छेन्मनसा अपि विषयेच्छां न कुर्यात् । यस्तूष्णींभूतः विषयोपसंहारं कृत्वा स्वात्मानमेव लोकम् उपास्ते, अस्मै तूष्णींभूताय ब्राह्मणाय ब्रह्म अपूर्वादिलक्षणम् अभ्यावर्तेत

अभिमुखीभवेदित्यर्थः । श्रूयते च—'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति । अनन्तरं आविर्भूतस्वरूपः सन् बहु भूमानं तमसः पारं परम् आत्मानं आप्नुयात् इत्यर्थः ॥

मुनिरप्येष एवेत्याह—

मौनाद्धि मुनिर्भवति
नारण्यवसनान्मुनिः ।
अक्षरं तं तु यो वेद
स मुनिश्रेष्ठ उच्यते ॥ ४८ ॥

मौनात् पूर्वोक्तात् तूष्णींभावादेव मुनिर्भवति, न पुनः अरण्यवसनमात्रात् मुनिः भवति । तेषामपि तूष्णींभूतानां मध्ये यस्तु पुनः अक्षरं अविनाशिनं तं परमात्मानं वेद 'अयमहमस्मि' इति साक्षाज्जानाति, स मुनिश्रेष्ठ उच्यते । श्रूयते च—'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति ॥

वैयाकरणोऽप्येष एवेत्याह—

सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥

सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरण उच्यते । न पुनः शब्दैकदेशव्याकरणात् वैयाकरणो भवति । भवतु सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरणत्वम्, ततः किमिति चेत्, तन्मूलतो व्याकरणं पूर्वोक्तादक्षराद्धि सर्वस्य नामरूपप्रपञ्चस्य व्याकरणम् । श्रूयते च— 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । तस्माद्ब्रह्मण एव साक्षाद्वैयाकरणत्वम् । व्याकरोतीति तत्तथा असावपि विद्वान् तत् ब्रह्म तथैव व्याकरोतीति वैयाकरणः ॥

सर्वज्ञोऽप्येष एवेत्याह—

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां
सर्वदर्शी भवेन्नरः ।
सत्ये वै ब्रह्मणि तिष्ठं-
स्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ५० ॥

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां यः प्रत्यक्षेण भूरादीन् लोकान् पश्यति, स सर्वदर्शी नरो भवेत् सर्वरूपं परमात्मानं पश्यति । असौ पुनः सत्ये सत्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तिष्ठन् मनः समादधाति । तद्विद्वान् सत्यादिलक्षणं ब्रह्म विद्वान् आत्मत्वेन जानन् सर्वविद्भवेत् सर्वं जानातीत्यर्थः । तस्मादेष एव

साक्षात् सर्वज्ञः, न अनात्ममात्रदर्शी ॥

'यस्त्वेतेभ्यः' इत्यादिना उक्तमेवार्थं पुनरपि दर्शयति अवश्यकर्तव्यत्वप्रदर्शनार्थम्—

ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।
वेदानां चारपूर्वेण चैतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

ज्ञानादिषु 'ज्ञानं च' इत्यादिना पूर्वोक्तेषु स्थितोऽप्येवं यथा सत्ये तिष्ठन् ब्रह्म पश्यति एवमेव ब्रह्म पश्यति । वेदानां चारपूर्वेण वेदान्तश्रवणपूर्वकमित्यर्थः । अथवा, गुणान्तरविधानमेतत्— ज्ञानादिषु स्थितोऽपि न केवलं तावन्मात्रेण पश्यति; अपि तु एवमेव वक्ष्यमाणप्रकारेण वेदान्तविचारपूर्वेण वेदान्तश्रवणादिपूर्वकमेव पश्यति ब्रह्म । एतत् वेदान्तानां विचारप्रकारं हे विद्वन् , ब्रवीमि ते वक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥

इति सनत्सुजातीयभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

तृतीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ॥

दानीं ब्रह्मचर्यादिसाधनानन्तरं तत्प्राप्यं च ब्रह्म प्रतिपादयितुं तृतीयचतुर्थावारभ्येते । तत्र तावद्ब्रह्मचर्यादि साधनं श्रुत्वा तद्ब्रह्मवेदनाकाङ्क्षी प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

सनत्सुजात यदिमां परार्थां
ब्राह्मीं वाचं वदसि हि विश्वरूपाम् ।
परां हि कार्येषु सुदुर्लभां कथां
प्रब्रूहि मे वाक्यमेवं कुमार ॥ १ ॥

हे सनत्सुजात, यत् यस्मात् इमां परार्थाम् उत्कृष्टार्थां ब्राह्मीं ब्रह्मसंबन्धिनीं वाचं वदसि हि विश्वरूपां नानारूपां पराम् उत्तमां कार्येषु कार्यवर्गेषु प्रपञ्चेषु सुदुर्लभां श्रवणायाप्यशक्यां कथां प्रब्रूहि मे वाक्यमेवंभूतं कुमार, यस्मात्त्वं ब्राह्मीं वाचं परमपुरुषार्थसाधनभूतां सुदुर्लभा वदसि, तस्मात्त्वमेव वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं
यन्मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् ।
बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या
विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ॥ २ ॥

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन पुरुषेण लभ्यं यत् ब्रह्म मां पृच्छस्यभिषङ्गेण राजन् । कथं तर्हि लभ्यमित्याह—बुद्धौ अध्यवसायात्मिकायां प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा; यदा पुनः संकल्पविकल्पात्मकं मनो विषयेभ्यः परावृत्य स्वात्मन्येव निश्चलं भवतीत्यर्थः । येयं बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या, सा विद्या ब्रह्मचर्येण वक्ष्यमाणेन लभ्या ॥

किं च—

आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां
या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।
यां प्राप्यैनं मर्त्यभावं त्यजन्ति
या वै विद्यागुरुवृद्धेषु नित्या ॥ ३ ॥

आद्यां सर्वादिभूतब्रह्मविषयां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां

परमार्थरूपां मे ब्रूहीति । यद्वा, आद्याम् अकार्यभूतां असत्यप्रपञ्चाविषयां विद्यां वदसि । तस्मादत्वरमाणेन ब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेन उपसंहृतान्तःकरणेनैव लभ्येत्यर्थः । या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः यां प्राप्यैनं मर्त्यभावं त्यजन्ति या वै विद्यागुरुवृद्धेषु गुरुणा विद्याप्रदानादिना वर्धितेषु शिष्येषु नित्या नियता ॥

एवमुक्ते ब्रह्मचर्यविज्ञानायाह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।
तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

या विद्या ब्रह्मचर्येण वेदितुं शक्या, तत् साधनभूतं ब्रह्मचर्यं कथं स्यात् । एतत् ब्रह्मचर्यं विद्वन, ब्रवीहि मे ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य
भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं वदन्ति ।
इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति
विहाय देहं परमं यान्ति सत्यम् ॥५॥

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य आचार्यसमीपं गत्वेत्यर्थः । भूत्वा गर्भम् उपसदनादिना शिष्या भूत्वा ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषादिकं चरन्ति कुर्वन्ति, इहैव अस्मिन् लोके ते शास्त्रकारा भवन्ति; शास्त्रकर्तारः पण्डिताः; ततो बाल्यादिकं निर्विद्य ब्राह्मणा भूत्वा आरब्धकर्मक्षये विहाय देहं परमं यान्ति सत्यं सत्यादिलक्षणं परमात्मानं प्राप्नुवन्ति ॥

किंच—

अस्मिँल्लोके विजयन्तीह कामा-
न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।
न आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-
न्मुञ्जादिषीकामिव धीरभावात् ॥ ६ ॥

अस्मिन् लोके विजयन्तीह कामान् ब्राह्मीमेव स्थितिं ब्रह्मण्येव स्थितिम् अनुतितिक्षमाणाः अनुदिनं क्षममाणाः ते आत्मानं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं चिन्मात्रं निर्हरन्ति पृथक्कुर्वन्ति । किमिव? मुञ्जादिषीकामिव यथा मुञ्जादिषीकामन्तःस्थां निर्हरन्ति, एवं कोशपञ्चकेभ्यो निष्कृष्य सर्वात्मानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । केन—धीरभावात् धैर्येण । श्रूयते च कठवल्लीषु—'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा

जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषी-कां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतम्' इति ॥

'आचार्ययोनिमिह' इत्यत्र आचार्यस्य योनित्वं दर्शितम् । तत्कथं मातापितृव्यतिरेकेणाचार्यस्य योनित्वमित्याशङ्क्य स एव साक्षाज्जनयितेत्याह—

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।
आचार्यतस्तु यज्जन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ॥

शरीरम् इह अस्य एतौ मातापितरौ कुरुतः, नात्मानं स्वरूपेण जनयतः । यदिदं देहद्वयात्मना जन्म तदसत्यम् । आचार्यतः तु यत् इदं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना जन्म, तत्सत्यं परमार्थभूतं तथा एव अमृतं विनाशवर्जितम् । तस्मात्स एव जनयितेत्यर्थः । श्रूयते च प्रश्नोपनिषदि—'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि' इति । तथा चाहापस्तम्बः—'स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः' इति ॥

यस्मादाचार्याधीना परमपुरुषार्थसिद्धिः, तस्मात्—

स आवृणोत्यमृतं संप्रयच्छं-
स्तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ।

गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत
स्वाध्यायमिच्छेच्च सदाप्रमत्तः ॥ ८ ॥

स आवृणोति आपूरयति अमृतं पूर्णानन्दं ब्रह्म आत्मत्वेन संप्रयच्छन् तस्मै आचार्याय न द्रुह्येत् द्रोहं नाचरेत् । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' । तथा चापस्तम्बः—'तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन । स हि विद्यातस्तं जनयति' इति । कृतमस्य जानन्—अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी—अनेनात्मनः कृतमुपकारं विजानन् । किं तर्हि कर्तव्यमित्याह—गुरुं शिष्यो नित्यमभिवादयीत देवमिवाचार्यमुपासीत । तथा च श्रुतिः—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति । तथा—स्वाध्यायमिच्छेच्च श्रवणादिपरो भवेत् सदा अप्रमत्तः अप्रमादी सन् ॥

इदानीं चतुष्पाद्ब्रह्मचर्यमाह श्लोकचतुष्टयेन—

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।
ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ॥ ९ ॥

शिष्यवृत्तिक्रमेणैव 'आचार्ययोनिमिह' इत्यादिनोक्तक्रमेण शुचिः विद्यामाप्नोति यत्, तत् ब्रह्मचर्यं तस्यास्य प्रथमः

पाद उच्यते ॥

यथा नित्यं गुरौ वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथाचरेत् ।
तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्द्वितीयः पाद उच्यते ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तम्— 'आचार्यवदाचार्यदारेषु वृत्तिः' 'आचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिश्च' इति ॥

आचार्येणात्मकृतं विजान-
ञ्ज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।
यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः
स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११ ॥

आचार्येणात्मकृतम् आत्मनः कृतम् उपकारं विजानन् ज्ञात्वा अर्थं वेदार्थं परमपुरुषार्थं ज्ञात्वा च अवगम्य भावितोऽस्मीत्यनेन भावितोऽस्मीति स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना यथावदुत्पादितोऽस्मीति चिन्तयन् तम् आचार्यं प्रति हृष्टबुद्धिः सन् यत् आत्मनः कृतार्थत्वं मन्यते, स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥

आचार्याय प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।
कर्मणा मनसा वाचा चतुर्थः पाद उच्यते ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इदानीं चतुष्पदीं विद्यां दर्शयति—

कालेन पादं लभते तथायं
तथैव पादं गुरुयोगतश्च ।
उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-
च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ॥

अत्र क्रमो न विवक्षितः । प्रथमं गुरुयोगतः ततः उत्साहयोगेन बुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन ततः कालेन बुद्धिपरिपाकेण ततः शास्त्रेण सहाध्यायिभिस्तत्त्वविचारेण । तथा चोक्तम्—'आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः' इति ॥

ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधाने फलसिद्धिरित्याह—

ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-
मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।
आचार्ययोगे फलतीति चाहु-
र्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ॥ १४ ॥

ज्ञानादयः 'ज्ञानं च' इत्यादिना पूर्वोक्ता द्वादश गुणा यस्य पुरुषस्य, सः ज्ञानादयः रूपं अन्यानि चाङ्गानि 'श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः' 'सत्यं ध्यानम्' इति श्लोकद्वयोक्तानि,

तथा बलं च तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यं च सर्वम् आचार्ययोगे एव फलति, नाचार्ययोगं विना फलति । श्रूयते च—'आचार्याद्धैव विद्या विदिता' इति, 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इति च । ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं यदिदं गुरुसंनिधौ शुश्रूषाद्याचरणम्, तद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मार्थयोगेन फलति स्वात्मनः चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मैक्यसंपादनद्वारेण फलतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मचर्यस्तुतिं करोति द्वाभ्याम्—

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मचर्येण चाभवन् ॥१५॥

एतेनैव सगन्धर्वा रूपमप्सरसोऽजयन् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यं अह्नाय जायते ॥ १६ ॥

देवा देवत्वमेतेन प्राप्नुवन् । ऋषयोऽपीह ऋषित्वमेतेन प्राप्ताः । सगन्धर्वाः गन्धर्वैः सह वर्तमानाः रूपमप्सरसोऽजयन् रूपाणि रमणीयानि एतेन ब्रह्मचर्येण अजयन् । अह्नो दीप्तिसमूहः, अह्नाय जगतां द्योतनाय सूर्यश्च जायते । उक्तं च—'अह्नो दीप्तिश्च कथ्यते' इति ॥

कथमेकस्य ब्रह्मचर्यस्यानेकविधफलसाधकत्वमित्यत आह—

आकाङ्क्षार्थस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।
एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ॥१७॥

यथा चिन्तामण्यादयो रसभेदार्थिनामिव आकाङ्क्षार्थस्य संयोगात् तत्तदाकाङ्क्षितमर्थं प्रयच्छन्ति, एवम् एतत् ब्रह्मचर्यमाकाङ्क्षार्थस्य संयोगात्तत्तदाकाङ्क्षितं प्रयच्छतीति ज्ञात्वा तत्तत्फलार्थी ब्रह्मचर्यं चरित्वा तादृग्भावं तादृशं भावं गतास्तु इमे देवादयः। यस्मादाचार्यसंनिध्यनुष्ठितात् ब्रह्मचर्यात् परमपुरुषार्थप्राप्तिः, तस्मादाचार्ययोनिं प्रविश्य गर्भो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥

नन्वेवं ज्ञाननिष्ठता यदि ज्ञानस्यैव पुरुषार्थत्वं भवेत; अपि तु कर्मण एवेत्याशङ्क्याह—

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति
लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।
ज्ञानेन विद्वांस्तेज अभ्येति नित्यं
न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः ॥१८॥

हे क्षत्रिय, अन्तवन्तः अन्तवतो लोकान् पितृलोकदेवलोकादीन् ते जयन्ति, नानन्तं स्वात्मभूतं परमात्मानं लोकं जयन्ति । केन तर्ह्यनन्तलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह— ज्ञानेन

विद्वान् तेज अभ्येति नित्यं नित्यमविनाश्यात्मभूतमेव अभ्येति तेजः ज्योतिः, न कर्मणा । कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति? तत्राह— न विद्यते ह्यन्यथा तस्य पन्थाः तस्य पूर्णानन्दज्योतिषो ज्ञानमेकं मुक्त्वा अन्यः पन्था मार्गो नास्त्येव । श्रूयते च— 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति ॥

ज्ञानेन विद्वान यद्ब्रह्म पश्यति, तत्किमिवाभातीति प्राह धृतराष्ट्रः—

धृतराष्ट्र उवाच—

आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथार्जुनं काद्रवं वा ।
यद्ब्राह्मणः पश्यति यत्र विद्वा-
न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं परम् ॥ १० ॥

ज्ञानेन यद्विद्वान् पश्यति ब्रह्म, तत् किं शुक्लमिव आभाति, लोहितमिव आभाति, कृष्णमिव अर्जुनं काद्रवमिव आभाति; यत्र देशे भाति कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म ॥

एवं पृष्टः प्राह भगवान्—

सनत्सुजात उवाच—

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो
कृष्णमथार्जुनं वा काद्रवं वा ।
न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे
नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति ॥ २० ॥

न एतत् ब्रह्म शुक्लादिरूपत्वेन अवभासते, अरूपत्वाद्ब्रह्मणः । श्रूयते च— 'ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्' इति, 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इति च । तथा न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे । तथा च श्रुतिरन्यत्रानवस्थानं दर्शयति— 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इति । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिषु न तिष्ठतीति? तत्राह— नैतत्समुद्रे सलिलं बिभर्ति पञ्चभूतात्मकं देहं बिभर्ति । सलिलशब्दो भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः, यथा— 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्' इत्यत्र अप्शब्दो भूतपञ्चकोप लक्षणार्थः । श्रूयते च— 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति अपामेव पुरुषशब्दवाच्यत्वम् । एतदुक्तं भवति—यदि ब्रह्मणः संसारान्तर्वर्तित्वं भवेत् , तदा संसारानुप्रविष्टत्वात् घटादिवद्दीर्घरूपादिमत्त्वमन्यस्मिंश्चावस्थानं भवेत् । इदं पुनरपूर्वादिलक्षणत्वात्संसारानुप्रविष्टमेव ब्रह्म,

तस्माद्रूपादिरहितमेव तदिति ॥

तर्हि न कस्य कुत्राप्युपलभ्यते इत्याह—

नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु
न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ।
रथन्तरे बार्हते वापि राजन्
महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् ॥ २१ ॥

'ज्ञानं च सत्यं च' इत्युपक्रम्य 'महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य' इति ये गुणा उक्ताः, तत्संयुक्तस्यात्मनि दृश्यते तत् परं ब्रह्म । न घटादिवदिदंतया सिध्यति, अपि त्वात्मन्येवात्मतया सिध्यतीत्यर्थः ॥

इदानीं तत्स्वरूपं तद्दर्शनं तत्फलं च निर्दिशति श्लोकद्वयेन—

अवारणीयं तमसः परस्ता-
त्तदन्ततोऽभ्येति विनाशकाले ।
अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां
महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२ ॥
तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं
तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २३ ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीये तृतीयोऽध्यायः ॥

यदिदं महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते, तत् अवारणीयं ब्रह्म, सर्वगतत्वात् । तमसः अज्ञानात् परस्तात् । तत् ब्रह्म अन्ततः अभ्येति जगत् विनाशकाले प्रलयकाले—अणीयरूपं च तथाप्यणीयसां महत्स्वरूपं त्वपि पर्वतेभ्यः । श्रूयते च—'अणोरणीयान् महतो महीयान' इति । दृश्यन्ते च येऽणुत्वमहत्त्वादयो लोके तदेतत् सर्वं जगत् अह्ना अह्नो रूपेण प्रकाशरूपेण ब्रह्मणि संस्थितं तदात्मनैव भाति । श्रूयते च— 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च । तत् ब्रह्म आत्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् न कर्मयोगेन । तस्मिन् एव परमात्मनि जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् । य एतद्विदुः अमृतास्ते भवन्ति ॥

इति श्रीसनत्सुजातीयभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

सनत्सुजातीयभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥

'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिना ब्रह्मणो रूपं निर्धार्य 'तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्' इति ज्ञानयोगेनात्मदर्शनमुक्तम् । पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयित्वा योगिनस्तद्रूपं पश्यन्तीत्याह—

यत्तच्छुक्रं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
यद्वै देवा उपासते यस्मादर्को विराजते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥१॥

यत् ब्रह्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्, यत् ज्ञात्वा अमृता भवन्ति, तत् शुक्रं शुद्धम् अविद्यादिदोषरहितं महज्ज्योतिः सर्वावभासकत्वात्; श्रूयते च—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । दीप्यमानं भ्राजमानं महद्यशः । श्रूयते च—'तस्य नाम महद्यशः' इति । यद्वै ब्रह्म देवाः इन्द्रादयः उपासते । श्रूयते च—'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्'

इति । यस्मात् परज्योतिषो ब्रह्मणः अर्कः आदित्यो विराजते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति श्रुतेः । एवंभूतं परमात्मानं भगवन्तं सनातनं योगिन एव पश्यन्ति, न पुनर्ज्ञानयोगरहिताः ॥

इदानीं परस्मादेव ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिं दर्शयति—

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतप्तं तपति तापनम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥२॥

शुक्रात् शुद्धात् पूर्वोक्तात् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म प्रभवति उत्पद्यते । अथोत्पन्नं ब्रह्म शुक्रेण वर्धते विराडात्मना । तच्छुक्रं शुद्धं ब्रह्म ज्योतिषाम् आदित्यादीनां मध्ये तैः अतप्तम् अप्रकाशितं सत् तपति स्वयमेव प्रकाशते, तेषामपि तापनं प्रकाशकम् । योऽन्यानवभास्यः सर्वावभासकः स्वयमेवावभासते, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं पूर्णवाक्यार्थं कथयति—

पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णं च पूर्णेनैवावशिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥३॥

पूर्णात् देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नात् परमात्मनः पूर्णमेव उद्धरान्ति जीवरूपेण । यत् पूर्णात् पूर्णमुद्धृतं जीवात्मना अतः पूर्णात् उद्धृतत्वादेव इदमपि जीवस्वरूपं पूर्णमेव प्रचक्षते विद्वांसः । तथा हरन्ति पूर्णात् जीवात्मनावस्थितात् पूर्णम् आत्मस्वरूपमात्रं देहेन्द्रियाद्यनुप्रविष्टं देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्तीत्यर्थः । ततः उद्धृतेनैव मूलभूतेन पूर्णानन्देन अवशिष्यते तेनैव पूर्णानन्देन ब्रह्मणा संयुज्यते चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना अवतिष्ठत इत्यर्थः । 'पूर्णमेवावशिष्यते' इति क्व पाठः; यदा देहेन्द्रियादिभ्यो निष्कृष्य तत्साक्षिणं सर्वान्तरं देहद्वयादुद्धरन्ति, तदा पूर्णमेवावशिष्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' इति । अस्यायमर्थः—पूर्णम् अदः तच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं ब्रह्म । पूर्णमिदं त्वंशब्दनिर्दिष्टं प्रत्यगात्मस्वरूपम् । अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोः कथं पूर्णत्वमिति चेत्, तत्राह—पूर्णात् अनवच्छिन्नात् पूर्णमेवोदच्यते उद्रिच्यते जीवेश्वररूपेण यस्मात्, तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः । पूर्णस्य तत्त्वमात्मनावस्थितस्य पूर्णं रूपमादाय तत्त्वंपदार्थशोधनं कृत्वा शोधितपदार्थः सन्नित्यर्थः । पूर्णमेव ब्रह्म अवशिष्यते पूर्णमेव ब्रह्म

भवतीत्यर्थः । यः पूर्णस्वरूपः, तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं द्वा सुपर्णेति मन्त्रार्थं कथयति—

आपोऽथाद्भ्यः सलिलं तस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।
आदध्रीचीः सविषूचीर्वसाना-
वुभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अस्मात्परमात्मनः आपः प्रथमं सृष्टाः । तथा चाह मनुः — 'अप एव ससर्जादौ' इति । भूतपञ्चकोपलक्षणार्थः अप्छब्दः । अनेन सूक्ष्मसृष्टिरभिहिता । अथ अनन्तरम् अद्भ्यः पूर्वसृष्टाभ्यः सलिलं भूतपञ्चकात्मकं स्थूलदेहादिकं सृष्टम् । तस्य सलिलस्य देहात्मनावस्थितस्य मध्ये अन्तरिक्षे हृदयाकाशे उभौ जीवपरमात्मानौ देवौ द्योतनस्वभावौ शिश्रियाते वर्तेते । न केवलमन्तरिक्ष एव शिश्रियाते आदध्रीचीः सविषूचीः वसानौ आभिमुख्येन ध्रियमाणा वा स्थिता वा अञ्चन्तीति आदध्रीच्यो दिशः; विषूच्य उपदिशः, विष्वग्गमनात्; ताभिः सह वर्तन्त इति सविषूच्यः प्राच्याद्याः

सर्वा दिशः वसानौ आच्छादयन्तौ उभौ बिभर्ति पृथिवीं दिवं च एको जीवः आत्मनः स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वमनवगम्यानात्मनि देहादावात्मभावमापन्नः पृथिवीं भूतभौतिकलक्षणं कर्मफलानुरूपं सुखदुःखात्मकदेहादिकं बिभर्ति । अपरो दिवं द्योतनात्मकं स्वात्मरूपं बिभर्ति । श्रूयते च— 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति । यः स्वात्ममायया स्वमात्मानं प्राणाद्यनन्तभेदं कृत्वान्तरानुप्रविश्य अभिपश्यन् आस्ते, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं ज्ञानिनः स्वात्मन्यवस्थानं दर्शयति—

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।
केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्य चेश्वरात्मनावस्थितस्य रथस्य शरीरस्य त्रैलोक्यात्मनावस्थितस्य चक्रे चङ्क्रमणात्मके देहे तिष्ठन्तं केतुमन्तं प्रज्ञावन्तम् अत एव च दिव्यम् अप्राकृतं जरामरणादिविवर्जितं दिवि द्योतनात्मके अनुदितान-

स्तमितज्ञानात्मनावस्थिते पूर्णानन्दे ब्रह्मणि वहन्त्यश्वाः इन्द्रियाणि। एतदुक्तं भवति— यद्यपीन्द्रियाणि स्वभावतो विषयेष्वेव वर्तन्ते, तथापि विज्ञानसारथिना समाकृष्यमाणानि केतुमन्तं पुरुषं दिव्येव वहन्ति, न पराग्विषय इति। तदुक्तं कठवल्लीषु— 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इत्यादिना। यत्र परमात्मनि वहन्ति तपसा, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति॥

नानेन सदृशं किंचिद्विद्यत इत्याह—

न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्॥

अस्य परमात्मनो रूपं न सादृश्ये तिष्ठति नान्येन सादृश्ये वर्तते, नानेन सदृशं किंचिद्वर्तत इत्यर्थः। श्रूयते च— 'न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः' इति। अत

एव उपमानाद्यविषयत्वम् । तथा न चक्षुषा पश्यति कश्चित् अपि एनं सर्वान्तरं परमात्मानम् । कथं तर्हि पश्यन्ति? मनीषया अध्यवसायात्मिकया मनसा संकल्पविकल्पात्मकेन हृदा च हृदयेन च साधनभूतेन । हृदयं विना नान्यत्र परमात्मन उपलब्धिः संभवतीति मत्वा हृदा चेत्युक्तम् । अथवा, न केवलं मनोबुद्धिमात्रेण, अपि तु हृदा च हृदयस्थेन च परमेश्वरेणानुगृहीताः सन्तः । य एनं परमात्मानं विदुः अयमहमस्मीति, ते अमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति । अथवा, हृदा हृदयेन परमात्मना । तथा च हृत्स्थे परमात्मनि हृदयशब्दं निर्वक्ति—'स एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमिति अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति' इति । तथा च श्रुतिः तदधीनात्मसिद्धिं दर्शयति—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः' इति । एवं यं विदित्वा अमृता भवन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीमिन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिरनर्थाय भवतीत्याह—

द्वादश पूगाः सरितो देवरक्षिता मध्वीशते ।
तदनुविधायिनस्तदा संचरन्ति घोरम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

ये द्वादश पूगाः कर्मज्ञानेन्द्रियाणिं, एकादशं मनः, द्वादशी बुद्धिः, तेषामनेकपुरुषापेक्षया एकैकस्य पूगत्वमुच्यते। सरितः सरणशीलाः देवरक्षिताः देवेन परमात्मना रक्षिताः मधुवत् विषयं मधु ईशते नियमयन्ति असांकर्येण स्वं स्वं विषयमनुभवन्तीत्यर्थः। यदैवमनुभवन्ति, तदा तदनुविधायिनो विषयपराः संचरन्ति घोरं संसारम्। तस्मादिन्द्रियाणि विषयेभ्यः उपसंहृत्य स्वात्मन्येव वशं नयेदित्यर्थः। येन रक्षिता मध्वीशते, तं देवं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तत्राभिधानम्—

तदर्धमासं पिबति संचितं भ्रमरो मधु।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥८॥

यथा मधुकरो भ्रमरः अर्धमासोपार्जितम् अर्धमासं संचितं मधु अर्धमासं पिबति, एवमसावपि भ्रमरः भ्रमणशीलत्वात्संसारी तद्विषयं मधु अर्धमाससंचितमर्धमासं पिबति; पूर्वजन्मसंचितं कर्म अन्यस्मिन् जन्मनि भुङ्क्ते इति यावत्। भवेदप्यैहिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः, कर्मानन्तरभावित्वात्; कथं पुनरामुष्मिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः स्यात्, कर्मणो वि-

नाशित्वादित्याशङ्क्याह—ईशान इति । भवेदयं दोषः यदि केवलात्कर्मणः फलसिद्धिः स्यात्; ईशानः परमेश्वरः कृतप्रयत्नापेक्षः सन् सर्वेषु प्राणिषु प्राणाग्निहोत्रस्येतरस्य च तत्कर्मानुसारेण हविर्भूतम् अन्नादिकम् अकल्पयत् । य ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत्, तं भगवन्तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच, किमेते मध्वाशिनो बम्भ्रम्यमाणाः परिवर्तन्त एव सर्वदा, किं वा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ता भवन्ति, इत्याशङ्क्याह—

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य ह्यपक्षकाः ।
तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथासुखम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥९॥

ये अपक्षकाः ज्ञानपक्षरहिताः मध्वाशिनः परिवर्तन्ते, ते हिरण्यपर्णमश्वत्थं हितं च रमणीयं चेति हिरण्यं हितं रमणीयं च पर्णं यस्याश्वत्थस्य । तथा च भगवान्वासुदेवः—'छन्दांसि यस्य पर्णानि' इति । ते हिरण्यपर्णमश्वत्थम् अभिपत्य आरुह्य वेदसंयोगिब्राह्मणादिदेहं प्राप्येत्यर्थः । तत्रैव ब्राह्मणादिदेहे पक्षिणो ज्ञानिनो भूत्वा । तथा च ब्राह्मणम्—'ये वै विद्वांसस्ते पक्षिणो ये अविद्वांसस्ते अपक्षाः' इति । प्रपतन्ति तथा सुखं मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । यं ज्ञात्वा प्रपतन्ति,

तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीं योगं दर्शयति—

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

अपानं गिरति उपसंहरति प्राणः । प्राणं गिरति चन्द्रमाः मनः उपसंहरति । मनसश्चन्द्रमा अधिदैवतम्; तस्माच्चन्द्रमःशब्देन मन उच्यते । तं चन्द्रं मन आदित्यो बुद्धिः गिरते । बुद्धेश्चादित्योऽधिदैवतम् । तम् आदित्यं बुद्धिं गिरते परः परं ब्रह्म । एतदुक्तं भवति— समाधिवेलायामपानं प्राणे उपसंहृत्य प्राणं मनसि मनश्च बुद्धौ बुद्धिं परमात्मन्युपसंहृत्य स्वाभाविकचित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥

इदानीं परस्य जीवात्मनावस्थानं दर्शयति—

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमुत्क्षिपेन्न मृत्युर्नामृतं भवेत् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

हन्त्यविद्यां तत्कार्यं चेति हंसः परमात्मा भूतभौतिकलक्षणात्संसारात् सलिलात् उच्चरन ऊर्ध्वं चरन् संसाराद्बहिरेव

वर्तमानः एकं जीवाख्यं पादं नोत्क्षिपति नोद्धरति नोपसंहरति रूपं रूपं प्रतिरूपोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । श्रूयते च कठवल्लीषु—'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा' इति । कस्मात्पुनरेकं पादं नोत्क्षिपतीत्यत आह—तं जीवाख्यं पादं सततं संततयायिनं यदि उत्क्षिपेत् स्वमायया स्वसात्मानं प्राणाद्यनन्तभेदं कृत्वा तेष्वनुप्रविश्य जीवात्मना यदि नावतिष्ठेत्, तदा न मृत्युः न जननमरणादिलक्षणोऽनर्थः संसारो भवेत् संसारिणो जीवस्याभावात्। तथा अमृतम् अमृतत्वं मोक्षो न भवेत् अननुप्रविष्टस्य दर्शनासंभवात्। तथा च तदर्थमेव अनुप्रवेशं दर्शयति—'रूपं रूपम्' इति। तथा चाथर्वणी श्रुतिः—'एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन्। स चेदुत्क्षिपेत्पादं न मृत्युर्नामृतं भवेत्' इति, 'एकं रूपं बहुधा यः करोति' इति च। यः पादरूपेण जीवात्मना त्रिपादरूपेण चित्सदानन्दाद्वितीयेन ब्रह्मात्मनावस्थितः, तं परमात्मानं योगिन एव पश्यन्ति ॥

केन तर्ह्युपाधिना परः पादात्मना अवतिष्ठत इत्याशङ्क्य परस्यैव लिङ्गोपाधिकं जीवात्मानं दर्शयति—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम्।

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यं
पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

स एव सच्चिदानन्दाद्वितीयः अन्तरात्मा सर्वभूतान्तरात्मा पुरुषः पूर्णः परमात्मा लिङ्गस्य योगेन अङ्गुष्ठमात्रः अङ्गुष्ठमात्रपरिमाणपरिच्छिन्नः सन् याति संसरति नित्यम् । कस्मात्पुनः कारणात् लिङ्गयोगेन अङ्गुष्ठमात्रः संसरति? तत्राह—यो लिङ्गस्य योगेनाङ्गुष्ठमात्रः संसरति, तम् ईशं सर्वस्येशितारम् ईड्यं स्तुत्यम् अनुकल्पं सर्वमनुप्रविश्य आत्मना कल्पयतीत्यनुकल्पम् आद्यम् आदौ भवं विराजमानं दीप्यमानं यस्मात् मूढाः अविवेकिनो देहद्वयात्माभिमानिनो न पश्यन्ति, तस्मादेवात्मनो ब्रह्मभावानवगमात्संसरन्तीति । यमात्मानमपश्यन्तः संसरन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

इदानीम् इन्द्रियाणां च विषयाणां च अनर्थहेतुत्वं दर्शयति—

गूहन्ति सर्पा इव गह्वरेषु
क्षयं नीत्वा स्वेन वृत्तेन मर्त्यान् ।

ते विप्रमुह्यन्ति जना विमूढा-
स्तैर्दत्ता भोगा मोहयन्ते भवाय ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

यथा सर्पा गह्वरेभ्यो निष्क्रम्य स्वेन वृत्तेन विषप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति, एवमिन्द्रियसर्पाः श्रोत्रादिषु शयानाः श्रोत्रादिभ्यो निर्गत्य स्वेन वृत्तेन विषयविषप्रदानेन मर्त्यान् क्षयं नीत्वा गह्वरेषु गूहन्ति स्वमात्मानं प्रच्छादयन्ति; ते विप्रमुह्यन्ति विषयविषाभिभूताः विशेषेण मुह्यन्ति, व्यतिरिक्तं किंचिन्न जानन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तः' इति । तैः इन्द्रियसर्पैः दत्ताः भोगाः विषकल्पाः विषयाः मर्त्यान् मोहयन्ते पुनः पुनर्मोहहेतवो भवन्ति । यदिदं विषयैर्मोहनम्, तत् भवाय गर्भजन्मजरामरणसंसाराय भवति । यमनवद्यम् अनुकल्पमाद्यम् अदृष्ट्वा विषयविषान्धाः मुह्यन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

ज्ञानिनां मोक्षस्वरूपमाह—

असाधना वापि ससाधना वा
समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्येतरस्य
युक्तास्तत्र मध्व उत्सं समापुः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

ये असाधनाः शमदमादिसाधनरहिताः, ये च शमादिसाधनयुक्ताः ससाधनाः, तेषु समानं साधारणम् आत्मस्वरूपं दृश्यते मानुषेषु । तथा समानम् अमृतस्य मोक्षस्य इतरस्य संसारस्य सति चासति च तेषां मध्ये ये युक्ताः शमदमादिसाधनयुक्ताः, ते तस्मिन् विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुनः उत्सं समापुः पूर्णानन्दं ब्रह्म समाप्नुवन्तीत्यर्थः । यमुत्सं संपूर्णानन्दं युक्ताः प्राप्नुवन्ति, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच—

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य यान्ति
तदाहुतं चाहुतमग्निहोत्रम् ।
मा ते ब्राह्मी लघुतामादधीत
प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरा लभन्ते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

उभौ लोकौ इहलोकपरलोकौ विद्यया ब्रह्मात्मत्वविषयया व्याप्य याति तत् पूर्णानन्दं ब्रह्म । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया

व्याप्य याति, तस्मात् अहुतं चाग्निहोत्रम् अनेन आत्मज्ञानेन आहुतम् आभिमुख्येन हुतं भवति, सर्वमग्निहोत्रादिकर्मफल-मनेनैव संपादितं भवतीत्यर्थः । यस्मादुभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति, यस्मादहुतं चाग्निहोत्रं हुतं भवति, तस्मात् मा ते तव ब्राह्मी ब्रह्मविषया विद्या लघुतां लघुत्वं मर्त्यभावं कर्मवत् आदधीत न करोति, अपि तु प्रज्ञानं तमसः पारं परमात्मानमात्मत्वेन संपादयति यदा ब्रह्मविद्याव्यापृतस्य परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छतः प्रज्ञानम् इति नाम स्यात् ब्रह्मेति नाम भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति । तत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा धीमन्तो लभन्ते । यत्प्रज्ञानं ब्रह्म धीरा लभन्ते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

किंच—

एवंरूपो महानात्मा पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

य एवंरूपः प्रज्ञानैकरसब्रह्मस्वरूपः सन्नास्ते, स आत्मा महान् संपद्यते ब्रह्मैव संपद्यत इत्यर्थः । पावकम् अग्निं सर्वो-पसंहर्तृरूपं कारणं सकारणं कार्यं गिरन् स्वात्मन्युपसंहरन् यो वै तं पुरुषं ज्ञानैकरसं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वेद 'अयमह-

मस्मि' इति साक्षाज्जानाति, तस्य प्रज्ञानरूपं परमात्मानम् आत्मत्वेनावगच्छतः इह अस्मिन्नेव देहे आत्मा न रिष्यते न विनश्यति, विदुष उत्क्रान्तेरभावात्, उत्क्रान्तिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य। तथा च श्रुतिः प्रश्नपूर्वकमुत्क्रान्त्यभावं दर्शयति—'उदस्मात्प्राणाः क्रामन्ति आहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद' इति च। यं विदित्वा न रिष्यते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

यस्मात्तद्विज्ञानादेव नात्मनो विनाशः—

तस्मात्सदा सत्कृतः स्या-
न्न मृत्युरमृतं कुतः।
सत्यानृते सत्यसमानुबन्धिनी
सतश्च योनिरसतश्चैक एव ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

सदा सर्वदा अहर्निशं सत्कृतः स्यात् सच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनाभिमन्येत यः, स सदा सत्कृतो भवति; तस्य न मृत्युः जननमरणलक्षणः संसारो न भवेत्। अमृतं कुतः मृत्युसापेक्षत्वादमृतत्वस्य तदभावे कुतः प्रसक्तिः। तथा च

श्रुतिः—'मृत्युर्नास्त्यमृतं कुतः' इति । सत्यानृते च वर्तेते सत्यसमानुबन्धिनी परमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्य वर्तेते रज्ज्वामिव सर्पः । कथमेतदवगम्यते—सत्यानृते सत्यसमानुबन्धिनी इति ? तत्राह—सतश्च लौकिकस्य योनिः कारणम् असतश्च व्यावहारिकस्य रजतादेः एकमेव अद्वितीयं ब्रह्म यस्मात्प्रवदन्ति, तस्मात् सत्यानृते स्वकारणभूतसत्यसमानुबन्धिनी इति । यदात्मतत्त्वज्ञानात्मकारणान्मृत्योर्विनाशः, यमनुबध्य सत्यानृते प्रवर्तेते, तं योगिन एव पश्यन्ति ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।
अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च
स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ १८ ॥

आकाशादिदेहान्तं जगत्सृष्ट्वा हृदये निविष्टः अजः चरः चराचरात्मा सन् न दृश्यते स्वेनात्मना चित्सदानन्दाद्वितीयेन । तम् अहोरात्रम् अतन्द्रितो भूत्वा कोशपञ्चकेभ्यो निष्क्रम्य सर्वान्तरात्मानं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः ॥

तस्माच्च वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रलयस्तथा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्माच्च प्राण आगतः ॥

तत्प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।
भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥

सर्वमिदं ब्रह्मणः सकाशादुद्भूतं तत्रैव लीयत इति श्लोकद्वयेनोक्तम्; तदेव विवृणोति—

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च
दिशश्च शुक्रं भुवनं बिभर्ति ।
तस्माद्दिशः सरितश्च स्रवन्ति
तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ॥२१॥

स्पष्टः श्लोकार्थः ॥

इदानीं ब्रह्मणोऽनन्तत्वं कथयति—

यः सहस्रं सहस्राणां पक्षानाहृत्य संपतेत् ।
नान्तं गच्छेत्कारणस्य यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥

यः पुरुषः सहस्राणां सहस्रं पक्षानाहृत्य आत्मनः पक्षान् कृत्वा संपतेत् अनेकशः कोटिकल्पमपि पुरुषो नान्तं गच्छेत् कारणस्य सर्वकारणस्य परमात्मनः, यद्यपि असौ मनोजवः स्यात्, तथापि तस्यान्तं न गच्छेत् । यस्मादन्तं न गच्छेत्, तस्मादनन्तः परमात्मेत्यर्थः । योऽनन्तः परमात्मा, तं योगि-

न एव पश्यन्ति ॥

किंच—

अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य
पश्यन्ति चैनं सुसमिद्धसत्त्वाः ।
ह्रीनो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २३ ॥

अदर्शने दर्शनायोग्ये विषये तिष्ठति रूपमस्य परमात्मनः। तथा च श्रुतिः—'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य' इति । पश्यन्ति चैनं ससमिद्धसत्त्वाः यद्यपि दर्शनायोग्ये तिष्ठति, तथापि परमात्मानं पश्यन्ति ते । के? सुसमिद्धसत्त्वाः सुष्ठु समिद्धं सम्यग्दीप्तं यदन्तःकरणं यज्ञादिभिः विमलीकरणद्वारेण येषाम्, ते सुसमिद्धसत्त्वाः। यस्मादेवं तस्मात् ह्रीनो रागद्वेषादिमलैर्रहितो विशुद्धसत्त्वो मनीषी मनसाभिपश्येत् । ये एनं परमात्मानं विदुः अहमस्मीति, अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति ते ॥

इमं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।
अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु स किं शोचेत्ततः परम् ॥

इमं सर्वान्तरं सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु आत्मानं यः अनुप-

श्यति । कथंभूतेष्वनुपश्यति— अन्यत्रान्यत्र देहेन्द्रियादियुक्तेषु शरीराद्यभिमानिषु । सः किं शोचेत् ततः परं सर्वभूतेषु स्वात्मानं पश्यन् ततः परं किमर्थमनुशोचति सर्वभूतस्थमात्मानमनुपश्यन कृतार्थत्वान्नानुशोचतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति ॥

तदेवाह—

यथोदपाने महति सर्वतःसंप्लुतोदके ।
एवं भूतेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २९ ॥

यथा सर्वतःसंप्लुतोदके महत्युदपाने कृतकृत्यस्य अर्थो नास्ति, एवं सर्वेषु भूतेषु आत्मानं पश्यतः ब्राह्मणस्य विशेषतः न किंचिदपि प्रयोजनं विद्यत इत्यर्थः । तथा चाह भगवान् वासुदेवः—'न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः' इति ॥

इदानीम् उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने वामदेवादिवत्स्वानुभवं दर्शयति—

अहमेवास्मि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।
आत्माहमस्मि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥

हे धृतराष्ट्र, अहमेवास्मि वो युष्माकं माता जनयित्री

पिता अपि अहमेव । युष्माकं पुत्रोऽस्मि दुर्योधनादिरहमस्मि । किं बहुना? आत्माहमस्मि सर्वस्य प्राणिजातस्य यच्च नास्ति यदस्ति च, तस्याहमेवात्मा ॥

एवं तावदाधिभौतिकपित्रादिकं दर्शितम् । अथेदानीमाधिदैविकपित्रादिभावं दर्शयति—

पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।
ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न चाप्यहम् ॥

पितामहोऽस्मि स्थविरः वृद्ध इन्द्रादेः पितामहः अनादिसिद्धः परमात्मा सोऽप्यहमेव। यः पिता इन्द्रादेः हिरण्यगर्भः, सोऽप्यहमेव । तथा ममैव यूयमात्मस्थाः । एवं यूयं सर्वे परमार्थतो न मे आत्मनि व्यवस्थिताः; न चाप्यहं युष्मासु व्यवस्थितः । तथा चाह भगवान्—'मत्स्थानि सर्वभूतानि इति ॥

यद्यपि न ममात्मनि यूयं व्यवस्थिताः, न चाप्यहं युस्मासु व्यवस्थितः तथापि—

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ।

अजश्वरो दिवारात्रमतन्द्रितोऽहं
मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २८ ॥

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेष्ववस्थितः ।
पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्या-
मुद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादे

श्रीमत्सनत्सुजातीये चतुर्थोऽध्यायः ॥

आत्मैव स्थानम् आत्मैवाश्रयः जन्म चात्मा अस्मादेवात्मनः सर्वं समुत्पन्नम् । तथा च श्रुतिः—'आत्मैवेदं सर्वम्' इति । ओतप्रोतोऽहमेव ओतप्रोतरूपेण व्यवस्थितः जगदात्मा युष्माकं जनयिता अजरप्रतिष्ठः अजरे जरामरणवर्जिते स्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठः । तथा च श्रुतिः—'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति यदि वा न महिम्नि' इति ॥

अणोः सूक्ष्मात् अणीयान् सूक्ष्मतरः सुमनाः शोभनं रागद्वेषमदमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितं केवलं चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्माकारं मनो यस्येति सुमनाः, सर्वभूतेषु सर्वेषु प्रा-

णिषु हृदयकमलमध्ये अहमेव अवस्थित आत्मतया ॥

एवं तावत्स्वानुभवो दर्शितः । इदानीं न केवलमस्माकमनुभव एवात्र प्रमाणम्; अन्येऽप्येवमेवावगच्छन्तीत्याह—पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः इति । येऽन्ये सनकसनन्दनवामदेवादयो ब्रह्मविदः, तेऽपि पितरं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पिता जनयिता यः परमेश्वरः, तं पुष्करे हृत्पुण्डरीकमध्ये निहितं विदुः; परमात्मानमात्मत्वेनावगच्छन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिस्तेषामनुभवं दर्शयति— 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति बृहदारण्यके । 'एतत्साम गायन्नास्ते' इति तैत्तिरीयके सामगानेन स्वानुभवो दर्शित आत्मनः कृतार्थत्वद्योतनार्थम् । तथा च्छान्दोग्येऽपि— 'तद्धास्य विजज्ञाविति' इति । तलवकारे च 'अहमन्नम्' इत्यादिना विदुषः स्वानुभवो दर्शितः । तत्रैते श्लोका भवन्ति—

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तभावमीशमात्मना ।
भावयन्षडिन्द्रियाणि संनियम्य निश्चलः ॥ १॥

अस्ति वस्तु चिद्घनं जगत्प्रसूतिकारणम् ।
न नश्वरं तदुद्भवं जगत्तमोनुदं च यत् ॥ २ ॥

तत्पदैकवाचकं सदामृतं निरञ्जनम् ।
चित्तवृत्तिदृक्सुखं तदस्म्यहं तदस्म्यहम् ॥ ३ ॥

इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति श्रीमत्सनत्सुजातीयभाष्यं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

ललितात्रिशतीभाष्यम्

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ ललितात्रिशतीभाष्यम् ॥

वन्दे विघ्नेश्वरं देवं सर्वसिद्धिप्रदायिनम् ।
वामाङ्कारूढवामाक्षीकरपल्लवपूजितम् ॥ १ ॥

पाशाङ्कुशेक्षुसुमराजितपञ्चशाखां
पाटल्यशालिसुषुमाञ्चितगात्रवल्लीम् ।
प्राचीनवाक्स्तुतपदां परदेवतां त्वां
पञ्चायुधार्चितपदां प्रणमामि देवीम् ॥ २ ॥

लोपामुद्रापतिं नत्वा हयग्रीवमपीश्वरम् ।
श्रीविद्याराजसंसिद्धिकारिपंकजवीक्षणम् ॥ ३ ॥

विस्तारितां बहुविधां बहुभिः कृतां च
टीकां विलोकयितुमक्षमतां जनानाम् ।
तत्रत्यसर्वपदयोगविवेकभानुं
तुष्ट्यै करोमि ललितापदभक्तियोगात् ॥ ४ ॥

अगस्त्य उवाच—

हयग्रीव दयासिन्धो भगवन् शिष्यवत्सल ।
त्वत्तः श्रुतमशेषेण श्रोतव्यं यद्यदस्ति तत् ॥

रहस्यनामसाहस्रमपि त्वत्तः श्रुतं मया ।
इतः परं मे नास्त्येव श्रोतव्यमिति निश्चयः ॥

तथापि मम चित्तस्य पर्याप्तिर्नैव जायते ।
कार्त्स्न्यार्थः प्राप्य इत्येव शोचयिष्याम्यहं प्रभो ॥

किमिदं कारणं ब्रूहि ज्ञातव्यांशोऽस्ति वा पुनः ।
अस्ति चेन्मम तद्ब्रूहि ब्रूहीत्युक्त्वा प्रणम्य तम् ॥

सूत उवाच—

समालम्बे तत्पादयुगलं कलशोद्भवः ।
हयाननो भीतभीतः किमिदं किमिदं त्विति ॥

मुञ्च मुञ्चेति तं चोक्त्वा चिन्ताक्रान्तो बभूव सः ।
चिरं विचार्य निश्चिन्वन्वक्तव्यं न मयेत्यसौ ॥

तूष्णीं स्थितः स्मरन्नाज्ञां ललिताम्बाकृतां पुरा ।

प्रणम्य विप्रं स मुनिस्तत्पादावत्यजन्स्थितः ॥ ७ ॥

वर्षत्रयावधि तथा गुरुशिष्यौ तथा स्थितौ ।
तच्छृण्वन्तश्च पश्यन्तः सर्वे लोकाःसुविस्मिताः॥

ततः श्रीललितादेवी कामेश्वरसमन्विता ।
प्रादुर्भूय हयग्रीवं रहस्येवमचोदयत् ॥ ९ ॥

श्रीदेव्युवाच—

अश्वाननावयोः प्रीतिः शास्त्रविश्वासिनि त्वयि ।
राज्यं देयं शिरो देयं न देया षोडशाक्षरी ॥१०॥

स्वमातृजारवद्गोप्या विद्यैषेत्यागमा जगुः ।
ततोऽतिगोपनीया मे सर्वपूर्तिकरी स्तुतिः ॥

मया कामेश्वरेणापि कृता संगोपिता भृशम् ।
मदाज्ञया वचो देव्यश्चक्रुर्नामसहस्रकम् ॥ १२ ॥

आवाभ्यां कथिता मुख्या सर्वपूर्तिकरी स्तुतिः ।
सर्वक्रियाणां वैकल्यपूर्तिर्यज्जपतो भवेत् ॥ १३ ॥

सर्वपूर्तिकरं तस्मादिदं नाम कृतं मया ।

तद्ब्रूहि त्वमगस्त्याय पात्रमेव न संशयः ॥ १४ ॥

पत्न्यस्य लोपामुद्राख्या मामुपास्तेऽतिभक्तितः ।
अयं च नितरां भक्तस्तस्मादस्य वदस्व तत् ॥

अमुञ्चमानस्त्वत्पादौ वर्षत्रयमसौ स्थितः ।
एतज्ज्ञातुमतो भक्त्या ह्रीदमेव निदर्शनम् ॥

चित्तपर्याप्तिरेतस्य नान्यथा संभविष्यति ।
सर्वपूर्तिकरं तस्मादनुज्ञातो मया वद ॥ १७ ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वान्तरधादम्बा कामेश्वरसमन्विता ।
अथोत्थाप्य हयग्रीवः पाणिभ्यां कुम्भसंभवम् ॥

संस्थाप्य निकटे वाचमुवाच भृशविस्मितः ।

हयग्रीव उवाच—

कृतार्थोऽसि कृतार्थोऽसि कृतार्थोऽसि घटोद्भव ॥

त्वत्समो ललिताभक्तो नास्ति नास्ति जगत्त्रये ।
येनागस्त्य स्वयं देवी तव वक्तव्यमन्वशात् ॥

सच्छिष्येण त्वया चाहं द्रष्टवानस्मि तां शिवाम्।
यतन्ते दर्शनार्थाय ब्रह्मविष्णवीशपूर्वकाः ॥

अतः परं ते वक्ष्यामि सर्वपूर्तिकरं स्तवम् ।
यस्य स्मरणमात्रेण पर्याप्तिस्ते भवेद्धृदि ॥ २२ ॥

रहस्यनामसाहस्रादपि गुह्यतमं मुने ।
आवश्यकं ततोऽप्येतल्ललितां समुपासितुम् ॥

तदहं संप्रवक्ष्यामि ललिताम्बानुशासनात् ।
श्रीमत्पञ्चदशाक्षर्याः कादिवर्णान्क्रमान्मुने ॥

पृथग्विंशतिनामानि कथितानि घटोद्भव ।
आहत्य नाम्नां त्रिशती सर्वसंपूर्तिकारिणी ॥

रहस्यातिरहस्यैषा गोपनीया प्रयत्नतः ।
तां शृणुष्व महाभाग सावधानेन चेतसा ॥

केवलं नामबुद्धिस्ते न कार्या तेषु कुम्भज ।
मन्त्रात्मकत्वमेतेषां नाम्नां नामात्मतापि च ॥

तस्मादेकाग्रमनसा श्रोतव्यं च त्वया सदा ।

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा तं हयग्रीवः प्रोचे नामशतत्रयम् ॥

बहुकालं सुभक्तिमहिम्ना गुरुपादाम्बुजमवलम्ब्य स्थिताय कुम्भयोनिमुनये शिवदंपतिकृतनामशतत्रयोक्त्या प्रेरितो हयग्रीव उवाच—

ककाररूपा कल्याणी कल्याणगुणशालिनी ।
कल्याणशैलनिलया कमनीया कलावती ॥

ककाररूपेति । ककारः कवर्णः रूपं ज्ञापकविशेषणं यस्याः सा, कादिविद्याविग्रहेत्यर्थः । अथवा ककारः रूपं वाचकं येषां ते ककाररूपाः हिरण्यगर्भः उदकम् उत्तमाङ्गं सुखादयश्च । हिरण्यगर्भनिष्ठजगद्धारकजगत्कर्तृत्वादिगुणवत्त्वं ककारस्य व्यञ्जनादिमवर्णत्वेन वर्तत इति तद्वाच्यतया तथा । उदकनिष्ठान्नादिद्वारा जगत्संजीवनहेतुत्वमपि ककारस्य विद्याग्रिमवर्णतयास्तीति तद्रूपा वा । सर्वेषां प्राणिनां शिरस्यभृतमस्तीति योगमार्गेण कुण्डलिनीगमने तत्रत्यतत्प्रवाहाप्लुतयोगिनामीश्वरसाम्यं जायत इति योगशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । तद्वत् कवर्णः मन्त्रादिमभागस्थः तत्पु-

रश्वर्यापरायणानां शिवभावमेव यच्छतीति वा तद्रूपेत्यर्थः, 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति श्रुतेः । दहराकाशस्य सुखस्वरूपत्वेन परमप्रेमास्पदतया अभिलाषविषयत्ववत् ककारोऽप्यतिप्रीतिविषयमूलमन्त्रादिमाक्षरतया अभ्यर्हितत्वाद्वा तद्रूपेत्यर्थः ॥ ॐ ककाररूपायै नमः ॥

कल्याणी । कल्याणानि सुखानि । युवसार्वभौमानन्दादारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं तैत्तिरीयकादौ प्रतिपादितानि । तत्तदुपाधिभेदेष्ववच्छिन्नस्वरूपतया तानि कल्याणशब्दवाच्यानि, 'एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः । समष्टिव्यष्टित्वमुपहितस्वरूपेण संभवतीति मतुप्समासोपपत्तिः । तथा च राहोः शिर इतिवत् समासान्तर्गतषष्ठ्यर्थभेदस्याविवक्षिततया आनन्दैकविग्रहवतीत्यर्थः; 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तब्रह्मस्वरूपलक्षणवतीत्यर्थः ॥ ॐ कल्याण्यै नमः ॥

कल्याणगुणशालिनी । कल्याणाः सुखकर्तारः ये गुणाः सत्यकामसत्यसंकल्पसर्वाधिपत्यसर्वेशानत्ववामनीत्वसंयद्वामत्वादयः, ते अस्याः शालयन्त इति, तथा एनां शोभयन्तीति वा, तैः शाल्यत इति वा कल्याणगुणशालिनी । तथा च कल्याणाश्च ते गुणाश्च कल्याणगुणाः शालयन्त्येनामिति

कल्याणगुणशालिनी; अस्मिन समासे देवताया: पराधीनगुणवत्त्वं स्वत: शुद्धचैतन्यत्वं च स्फुरितम् । कल्याणगुणै: शाल्यत इत्यत्र गुणवत्त्वमात्रं देवताया: द्योत्यते । तच्चौपाधिकत्वं वैदिकमपि स्तुतौ तदप्रकटनं न दोषाय । यदि गुणानामारोपितत्वेन तत्संकीर्तनस्य भेदबुद्धिसमये तत्कृपाप्राप्तिहेतुत्वेनावश्यकत्वम्, तथापि तदपवादपुर:सरं शुद्धचैतन्याभेदध्यानरूपमुख्यभजनं मुख्यमेवेति संपादयितुं स्वगुरूपदिष्टमार्गेण सुकरमेवेति नातिविस्तार्यते ॥ ॐ कल्याणगुणशालिन्यै नमः ॥

कल्याणशैलनिलया । शिलानां विकार: शैल: शिलाघन इत्यर्थ:, कल्याणं सुखमेव शैल: घनीभूत इत्यर्थ:, तस्मिन् कल्याणशैले स्वस्वरूपे आनन्दघने निलयति तिष्ठतीति कल्याणशैलनिलया, 'स भगव: कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति होवाच' इति श्रुते:, देवदत्त: स्वस्मिन्नेव स्वयं वर्तते इति लौकिकप्रयोगाच्च, देवताया: स्वस्वरूपे स्वावस्थानं युज्यत इति । कल्याणमेव शैलवत् घनीभूतं कल्याणशैल: आनन्दमयकोश: कल्याणशैलो निलय: यस्या: सा इति बहुव्रीहिसमास: न विरुद्ध:, 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति उक्तश्रुतिप्रामाण्यात । अथवा कल्याणशैल: महामेरु: निलयं गृहं

यस्याः सा तथा; सुमेरुमध्यशृङ्गस्थेत्यर्थः ॥ ॐ कल्याणशैलनिलयायै नमः ॥

कमनीया । परमानन्दस्वरूपत्वेन परमप्रेमास्पदा, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इति श्रुतेः । सुखस्य मनोहरत्वेन सर्वेप्साविषयत्ववत् मायावृताना सुखप्रापकत्वेन स्वस्वेष्टदेवतासु प्रीत्यतिशयेन तत्पूजादौ प्रवर्तितां तत्फलदानेन मनोहरत्वाद्वा कमनीया । ज्ञानिनामानन्दघनीभावात्मकसुन्दरमूर्तिमत्तया वा कमनीया ॥ ॐ कमनीयायै नमः ॥

कलावती । कलाः शिरःपाण्याद्यवयवाः, चतुःषष्टिकलाः विद्यारूपा वा, चन्द्रकला वा, भक्तध्यानाय अस्याः सन्तीति कलावती ॥ ॐ कलावत्यै नमः ॥

कमलाक्षी कल्मषघ्नी करुणामृतसागरा ।
कदम्बकाननावासा कदम्बकुसुमप्रिया ॥

कमलाक्षी । कमले इव अक्षिणी यस्याः सा तथा । कमलायाः लक्ष्म्याः अक्षिशब्देन तन्निमित्तकं ज्ञानं लक्ष्यते विषयतासंबन्धेन तद्वतीति वा । कमलायाः ऐहिकामुष्मिकश्रियः हेतुभूते अक्षिणी यस्याः सा— इति स्वकीयेक्षणमा-

त्वेण महदैश्वर्यप्रापिकेति भावः ॥ ॐ कमलाक्ष्यै नमः ॥

कल्मषघ्नी । कल्मषाणि पापानि हन्ति नाशयतीति कल्मषघ्नी, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इति भगवद्वचनात् । अथवा वेदान्तमहावाक्यजन्यसाक्षात्काररूपब्रह्मविद्या 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' इति स्मृतेः, 'न स पाप१ँ श्लोक१ँ शृणोति' इति श्रुतेश्च ॥ ॐ कल्मषघ्न्यै नमः ॥

करुणामृतसागरा । करुणया कृपया जातं यदमृतं मोक्षरूपं तस्य सागर इव सागरा । यथा अमृतसमुद्रः स्वयममृतस्वरूपः सन् अन्यानपि लोकान् अमृतपायिमेघाद्विमुक्तामृतेन संजीवयति, तथा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुत्या स्वयममृतस्वरूपा सती । 'लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्' इति भगवद्वचनेन तत्तदधिकारिकृतकर्मोपासनादिफलस्य देवताप्रापणीयस्य संप्राप्तौ तत्तदधिकारिणां तत्तत्फलं स्थितमिति संभाव्यत इति सागरोपमा । अमृतवत्सर्वसंजीवनी करुणामृतस्य अभिन्नाश्रयत्वात् सागरा; करुणा च भक्तविषयकपरिपाल्यताबुद्धिः । यद्वा, करुणया कृपया अमृताः शाश्वतकीर्तिमत्त्वेन ब्रह्मादिलोकं गताः सागराः सगरराजवंश्याः यस्याः सा तथा; यद्वा,

करुणया दयया हेतुना अमृताय प्राप्तः सागरः समुद्रो यया सा भागीरथी; करुणामृतसागरा ॥ ॐ **करुणामृतसागरायै नमः** ॥

कदम्बकाननावासा । कदम्बनामककल्पवृक्षयुक्तं यत्काननं वनं तत्रावासो गृहं यस्याः सा तथा ॥ ॐ **कदम्बकाननावासायै नमः** ॥

कदम्बकुसुमप्रिया । कदम्बानां कुसुमानि कदम्बकुसुमानि तेषु प्रिया प्रीतिमतीति यावत् । यद्यपि प्रियशब्दः प्रीतिविषयवाचकः, तथापि कुसुमजन्यप्रीतेरभावेन तद्विषयतायाः वक्तुमशक्यत्वात् तथोक्तम् ॥ ॐ **कदम्बकुसुमप्रियायै नमः** ॥

कंदर्पविद्या कंदर्पजनकापाङ्गवीक्षणा ।
कर्पूरवीटीसौरभ्यकल्लोलितककुसटा ॥ ३ ॥

कंदर्पविद्या । कंदर्पस्य विद्या तन्निष्ठप्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानमित्यर्थः । अथवा विद्याप्रापकत्वात्तद्दृष्टमूलमन्त्रवर्णसमुदायो विद्येत्युच्यते वेदवाक्येषु उपनिषत्पदवत् । तद्वाच्यार्थत्वात् तथा देवी सूच्यते ॥ ॐ **कंदर्पविद्यायै नमः** ॥

कंदर्पजनकापाङ्गवीक्षणा । अपाङ्गाभ्यां वीक्षणमपाङ्गवीक्षणम्, ईषद्दर्शनमिति यावत् । कंदर्पस्य जनकं अपाङ्ग-

वीक्षणं यस्याः सा । अनेन नाम्ना येषां जडानामपि कुरूपिणां जनानां उपरि सकृदीषद्वीक्षणमभिजायते, ते कंदर्पवद्रूपयौवनसामर्थ्यलक्ष्मीभाजो भवन्तीति ध्वनितम् । यद्वा कंदर्पस्य जनकः श्रीनारायणः सः यस्याः अपाङ्गवीक्षणे ईषद्भ्रूवल्लिचलने वर्तते, यस्याः आज्ञामात्रवश्यतया महाविष्णुः जगद्रक्षादिकार्यं करोतीति सा तथा इति । अथवा, कंदर्पजनका महालक्ष्मीः यस्याः अपाङ्गवीक्षणे प्रेर्यतया वर्तते सा तथा । कंदर्पस्य मन्मथस्य जनकाः उत्पादकाः स्रक्चन्दनादिभोग्यविषयाः ते यस्याः अपाङ्गवीक्षणात् भवन्ति सा तथा । अथवा, चन्द्रस्य वामनेत्रतया अपाङ्गवीक्षणं चन्द्रिकोच्यते । कंदर्पजनकं अपाङ्गवीक्षणं यस्याः सा तथा । कंदर्पजनकाशब्देन लक्ष्मीनिवासकमलं लक्ष्यते, तद्वत् अपाङ्गं कमलाक्षीत्यर्थः तन्निरूपितवीक्षणं लोकसंजीवनं यस्याः सा तथा ॥ ॐ **कंदर्पजनकापाङ्गवीक्षणायै नमः ॥**

कर्पूरवीटीसौरभ्यकल्लोलितककुप्तटा । कर्पूरयुक्ताश्च ताः वीटयश्च ताम्बूलकबलानि तासां सौरभ्यं सौगन्ध्यं तैः कल्लोलितानि अमकृत्परिमलितानि ककुभां दिशां तटानि प्रदेशाः यस्याः सा । मुखवासितपरिमलेन जगन्मात्रं सुर-

भीकृतमिति स्वरूपातिशयोक्तिः अस्मिन्नाम्नि व्यज्यते ; महाराजभोगवतीत्यर्थः । ॐ कर्पूरवीटीसौरभ्यकल्लोलितककुप्तटायै नमः ॥

कलिदोषहरा कंजलोचना कम्रविग्रहा ।
कर्मादिसाक्षिणी कारयित्री कर्मफलप्रदा ॥ ४ ॥

कलिदोषहरा । कलेः निन्द्याः जायमानानां पुरुषाणां जन्ममात्रेण ये दोषाः पापानि आयान्ति, तान् दृष्टा श्रुता कीर्तिता संस्तुता पूजिता ध्याता सती हरतीति तथा । कलेः अन्योन्यवादिनां कलहात्तत्तन्मताभिनिवेशवशाज्जायमाना ये दोषाः परब्रह्मविषये अस्तित्वनास्तित्वदेहादिव्यतिरिक्तत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वगुणित्वादिसाधकयुक्त्याभासतदनुगुणसंमत्याभासश्रुतितात्पर्यविघटनान्यथाकरणदुराग्रहजन्यकामक्रोधपरुषपरवशक्रियमाणनिन्दासहनादिरूपा बहुविधा दोषाः, तानद्वैतब्रह्मज्ञानसाधनमुक्तिरूपेण हरतीति कलिदोषहरा ॥ ॐ कलिदोषहरायै नमः ॥

कंजलोचना । केभ्यः जायन्त इति कंजानि, कंजशब्देन अरविन्दनीलोत्पलानि लक्ष्यन्ते तद्वल्लोचने यस्याः सा तथा । अथवा कंजं ब्रह्माण्डम् । 'अयं पूर्वमपः सृष्ट्वा तासु वीर्यम-

पासृजत् तदण्डमभवद्धैमम्' इति वचनात् कंजानि अनेककोटिब्रह्माण्डानि लोचनयोः लोचनकृतवीक्षणात् यस्याः सा तथा, 'सेयं देवतैक्षत' इति श्रुतेः ॥ ॐ **कंजलोचनायै नमः** ॥

कम्रविग्रहा । कम्रः अतिमनोज्ञः, गाम्भीर्यधैर्यमाधुर्यादिबहुगुणोदितत्वात्, विग्रहः मूर्तिः यस्याः सा तथा, 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' इति श्रुतेः । आनन्दस्वरूपत्वाद्वा कम्रविग्रहा; ललितारूपेत्यर्थः ॥ ॐ **कम्रविग्रहायै नमः** ॥

कर्मादिसाक्षिणी । कर्म आदिर्येषां तानि कर्मादीनि उपासनायोगश्रवणमननिदिध्यासनानि । तेषां साक्षिणी असंबन्धी द्रष्ट्री, 'साक्षी चेता' इति श्रुतेः । अथवा कर्मादयः साक्षिभूताः जीवनिष्ठाः तदनाश्रयतया आत्मदर्शनसाधनानि सृज्यमानजगदुपादानभूतानि यस्याः सा तथा ॥ ॐ **कर्मादिसाक्षिण्यै नमः** ॥

कारयित्री कारयितृत्वं नाम कुर्वित्याज्ञापयितृत्वं जायमानकार्यगोचरकृत्युत्पत्तिहेतुकर्मोद्बोधकत्वरूपलिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानां धर्मः विधिनिष्ठभावनेत्युच्यते । तेषां शब्दात्मकतया जडानां तथात्वासंभवात्तदधिष्ठानचैतन्यरूपतया

'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इति श्रुत्या वेदस्यात्माभेदेन स्वप्रकाशकतया अर्थप्रकाशनद्वारा प्रामाण्यविधीनामपि वेदैकदेशतया प्रेरणरूपत्वात् तदधिष्ठानचैतन्यात्मनाकारयतीति तथा, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' इति श्रुतेः ॥ ॐ कारयित्र्यै नमः ॥

कर्मफलप्रदा । कृतानां कर्मणां कालान्तरभाविफलप्रदाने अदृष्टं कारणमित्यनीश्वरमीमांसकादिमतम्; तन्न । जडानां सूक्ष्माणामदृष्टानां चेतनधर्मकर्मफलप्रदानसामर्थ्यायोगात् कृतानां कर्मणां फलावश्यंभावे 'कर्माध्यक्षः' इति श्रुतेः, 'मयैव विहितान्हितान्' इति स्मृतेश्च, 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायाच्च परदेवता कर्मफलप्रदा ॥ ॐ कर्मफलप्रदायै नमः ॥

एकाररूपा चैकाक्षर्येकानेकाक्षराकृतिः ।
एतत्तदित्यनिर्देश्या चैकानन्दचिदाकृतिः ।

एकाररूपा । एकारः रूपं मन्त्रद्वितीयावयवसंज्ञापकं यस्याः सा तथा ॥ ॐ एकाररूपायै नमः ॥

एकाक्षरी । एकं मुख्यम् ईश्वरोपाधित्वेन । न क्षरति आत्मज्ञानेन विनामुक्तेः न नश्यतीति अक्षरं कूटस्थशब्दवाच्यं

माया । तत्प्रतिबिम्बनिष्ठसर्वज्ञत्वाद्याधायकविशेषणत्वेन अस्या अस्तीति एकाक्षरी । एकम् अक्षरं सर्वप्रकृतित्वात्परापरब्रह्मप्रतीकतया तदुपासनया तदुभयप्राप्तिसाधनत्वेन शब्दब्रह्मरूपलक्षितलक्षकशब्दः प्रणवः अस्या अस्तीति वा । एकः अखण्डैकचैतन्यरूपः अक्षरः अनश्वरः अविनाशी परमेश्वरः अर्धशरीरत्वेन अस्यामस्तीति वा । एकान्यक्षराणि मायाबीजादीनि तदुपासनाप्रतीकत्वेन अस्याः सन्तीति वा । 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इति श्रुतेः अखण्डाकारवृत्तिप्रतिफलनयोग्यचैतन्यरूपतया तद्वृत्तिव्याप्तिमात्रेण अक्षरपदलक्ष्यचैतन्यं विषयतासंबन्धेन अस्या अस्तीति एकाक्षरी। चकारः निर्गुणब्रह्मणोऽपि सगुणब्रह्मविशेषणसद्भावसमुच्चयपरः सर्वत्रापि द्रष्टव्यः । 'सच्चिन्मयः शिवः साक्षात्तस्यानन्दमयी शिवा' इति वचनेन, 'स्त्रीरूपां चिन्तयेद्देवीं पुंरूपामथवेश्वरीं । अथवा निष्कलं ध्यायेत्सच्चिदानन्दविग्रहाम्' इति स्मृत्या च, 'त्वं स्त्री त्वं पुमान्' इति श्वेताश्वतरोपनिषदि उपाधिकृतनानारूपसंभवोक्तेश्च । अत एव 'सेयं देवतैक्षत' इत्यादौ 'तत्सत्यं स आत्मा' इत्यन्ते च श्रुतौ स्त्रीलिङ्गान्तदेवतादिपदानां तत्सत्यमिति नपुंसकान्तस्य स आत्मेति पुँल्लिङ्गात्मशब्दस्य एकार्थत्वम् अविवक्षि-

तोपाधिमत्तया तत्त्वंपदलक्ष्यार्थस्यैकत्वात् । तस्मात् तत्त्वंपदलक्ष्यार्थे सर्वेऽपि गुणा वर्णितुं संभवन्तीति हयग्रीवेण अस्यां त्रिशत्यां बहवः चकाराः उपात्ताः । तेन वयं सर्वेषां सर्वत्र न पार्थक्येन प्रयोजनान्तरं पश्यामः ॥

ॐ एकाक्षर्यै नमः ॥

एकानेकाक्षराकृतिः । एकम् ईश्वरप्रतिबिम्बोपाधितया शुद्धसत्त्वप्रधानम् अक्षरमज्ञानम् । अनेकानि मलिनसत्त्वप्रधानतया जीवोपाधिभूतान्यक्षराणि अज्ञानानि, 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । एकं चानेकानि च एकानेकानि तानि च अक्षराणि च तानि तथा 'मायां तु प्रकृतिम्' इति श्रुतेः । तेष्वाकृतयः प्रतिबिम्बान्यवच्छिन्नानि वा चैतन्यानि घटस्थोदकावच्छिन्नप्रतिबिम्बिताकाशवद्यस्याः सा तथा । अथवा एकानि च प्रणवाद्यानि अनेकानि च अकारादिक्षकारान्तानि अक्षराणि वर्णाः आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा, मातृकास्वरूपत्वेन वा । 'अकारादिक्षकारान्ता मातृकेत्यभिधीयते' इति वचनात् । अथवा एच कश्च एकारककारौ तौ चेतराण्यनेकाक्षराणि च सर्वं मिलित्वा पञ्चदशवर्णात्मिका मूलविद्या आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा । साक्षितया एकीभूता अनेकाक्षरेषु अनेकाज्ञानेषु आकृतिः स्वरूपं

शोधिततत्त्वंपदार्थसामरस्यात्मकं यस्याः सा तथा ॥ ॐ एकानेकाक्षराकृतये नमः ॥

एतत्तदित्यनिर्देश्या । एतत् एतत्कालेऽपि इयत्तापरिच्छेदवद्वस्तु तत् परोक्षमनिश्चितस्वरूपम् । एतच्च तच्च एतत्तत् । इतिकारः इत्थंभावेतृतीयार्थे । तथा च एतत्त्वतत्त्वाभ्यामित्यर्थः । एतत्तदित्यनेन निर्देष्टुं निर्वक्तुं योग्या निर्देश्या सा न भवतीति अनिर्देश्या । लोके सविशेषो हि पदार्थः परोक्षत्वापरोक्षत्वादिधर्मविशेषेण तद्गतेन निर्वक्तुं शक्यः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणक्रियाषष्ठ्यर्थानां यत्र संबन्धो नास्ति, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'निर्गुणं निष्कलम्' इत्यादिश्रुत्या, तादृग्वस्तु केन करणेन केन वा वचनेन निर्देष्टुं शक्यम् । 'यद्वाचानभ्युदितम' इति श्रुतेः । अतः एतत्तदित्यनिर्देश्या वाङ्मनसातीतेत्यर्थः । अथवा, एतत् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं कार्यं पश्चाद्भावि । तत् परोक्षत्वादिविशिष्टं पूर्वकालसंबन्धि व्यवहितं कारणमुच्यते । इतिशब्दः उभयत्र संबन्धनीयः । कार्यमिति कारणमित्यपि शुद्धचैतन्यरूपा अनिर्देश्या, कार्यत्वकारणत्वघटकोपाधिविरहितत्वेन कार्यकारणभावाभावे तद्वाचकशब्दैर्विषयीकर्तुमशक्यत्वात् । अथवा, एतत् अपरोक्षतया अहमिति प्रती-

यमानं जीवचैतन्यं त्वंपदवाच्यार्थः । तत् परोक्षतया प्रतीयमानमीश्वरचैतन्यं तत्पदवाच्यार्थः । इति-शब्दः एवकारार्थः । तथा च वादिभेदसिद्धान्तः अनूदितः । सांख्यमते प्रकृतिर्जगत्कर्त्री, जीवो नानाचेतनः भोक्ता इत्यतः ईश्वर एव नास्तीत्यङ्गीकृतम् । भागवतमते तु 'गुणी सर्ववित्' इति श्रुतेः नित्यगुणविशिष्टात् परमेश्वराद्विष्णोर्जीवानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वेन अनित्यत्वात् स एव भगवान् पारमार्थिकः एक इत्यङ्गीकृतम् । तदुभयवादिसिद्धान्तस्य औपनिषदमते निरस्तत्वात् तदुभयविधया अनिर्देश्या । परमार्थसच्चिदानन्दरूपतया छान्दोग्यगतदेवताशब्दार्थस्य प्रतिपादनादिति भावः । अथवा, तटस्थेश्वरवादिकाणादादिसिद्धान्तवत् व्यवस्थितभेदवज्जीवेश्वररूपतया अनिर्देश्या । भेदव्यवस्थाया एव साधितुमशक्यत्वादिति एतत्तदित्यनिर्देश्या ॥ ॐ एतत्तदित्यनिर्देश्यायै नमः ॥

एकानन्दचिदाकृतिः । एका मुख्या मोक्षरूपत्वेन प्रापित्सिता । आनन्दः सुखम् । चित् चैतन्यं प्रकाशज्ञानम् । आनन्दश्चासौ चिच्च आनन्दचित् एका चासावानन्दचिच्च एकानन्दचित् आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा । सच्चिदानन्द-

ब्रह्मरूपलक्षणवतीत्यर्थः । 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतेः 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति न्यायाच्च दीप्तिस्वरूपप्रकाशात्मकपरमानन्दस्वरूपस्य जीवन्मुक्त्यवस्थायां परमात्मज्ञानवत् पुरुषानुभवरूपप्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वमस्या इति वा तथा । अथवा, एकेषां आनुभाविकानां योगिनामानन्दसाक्षात्काररूपा आकृतिः निरावरणप्रकाशरूपा यस्याः सा तथा । अथवा, आनन्दः शिवा, चित् परमेश्वरः, एके मूर्तिभेदरहिते आनन्दचितौ आकृतिर्यस्याः सा तथा ॥ ॐ एकानन्दचिदाकृतये नमः ॥

एवमित्यागमाबोध्या चैकभक्तिमदर्चिता ।
एकाग्रचित्तनिर्ध्याता चैषणारहितादृता ॥

एवमित्यागमाबोध्या । ननु आनन्दशब्दस्य लक्षणया आनन्दमयो वाच्यः । 'य एको जालवानीशत ईशनीभिः' इति श्रुत्युक्तैकत्वमपि जीवे सिध्यति । तथा च एकश्चासावानन्दश्च तस्य चित् अधिष्ठानप्रकाशकचैतन्यमाकृतिः यस्याः सेति विग्रहः संभवति । 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति तत्प्रकाशकचैतन्यस्य पुच्छशब्देन परामर्शात् । एवं च सति प्रकाशकनित्यत्वस्य प्रकाश्यनित्यत्वापेक्षत्वात् । 'सत्यं ज्ञानम-

नन्तं ब्रह्म' इत्यादिब्रह्मस्वरूपलक्षणवाक्येषु वाच्यार्थप्राधान्येन विधिमुखेनैव ब्रह्मप्रतिपादने अतद्व्यावृत्तिरूपनिषेधमुखेन लक्षणार्थप्राधान्येन ब्रह्मस्वरूपलक्षणप्रतिपादनायोगेन तत्त्वमसिवाक्ये वैशिष्ट्यं वाक्यार्थः संभवतीति चेत्, नेत्याह—एवमित्यागमाबोध्येति । एवंविशिष्टतया—इति प्रत्यक्षसिद्धत्वेन आगमैर्वेदैः ज्ञापनीया न भवति । आनन्दशब्दस्यानन्दमात्रवाचकस्य तत्प्रचुरे संभावितेषद्दुःखे जीवे लक्षणायां त्रयो दोषाः पारमार्थिकभिन्नसत्ताकवस्त्वन्तराभावेन तत्त्वंपदवाच्यार्थनिष्ठविशेषणद्वयस्य अन्योन्यविरोधवत्तया तमःप्रकाशवद्वैशिष्ट्यायोगे अखण्डार्थो वाक्यार्थः संपद्यते । तथा च स्वरूपलक्षणवाक्येषु वाच्यार्थस्य 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुत्या मिथ्यात्वप्रतिपादनात् निषेधमुखेनैव अतद्व्यावृत्तिस्वरूपप्रतिपादनेन लक्षणवाक्यानि समञ्जसानि भवन्तीति भावः ॥ ॐ एवमित्यागमाबोध्यायै नमः ॥

एकभक्तिमदर्चिता । एकस्मिन्नभेदे जीवब्रह्मणोः भक्तिः भजनीयत्वबुद्धिः तत्परिजिज्ञासा येषां सन्ति, तैरर्चिता पूजिता इत्येतदुपलक्षणं स्तुता ध्याता नमस्कृतेत्येवमादीनाम्, 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति'

इति श्रुतेः मानसिकव्यापारपूर्वकानि हि इतरेन्द्रियकर्माणि भवन्तीत्यभिप्रायः । अथवा, अस्मिन् संसारमण्डले तत्स्वरूपपरिज्ञातारः ये केचन, तेषां भजनीयत्वाध्यवसायो भक्तिः तदेकप्रवणता सगुणब्रह्मविषया अष्टविधा, तैरेकभक्तिमद्भिरर्चिता अन्तर्यागबहिर्यागमहायागप्रकारैः पूजिता इत्यर्थः ॥ ॐ एकभक्तिमदर्चितायै नमः ॥

एकाग्रचित्तनिर्ध्याता । एकम् ऐक्यरूपम् अग्रम् आलम्बनं विषयः विजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयवृत्तिकाभिः निरन्तरव्याप्तिविषयीकृतचैतन्यं यस्य तत्तादृशं चित्तमन्तःकरणं येषां तैः । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनां परिपाकातिशयेन पश्चात्संपद्यमानासंप्रज्ञातसमाधेः त्रिविधा भूमिका— ऋतंभरा, प्रज्ञालोका, प्रशान्तवाहिता चेति । ऋतं यथाभूतं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्म भरति वृत्तिव्याप्त्या विषयीकरोतीति प्रथमा तथा, 'आत्मन्येव वशं नयेत्' इति भगवद्वचनात् । प्रज्ञालोका । प्रज्ञायां अखण्डाकारवृत्तौ नित्यनिरन्तराभ्यासेन परिपाकं नीतायां ब्रह्मविषयिण्यां आवरणाभिभवं कुर्वन्त्यां सत्याम्, 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा इत्यादिश्रुतेः, प्रज्ञायाः ब्रह्मस्वरूपायाः आलोकः अभिव्यक्तिः साक्षात्कारः यस्यां संपद्यते सा का-

रणविज्ञानम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपम् । प्रारब्धवशात्तदा चित्तं तदध्यस्तं सर्वजगद्द्रष्टुमिच्छति यदि, तदानीं चैतन्यप्रकाशेनैव प्रकाशितं जगत्स्वाप्नपदार्थवदशेषं भासते । इदं च भरद्वाजादीनामस्तीति पुराणादिप्रमाणवेद्यमस्माकम् । तथा च तस्या भूमिकायां निरुद्धसामर्थ्यं सदन्तःकरणं साकारस्वरूपं निर्वासनं यदा नश्यति, तदा प्रशान्तवाहिता भवति । वहः प्रवाहः संततवृत्तिः धारा अस्य अस्तीति वाही, वाहिनो भावः वाहिता प्रशान्ता च सा वाहिता च प्रशान्तवाहिता । अथवा, प्रशान्तः वाहः अस्य अस्तीति प्रशान्तवाही । प्रशान्तवाहिनो भावः प्रशान्तवाहिता, 'मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । असंप्रज्ञातनामेति समाधिर्योगिनां प्रियः' इति वचनात्, 'प्रशान्तमनसं ह्येनम्' इति भगवद्वचनात्, 'पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्' इति श्रुत्या उक्तलक्षणसाधनपरिपाकवशाद्भवति । तैर्निध्याता, ध्यानस्य निर्गतत्वात् । भेदास्फूर्तौ ध्यानविषयो न भवति ध्यातुः स्वरूपमेव प्रकाशते, 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । निध्याता इति पाठे नितरां

श्रवणमनननिदिध्यासनेन साक्षात्कृता इत्यर्थः ॥ ॐ एकाग्रचित्तनिर्ध्यातायै नमः ॥

एषणारहिताहृता । एषणा इच्छा । सा त्रिविधा । एतल्लोकजयाय पुत्रैषणा । पितृलोकजयसाधनकर्मसंपादनाय वित्तैषणा । उपासनादिना जयसाधनं देवलोकः, तस्मिन्नेषणा लोकैषणा । आभिः रहितैः अनाकृष्टचित्तैः, 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रुतेः । एषणारहिता ये परमहंसपरिव्राजकाः संन्यासिनः तैः आदरेण अतिशयप्रेम्णा स्वस्वरूपेण आदृता अङ्गीकृता निरन्तरध्यानेन साक्षात्कृता सती मोक्षरूपतया प्राप्तेत्यर्थः ॥ ॐ एषणारहिताहृतायै नमः ॥

एलासुगन्धिचिकुरा चैनःकूटविनाशिनी ।
एकभोगा चैकरसा चैकैश्वर्यप्रदायिनी ॥ ७ ॥

एलासुगन्धिचिकुरा । एलावदिति दृष्टान्तप्रदर्शनं सौगन्ध्यमात्रसद्भावप्रदर्शनेनाकल्पितदिव्यपरिमलसद्भावे हेतुः ; न तु प्राकृतत्वदर्शनपरम् , ब्रह्मणः स्वाधीनमायत्वात् । तद्वत्सुगन्ध इति साजात्यमात्रं व्यज्यते, गुणमात्रादानेन सर्वत्र पदार्थान्तरस्य दृष्टान्तीकरणात् । सुगन्धा येषां

सन्तीति सुगन्धिनः तादृशाः चिकुराः कुन्तलाः यस्याः सा तथा । स्वभावसिद्धदिव्यपरिमलशालिसर्वाङ्गसौरभ्यवती, चिकुरपदस्य उपलक्षणत्वादिति भावः ॥ ॐ एलासुगन्धिचिकुरायै नमः ॥

एनःकूटविनाशिनी । एनसां पापानां कूटं समुदायः । आगामिसंचितप्रारब्धभेदेन समष्टिरूपेण दृढतरं तत्त्वज्ञानेन विना अन्यस्य भोगमात्रस्य तद्विनाशकत्वावगमात् तेषां च कल्पकोटिकालं क्रमिकभोगप्रदानं विनोपायान्तरेण क्षयेप्सूनामात्मब्रह्माभेदज्ञानविषयतया चैतन्यं नाशयतीति तथा । एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते, 'अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः' इत्यादिश्रुतेः, 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि' इति स्मृतेश्च । अथवा एनांसि च तत्कारणीभूतं कूटं कपटवचनाभिधानं च तत्कारणं मायां च नाशयतीति तथा ॥ ॐ एनःकूटविनाशिन्यै नमः ॥

एकभोगा । एकेन कामेश्वरेण साकं भोगः भुक्तिः । भोगः स्वस्वरूपानन्दानुभवः यस्याः सा तथा । अथवा, एकस्य अज्ञानतत्कार्यस्य कार्यकारणरूपेण अभिन्नस्य तदधिष्ठानतया स्वसत्ताधायकत्वेन भोगः परिपालनं यस्याः सा । प्रपञ्चो-

त्पत्तिस्थितिनाशहेतुमायोपाधिकचैतन्यमित्यर्थः । 'एकाकी न रमते ततः पतिश्च पत्नीश्चाभवताम्' इति पुरुषविधब्राह्मणवचनात्, दंपत्योरैच्छिकभेदकत्वावगमेन परमार्थतः एतत्स्वरूपस्यैकचैतन्यरूपतावगमात्, तदुभयभोगस्यापि एकभोगत्वात् तद्वतीति वा ॥ ॐ एकभोगायै नमः ॥

एकरसा । एकः अभिन्नः रसः सामरस्यं यस्याः सा, 'रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतेः । एकः नवरसेषु मुख्यः शृङ्गाररस यस्याः सा तथा । अथवा, एकेन परमेश्वरेण अस्यां क्रियमाणः प्रीत्यतिशयरूपः रसः एतद्विषयकः यस्याः सा । अथवा, एकस्मिन्नेव स्वभर्तरि रसः निरतिशयप्रीतिः अनुरागसंज्ञा यस्याः सा । अथवा, षड्रसेषु मुख्यः मधुररसः प्रियत्वेन यस्याः सा, सत्त्वगुणप्रधानमायोपाधिकचैतन्यस्वरूपत्वात् । 'रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः' इति भगवद्वचनात ॥ ॐ एकरसायै नमः ॥

एकैश्वर्यप्रदायिनी । ईष्टे प्रेरयति अन्तर्यामित्वेन सर्वाणीति ईश्वरः । 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति' इति श्रुतेः । तत्प्रेर्यमाणानां जीवानां भूतशब्दवाच्यानां अज्ञानतत्कार्यान्तःकरणोपहितप्रतिबिम्ब-

चैतन्यरूपाणां जाग्रदाद्यवस्थाभिमानिनां अखण्डब्रह्मसाक्षात्कारवेलायाम् अभेदानुभवात्, 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेश्च 'एकमेवाद्वितीयम्' इति विशेषितत्वाच्च, एकश्चासावीश्वरश्च एकेश्वरः तस्य भावः तदैक्यं तन् प्रददातीति तथा। बहुषु विद्याधनवत्सु तेष्वेको विद्याधनवानित्युक्ते, तत्रत्यजननिष्ठविद्याभावे तदतिशयप्रतीतिवत् एकं च निरतिशयमणिमादिकमैश्वर्यं निःश्रेयसं प्रददातीति वा। यद्वा एकं मानुषं सर्वोत्कृष्टं सार्वभौमत्वादिलक्षणमभ्युदयसामान्यमैश्वर्यं प्रददातीति वा तथा ॥ ॐ एकैश्वर्यप्रदायिन्यै नमः ॥

एकातपत्रसाम्राज्यप्रदा चैकान्तपूजिता ।
एधमानप्रभा चैजदनेकजगदीश्वरी ॥ ८ ॥

एकातपत्रसाम्राज्यप्रदा। आतपात् आ समन्तात् अध्यात्माधिदैवताधिभूतानि आ-शब्दार्थः। तेभ्यो जाताः तापाः आतपाः। तपन्ति शोषयन्तीति तपाः, आतपेभ्यः त्रायति रक्षतीति आतपत्रं सर्वसंसारदुःखोपशमात्मकमात्मज्ञानम्। 'यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि' इति भगवद्वचनात्। अखिलदुःखनिदानाज्ञाननिवर्तकं एकं लक्षणया अभिन्नब्रह्मविषयकमित्यर्थः। एकं च तत् आतपत्रं च अखण्डाकारज्ञानम्, तेन जायमानं यत्साम्राज्यं सम्राजो भावः सर्वोत्तम-

त्वं तत्प्रददातीति । अथवा, एकातपत्रसाम्राज्यं चक्रवर्तित्वं तत्प्रददातीति वा ॥ ॐ एकातपत्रसाम्राज्यप्रदायै नमः ॥

एकान्तपूजिता । एकस्य अद्वितीयस्य शोधिततत्त्वंपदार्थस्य अन्ते उपाधौ हृदि परिच्छेदकत्वात् पूजिता अहमित्यपरोक्षीकृता, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः । एकस्य ब्रह्मणः अन्ते उप पूजिता षद् गत्यवसानार्थयोरिति धातुपाठात् उपनिषद्ब्रह्ममात्रतया पर्यवस्यतीत्यर्थः । एकान्तपूजितेति नाम्नोपनिषदित्यर्थः । अथवा, एकान्ते 'गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेत्' इति श्रुतेः एकान्तस्थले ध्यानादिना योगिभिर्विषयीकृतेत्यर्थः । अथवा, कामेश्वरेण एकान्ते स्त्रीलिङ्गे पूजिता । संप्रदायप्रवृत्त्यर्थमादौ ईश्वरेण बहिर्यागक्रमेण आदिमसाधनेन सर्गाद्यकाले पूजादिना संतो[illegible]षात् भूतार्थव्यपदेशः । एकान्ते सर्वप्रविलापनसमये पूजिता ध्यानादिना संपादिता साक्षात्कृतेत्यर्थः । 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इति श्रुतेरिति वा ॥ ॐ एकान्तपूजितायै नमः ॥

एधमानप्रभा । एधमाना विवर्धमाना सर्वातिशायिनी प्रभा कान्तिर्यस्याः सा, 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । ॐ एधमानप्रभायै नमः ॥

एजदनेकजगदीश्वरी । एजन्ति कम्पमानानि चेष्टमानानि प्राणवन्ति जीवन्ति अनेकानि नानोपाधिकानि जगन्ति जङ्गमानि विचरत्प्राणिन इत्यर्थः । ईष्टे प्रेरयतीति ईश्वरी । स्थावराणां सुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायानभिज्ञत्वेऽपि स्वजीवनहेतुभूतोदकपानादिप्रवृत्तिदर्शनाच्चेष्टावत्त्वं तत्राप्यस्तीति जगच्छब्दो निर्विशेषप्रपञ्चमात्रपरो वक्तव्यः, अन्यथा 'सर्वेषु भूतेषु' इति श्रुतौ चरप्राणिमात्रपरत्वे संकोचापत्तेः । असति विरोधे सामान्यवाचकस्य शब्दस्य विशेषलक्षणाङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणः प्रपञ्चमात्रोत्पत्त्यादिहेतुत्वं संकुचितं भवेत् । अत एव आकरे एजत्पदं उपात्तम् । यथाकथंचित् क्रियाश्रयत्वेन प्राणवत्त्वमात्रस्य समष्टिहिरण्यगर्भाश्रयत्वेन सर्वेषां प्रेर्यत्वं संभवतीति भावः ॥ ॐ एजदनेकजगदीश्वर्यै नमः ॥

एकवीरादिसंसेव्या चैकप्राभवशालिनी ।
ईकाररूपा चेशित्री चेप्सितार्थप्रदायिनी ॥ ९ ॥

एकवीरादिसंसेव्या । एकः अनितरसाधारणः वीरः पुरश्चर्यादिना कृतमन्त्रदेवतासाक्षात्कारलब्धपुरुषार्थः पुमान् विजयप्राप्ताभ्युदयशाली । राजराजनिष्ठधैर्यगाम्भीर्यादिगुणवत्त्वेन तत्तद्देवतोपासकाः पुरुषाः वीरा इत्युच्यन्ते । यासां

शक्तीनामादयो यषां प्राणिकोटीनां ता एकवीरादयः तासां कदम्बैः संसेव्या संसेवितुं योग्या । यदा ईश्वरी भक्तान-नुगृह्णाति सगुणविग्रहवती स्यात् तदा अनेकपरिवारदेवताप-रिसेविता मन्त्रदेवतात्वेनोपासनीयेत्यर्थः । अथवा, एकवीरा रेणुका, तदादयः शक्तयः श्यामलाप्रमुखाः, ताभिस्तत्काल-प्रपञ्चे स्वस्वपीठे स्थिताः सत्यः उपासकानामभीष्टवरप्रदा-त्र्यो दृश्यन्ते । ता अस्याः परिसेवकत्वेन स्वयमभीष्टवर-कामाः इत्यस्याः प्रकृताया महिमातिशयोक्तिः ॥ ॐ एक-वीरादिसंसेव्यायै नमः ॥

एकप्राभवशालिनी । प्रभोर्भावः प्राभवं रक्षकत्वं एक-मनितरसाधारणं च तत्प्राभवं च तच्छालक इति तथा । अथवा, प्राभवस्य सापेक्षकधर्मत्वादेकपदस्य चानन्यगामित्वा-र्थस्य सामानाधिकरण्येन स्वारस्येन पर्यालोच्यमानेन अय-मर्थः सूच्यते । प्राभवं च नियम्यलोकोद्भवं विना अनुपपद्य-मानं तदन्तर्गततत्कार्यमर्थापत्त्या सिध्यति । तथा च वटबीजव-स्त्वन्तर्गतपश्चाद्भाविकार्यवत्कूटस्थचैतन्यमिति भावः । अथवा, प्राभवं नामेश्वरत्वं तदाक्लृप्तनियम्यजगच्चोपलक्षणविधया य-स्यैकस्याखण्डचैतन्यस्य तदेकप्राभवम् । 'पादोऽस्य सर्वा भू-तानि' 'एकांशेन स्थितो जगत्' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां भूतपूर्व-

गत्या प्राभवोपलक्षितमेकं सच्चिच्चैतन्यरूपं शालते आविष्करोति तथा । अथवा एकं च तत् प्राभवं च एकप्राभवं मुख्यसार्वभौमत्वमिति यावत् । प्रभुत्वपरंपरायाः सविशेषायाः कुत्रचित् पर्यवसानावश्यंभावे 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः' इति श्रुत्या अन्तर्यामितया साक्षात्कृत्युत्पादकत्वयुक्त्या च इतरवागाद्यवयवप्रेरणातिशयानां पर्याप्तिरत्रैवास्तीत्यभिप्रायः । तथा च निरङ्कुशस्वतन्त्रजगत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणलक्षितवेदान्तसमन्वयविषयीभूता अखण्डसच्चिदानन्दस्वरूपा परदेवता अवश्यं स्वस्वरूपेणैव ध्यातव्येति निष्कृष्टार्थः ॥ ॐ **एकप्राभवशालिन्यै नमः** ॥

ईकाररूपा । ईकारः रूपं तृतीयावयवः यद्वाचकमन्त्रस्य यस्याः सा तथा ॥ ॐ **ईकाररूपायै नमः** ॥

ईशित्री । इच्छति ईष्टे इति ईशित्री सर्वप्रेरिका इत्यर्थः ॥ ॐ **ईशित्र्यै नमः** ॥

ईप्सितार्थप्रदायिनी । अर्थ्यन्ते प्रार्थ्यन्ते इत्यर्थाः अभ्युदयनिःश्रेयसरूपाः, आप्तुं गन्तुं प्राप्तुं इच्छाविषयीभूताः ईप्सिताः, ते च ते अर्थाश्चेति कर्मधारयः, ईप्सितार्थान् प्रददातीति तथा । केवलकर्मणामदृष्टद्वारा कालान्तरभावि-

फलदातृत्वमचेतनत्वान्नोपपद्यते । तादृशानां कस्मिन्नप्यर्थे सामर्थ्यादर्शनात् । चेतनाधिष्ठितानां तु कर्मणां भृत्यकृतपराक्रमादितुष्टराजवत्तदाराधितपरमेश्वरः कर्माध्यक्षः, इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य तत्तदधिकारिकृतपुण्यापुण्यानुरूपतया फलप्रदाने समर्थस्य सत्त्वकल्पने तदन्यस्य चेतनस्य जीवादेस्तत्र सामर्थ्यविरहात् स एव तत्तदनुगुणविषयेच्छोत्पादनेन तत्साधनानुष्ठापयिता सन् तत्फलकामनां पूरयतीत्यनीश्वरमीमांसकमतनिरासो द्रष्टव्यः । अथवा, ईप्सिता जिज्ञासिता, तथा च स्वस्वरूपप्रतिपादकवेदान्तश्रवणमननिदिध्यासनविषयीकृता सती अर्थं प्रार्थ्यमानं सर्वाभ्यर्हितमोक्षरूपं पुरुषार्थं प्रददातीति तथा ॥ ॐ ईप्सितार्थप्रदायिन्यै नमः ॥

ईदृगित्यविनिर्देश्या चेश्वरत्वविधायिनी ।
ईशानादिब्रह्ममयी चेशित्वाद्यष्टसिद्धिदा ॥

ईदृगित्यविनिर्देश्या । ईदृक् एतल्लक्षणलक्षित एतादृशपरिमाण एवंस्वरूपः एतादृशधर्मवानिति प्रत्यक्षसिद्धार्थो विनिर्देष्टुं शक्यते । 'यच्चक्षुषा न पश्यति' इत्यादिश्रुत्या सर्वेन्द्रियगोचरत्वनिराकरणात् विनिर्देश्या न भवति । औपनिषदानां मते तु उपनिषदां वेदैकदेशत्वेन इतरप्रमाणा-

नपेक्षतया अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन प्रामाण्यमुररीकृतम् । इदमेव एतादृगेवेति प्रत्यक्षसिद्धार्थज्ञापने तासामनुवादकत्वेन सापेक्षत्वरूपमप्रामाण्यं प्रसज्येतेत्यभिप्रायः । ॐ ईदृगित्यविनिर्देश्यायै नमः ॥

ईश्वरत्वविधायिनी । ईश्वरस्य भावः तस्यैक्यं विदधाति, आवरणविक्षेपशक्तिमदज्ञाननिवर्तकाखण्डाकारचैतन्यस्वरूपा सती भेदबुद्धिमात्रसंपादितैश्वर्यैक्यायोगभ्रमं निवर्तयतीत्यर्थः; 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेः । अथवा, ईश्वरत्वं नाम नानादेशविद्याधनोत्कर्षादिमत्त्वं तत्तत्प्राणिनिकायपुण्यप्रारब्धानुसारेण कर्मफलं प्रयच्छतीति वा । ॐ ईश्वरत्वविधायिन्यै नमः ॥

ईशानादिब्रह्ममयी । ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजाताख्यानि पञ्च ब्रह्माणि, तानि मयं स्वरूपमस्या अस्तीति सा तथा । अथवा, ईशानः आदिर्येषां ते तथा अधिकारिपुरुषाः विष्णुब्रह्मेन्द्रादयः, तेषामपि तत्तन्नामरूपविशिष्टानाम् अहंबुद्धिमताम् अन्तर्यामिस्वरूपेण बुद्धिप्रेरकसच्चिदानन्दस्वरूपपरब्रह्मानन्दप्रकाशात्मना स्फुरतीति तथा । ॐ ईशानादिब्रह्ममय्यै नमः ॥

ईशित्वाद्यष्टसिद्धिदा । ईशित्वमादिर्यासां तास्तथा । 'अ-

णिमा महिमा लघ्वी गरिमा प्राप्तिरीशिता । प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामाः परागताः' इति वचनात् । ताः सिद्धीरष्टौ ददातीति तथा । अणिमा क्षणमात्रेण अतिसूक्ष्मभावः । महिमा महतो भावः । लघ्वी लाघवं । गरिमा गुरोर्भावः, जडतरपर्वतादिवत् भारवशेनाप्रकम्पित्वमित्यर्थः । क्षणमात्रेण विराडाकृतिमत्त्वं प्राप्तिः । हस्तेन चन्द्रमण्डलादिस्पर्शः ईशिता, इन्द्रादीनामपि प्रेरकता । प्राकाम्यं अप्रतिहतकामनावत्त्वम्, वाञ्छितार्थफलप्राप्तिरित्यर्थः । वशित्वं सर्वलोकवशीकरणसामर्थ्यम । यत्र कामाः परागताः, काम्यन्त इति कामाः विषयाः यत्र यस्मिन् ऐश्वर्ये सति परागताः बहिर्भूता भवन्ति ; विषयाणामनुभवाभावेऽपि तज्जन्यसुखवत्त्वं आप्तकामत्वमित्यर्थः । एताः अष्टसिद्धयः । ॐ ईशित्वाद्यष्टसिद्धिदायै नमः ॥

ईक्षित्रीक्षणसृष्टाण्डकोटिरीश्वरवल्लभा ।
ईडिता चेश्वरार्धाङ्गशरीरेशाधिदेवता ॥

ईक्षित्री । उदासीनद्रष्ट्री साक्षिणी असंगोदासीनज्ञानस्वरूपेत्यर्थः, 'साक्षी चेता' इति श्रुतेः, 'आविः सन्निहितं गुहायाम्' इति श्रुतेः । ॐ ईक्षित्र्यै नमः ॥

ईक्षणसृष्टाण्डकोटिः । अण्डानां ब्रह्माण्डानां कोटयः असंख्याताः, भूतभाविकालभेदेन बहुवचनं कोटिशब्दस्य, अनादित्वात् संसारमण्डलस्य, ईक्षणेन भाविकार्यालोचनेन सृष्टाः अण्डकोटयो यया सा तथा; 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स ईक्षांचक्रे' 'आत्मा वा इदमेकमग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत' इत्यादिश्रुतेः, बाह्यकारणमनपेक्ष्य ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन चेतनस्याभिन्ननिमित्तोपादानप्रदर्शनयुक्तेः, 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इत्यादेश्चेति भावः । ॐ ईक्षणसृष्टाण्डकोटये नमः ॥

ईश्वरवल्लभा । ईश्वरः कामेश्वरः वल्लभः पतिः यस्याः सा तथा । ईश्वराणां ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां तत्तन्निष्ठमहिमोत्कर्षरूपेण प्रीत्यतिशयविषयत्वेन अभ्यर्हितेत्यर्थो वा । ॐ ईश्वरवल्लभायै नमः ॥

ईडिता । ईड-स्तुताविति धातुपाठात् स्तुतिभिः विषयीकृता, वेदान्तैरिति शेषः; 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इत्यादिश्रुतेः । ॐ ईडितायै नमः ॥

ईश्वरार्धाङ्गशरीरा । ईश्वरस्य सच्चिदानन्दात्मकस्य शिवस्य अर्धं च तत् अङ्गं च अर्धाङ्गम् । आनन्दस्वरूपता शरीरं

शरीरवत्स्वरूपलक्षणं यस्याः सा तथा । 'सच्चिन्मयः शिवः साक्षात्तस्यानन्दमयी शिवा' इति स्मृतेः । अथवा, ईश्वरस्यार्धाङ्गं वामभागः शरीरं मूर्तिर्यस्याः सा । अथवा, ईश्वरस्य हकारस्य अर्धाङ्गं शक्तिबीजं शरीरं मन्त्रात्मिका मूर्तिर्यस्याः सा तथा । ॐ ईश्वरार्धाङ्गशरीरायै नमः ॥

ईशाधिदेवता । ईशस्येत्युपलक्षणं जीवस्यापि, ईशस्य तत्पदवाच्यार्थस्य मायोपाधिकस्य विशिष्टस्य अधि उपरि विशेषणद्वयस्य परित्यागे देवता द्योतमाना कूटस्थचिन्मात्रशोधिततत्त्वंपदार्थरूपेत्यर्थः । अथवा, ईशः कामेश्वरः अधिदेवता पूज्या यस्याः सा तथा । परमपतिव्रतेत्यर्थः ॥ ॐ ईशाधिदेवतायै नमः ॥

ईश्वरप्रेरणकरी चेशताण्डवसाक्षिणी ।
ईश्वरोत्सङ्गनिलया चेतिबाधाविनाशिनी ॥

ईश्वरप्रेरणकरी । ईश्वरस्य बिम्बचैतन्यस्य स्वरूपा सती जगत्सर्जनादिकार्यप्रेरयित्री प्रेरणकरी आज्ञापकेत्यर्थः । इच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यावरणविक्षेपशक्तिप्रतिफलितचित्स्वरूपा भाविकार्यानुकूलप्रारब्धाध्यक्षपरमेश्वरेक्षणनामधेयप्रकाशात्मिका भवतीति भावः । ईश्वरप्रेरणं तदाज्ञामनुल्लङ्घनेन क-

रोतीति वा, तदीयभार्यात्वेन नितरां तद्वश्येति यावत् ॥ ॐ ईश्वरप्रेरणकर्यै नमः ॥

ईशताण्डवसाक्षिणी । ईशस्य तत्पदवाच्यार्थस्य ताण्डवं नर्तनवदप्रयत्नसंपाद्यं लीलामात्रमित्यर्थः, जगत्सर्जनादिरूपा क्रिया चलनरूपकर्मत्वसामान्यात्; तस्य साक्षिणी असंसर्गप्रकाशरूपिणीत्यर्थः; 'असंगो न हि सज्जते' इति श्रुतेः। अथवा, ईशताण्डवस्य परमेश्वरनृत्यनाख्याभिव्यञ्जितचतुःषष्टिकलोपदेशस्य साक्षिणी । तदुक्तम्— 'नर्तनाद्धि परेशस्य चतुःषष्टिकलाजनिः' इति प्रदोषस्तोत्रे ईशताण्डवनर्तनवर्णनमतिस्फुटमिति नेह लिख्यते ॥ ॐ ईशताण्डवसाक्षिण्यै नमः ॥

ईश्वरोत्संगनिलया । ईश्वरस्य स्वभर्तुः उत्संगः ऊरू तौ निलयः यस्याः सा तथा ॥ ॐ ईश्वरोत्संगनिलयायै नमः ॥

ईतिबाधाविनाशिनी । ईतिबाधा दैवाद्युपद्रवः; क्षुद्रजन्तुपीडा वा; तां विनाशयतीति तथा ॥ ॐ ईतिबाधाविनाशिन्यै नमः ॥

ईहाविरहिता चेशाशक्तिरीषत्स्मितानना ।
लकाररूपा ललिता लक्ष्मीवाणीनिषेविता ।

ईहाविरहिता । अप्राप्तप्राप्तिं प्रति इच्छा ईहा, तया विरहिता; आप्तकामत्वात् तद्विरहितेत्यर्थः ॥ ॐ ईहाविरहितायै नमः ॥

ईशशक्तिः । ईशस्य शक्तिः सर्वज्ञत्वादिस्वरूपसामर्थ्यं यस्याः सा तथा, 'देवात्मशक्तिम्' इति श्रुतेः ॥ ॐ ईशशक्तये नमः ॥

ईषत्स्मितानना । ईषत् स्मितं मन्दहासः यस्य तत् तथा, तादृगाननं यस्याः सा तथा; पर्याप्तकामत्वेन सर्वदा प्रसन्नमुखीत्यर्थः । दुःखास्पर्शिपरमानन्दरूपतया वा तथा ॥ ॐ ईषत्स्मिताननायै नमः ॥

लकाररूपा । रूप्यत इति रूपं मन्त्रस्य चतुर्थवर्णत्वेन ज्ञापकं यस्याः सा तथा ॥ ॐ लकाररूपायै नमः ॥

ललिता 'ललितं त्रिषु सुन्दरम्' इति वचनात् अत्यन्तसौन्दर्यवतीत्यर्थः । अनुपमसौन्दर्या वा ॥ ॐ ललितायै नमः ॥

लक्ष्मीवाणीनिषेविता । लक्ष्मी रमा सर्वैश्वर्यशक्तिः; वाणी सरस्वती सर्वज्ञानशक्तिः, ताभ्यां नितरां अकृत्रिमप्रेम्णा अनन्यभूता सती सेविता । सेवानाम उन्मीलिताज्ञाप्रतीक्षा, तद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ ॐ लक्ष्मीवाणीनिषेवितायै नमः ॥

लाकिनी ललनारूपा लसद्दाडिमपाटला ।
ललन्तिकालसत्फाला ललाटनयनार्चिता ॥

लाकिनी । कं सुखम्, 'कं ब्रह्म' इति श्रुतेः; तन्न भवतीत्यकं ब्रह्मभिन्नतया प्रतीयमानं दुःखात्मकं जगत् अकम्; लीयत इति लम्, उपलक्षणमुत्पत्त्यादेः; लमक-मस्यास्तीति लाकिनी; अनृतजडदुःखरूपजगत्कारणतद्व्यावृत्तस्वरूपब्रह्मभूता इत्यर्थः ॥ ॐ लाकिन्यै नमः ॥

ललनारूपा । रूप्यते ज्ञाप्यते अनेनेति रूपं ज्ञापकं तद्व्याप्यलिङ्गं चिह्नमिति वा, ललनानां स्त्रीणां रूपं वेषः आभरणाद्यलंकारो वा आकृतिर्वा यस्याः सा तथा, ललनाः स्त्रियः रूपाणि भूतयः यस्याः सा तथा; 'लिङ्गाङ्कितमिदं पश्य जगदेतद्भगाङ्कितम्' इति पुराणवचनात् ॥ ॐ ललनारूपायै नमः ॥

लसद्दाडिमपाटला । दाडिमशब्देन विकसित तत्पुष्पं लक्ष्यते; लसत् सद्यो विकसनप्रकाशं च तद्दाडिमं च; इदं उपलक्षणं बन्धूकादीनाम्; तद्वत्पाटला श्वेतमिश्ररक्तवर्णप्रधानमूर्तिमतीत्यर्थः; 'श्वेतरक्तं तु पाटलम्' इति वचनात् । ॐ लसद्दाडिमपाटलायै नमः ॥

ललन्तिकालसत्फाला । ललन्तिकया परितः मुक्ताफल-खचितनवरत्नमध्यया ललाटमध्यदेशभूषया, इदमुपलक्षणं ललाटपट्टादीनाम्, लसत् फालं यस्याः सा तथा ॥ ॐ ललन्तिकालसत्फालायै नमः ॥

ललाटनयनार्चिता । ललाटे नयनं येषां ते; अत्र ललाटशब्देन भ्रूमध्यं लक्ष्यते; नयनशब्देन ज्ञानमपि; तथा चोर्ध्वदृष्टिभिः खेचरीमुद्रया विलीनचित्तैः असिवरुणयोर्मध्यदेशाभिधानाविमुक्तकृतपरमेश्वराराधनपरपुरुषप्राप्यत्वाभिधायकात्रिप्रश्नोत्तरजाबालश्रुतिगतयाज्ञवल्क्योत्तरवाक्यनिर्दिष्टभूमिकाजयसिद्धिमत्पुरुषैः अर्चिता साक्षात्कृतेत्यर्थः । अथवा, तृतीयनेत्रवता शिवेन तत्स्वरूपरुद्रैर्वा पूजितेत्यर्थः । ॐ ललाटनयनार्चितायै नमः ॥

लक्षणोज्ज्वलदिव्याङ्गी लक्षकोट्यण्डनायिका ।
लक्ष्यार्था लक्षणागम्या लब्धकामा लतातनुः ॥

लक्षणोज्ज्वलदिव्याङ्गी । दीप्यते प्रकाशत इति दिव्यं लक्षणैः स्वरूपतटस्थनामकैः उज्ज्वलं शोभितं शुद्धम् अङ्गं स्वरूपं विग्रहो वा । घृताकठिन्यन्यायेन 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः सच्चिदानन्दघनीभूतजीवात्मको विग्रहो

यस्याः सा तथा । अथवा, सामुद्रिकशास्त्रोक्तदिव्यलक्षणैरुज्ज्वलानि संपूर्णानि दिव्यानि यानि अङ्गान्यवयवाः शिरःपाण्यादयः अस्याः सन्तीति वा तथा ॥ ॐ लक्षणोज्ज्वलदिव्याङ्ग्यै नमः ॥

लक्षकोट्यण्डनायिका । लक्षानि च कोट्यश्च असंख्यातापरिमितानीत्यर्थः ; संसारस्यानादित्वेन भूतभविष्यदादिभेदेन बहुसंख्यावत्त्वमण्डानाम् ; तानि च तान्यण्डानि च हिरण्यगर्भविराड्रूपाणि समष्टिव्यष्ट्यात्मना विश्वतैजसोपाधिभूतानि ; तेषाम् अधिष्ठानबिम्बचैतन्यात्मना नयति स्वसत्तामापादयतीति नायिका ॥ ॐ लक्षकोट्यण्डनायिकायै नमः ॥

लक्ष्यार्था । लक्षणया शोधनया जहदजहल्लक्षणया वा प्रतिपाद्यते वेदान्तमहावाक्यानां योऽर्थः तत्स्वरूपा । अथवा, योगशास्त्रप्रसिद्धबहिरन्तरूर्ध्वाधःप्रदेशविशेषरूपभूमिकासु स्वस्वमनोवाञ्छाविषयविशेषणत्वेन निर्गुणत्वेन वा मनोविलयरूपहठराजयोगादिसाधनपरिपाकवशेन साक्षात्कृतं चैतन्यं लक्ष्य इत्युच्यते ; अर्थ्यते याच्यते गुरुं प्रति इति अर्थः ; लक्ष्यो योऽर्थः चित्स्वरूपपरमानन्दरूपः सोऽपि सैवेति तथा ; 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्त-

रेण' इति श्रुतेः ॥ ॐ लक्ष्यार्थायै नमः ॥

लक्षणागम्या । लक्षणानाम शक्यार्थे वाचकस्य पदस्य अन्वयाद्यनुपपत्त्या तत्संबन्धिपदार्थान्तरज्ञानहेतुः शक्यसंबन्धादिपदजन्यपदार्थान्तरज्ञानहेतुः शब्दवृत्तिरित्युच्यते; तस्या वाच्यवाचकतत्संबन्धादिभेदज्ञानपूर्विकायाः परिच्छिन्नसावयवपदार्थसंबन्धज्ञानहेतोः केवलचिन्मात्रे निरुपाधिके वस्तुनि षष्ठीजात्यादीनां लक्ष्यतावच्छेदकधर्माणामभावे प्रवृत्त्ययोगात् तया अगम्या; गन्तुं ज्ञातुं योग्यं गम्यं तन्न भवतीत्यगम्या । वेदान्तमते जहदजहल्लक्षणया विशेषणमात्रपरित्यागस्य अन्योन्यतादात्म्यानुपपत्त्या बोधितत्वात् तदर्थं सा अवश्यमङ्गीकर्तव्या । विशेष्यस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन नित्यतया लक्षणाजन्यत्वात् तदर्थं सा न अपेक्ष्यत इति भावः । तथा च प्रकृताया देवतायाः शुद्धचैतन्यमात्रस्वरूपतया स्वयं प्रकाशत्वेन लक्षणागोचरत्वात् लक्षणागम्येति नाम युक्तमिति भावः ॥ ॐ लक्षणागम्यायै नमः ॥

लब्धकामा । लब्धाः काम्यन्त इति कामाः ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनानि, लक्षणया तत्तज्जन्यसुखानि वा तथाभूताः कामाः यया सा तथा; पर्याप्तकामेत्यर्थः;

'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इति श्रुतेः ॥ ॐ लब्धकामायै नमः ॥

लतातनुः । लता इव लताः कल्पादिवल्लयः सकलपुरुषार्थप्रदत्वेन जगति प्रसिद्धाः ; ता इव सुकुमारत्वाद्याश्रया तनुः मूर्तिः यस्याः सा तथा ॥ ॐ लतातनवे नमः ॥

ललामराजदलिका लम्बिमुक्तालताञ्चिता ।
लम्बोदरप्रसूर्लभ्या लज्जाढ्या लयवर्जिता ॥

ललामराजदलिका । ललाम्ना कस्तूरीतिलकेन कस्तूरीपत्त्रेण वा राजत् विभ्राजत् परमशोभि अलिकं ललाटं यस्याः सा तथा ॥ ॐ ललामराजदलिकायै नमः ॥

लम्बिमुक्तालताञ्चिता । लम्बिन्यः लम्बमानाः अधः प्रसृताः मुक्तालताः हाराः मुक्ताफलानि वा यस्याः सा तथा । नवरत्नखचितसुवर्णमुक्तागुच्छैः सर्वाङ्गेषु प्रलम्बमानैः ललाटपर्यन्तं लम्बमानकिरीटप्रथमभागललाटपट्टनासाग्रताटङ्काधःकर्णदेशकण्ठप्रदेशहस्तचतुष्टयाङ्गदसमानप्रदेशकूर्पासपरितःपदकाग्रदेशकटिनिबद्धकाञ्च्यादिषु परिलम्बमानैरित्यर्थः ॥ ॐ लम्बिमुक्तालताञ्चितायै नमः ॥

लम्बोदरप्रसूः । लम्बोदरस्य महागणेशस्य प्रसूः जनयित्री मातेत्यर्थः । लम्बोदरं प्रसूत इति वा ॥ ॐ लम्बोदरप्रसवे नमः ॥

लभ्या । संसारदशायामावारकाज्ञानेन स्फुटमप्रकाशमाना सती श्रवणादिसंस्कृतान्तःकरणवृत्तावखण्डाकारज्ञानभूमिकायां प्रतिफलितस्वरूपेण विस्मृतकण्ठगतकनकभूषणवत् प्राप्तप्राप्तिरूपतया लब्धुं योग्येति तथा ॥ ॐ लभ्यायै नमः ॥

लज्जाढ्या । लज्जया, उपलक्षणमन्तःकरणधर्माणां सर्वेषाम्, आढ्या तद्वत्त्वेन आकारवतीत्यर्थः । तिरोधानादिना अन्तर्हिता सती वरादि प्रयच्छतीति लज्जाढ्या भवतीति च उपचर्यते ॥ ॐ लज्जाढ्यायै नमः ॥

लयवर्जिता । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिश्रुतेः, लयो विनाशः; तेन रहिता वर्जितेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं षड्भावविकाराणाम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेः ॥ ॐ लयवर्जितायै नमः ॥

ह्रींकाररूपा ह्रींकारनिलया ह्रींपदप्रिया ।
ह्रींकारबीजा ह्रींकारमन्त्रा ह्रींकारलक्षणा ॥

ह्रींकाररूपा । ह्रींकारः रूप्यते निरूप्यते निर्देश्यत इति रूपं मन्त्रपञ्चमावयवः यस्याः सा तथा । ॐ ह्रींकाररूपायै नमः ॥

ह्रींकारनिलया । ह्रीमक्षरं निलयः गृहवदवच्छेदकं यस्याः सा तथा । स्वीयवाचकत्वारोपितवाच्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतादिसंपादनेन गृहवर्तिपुरुषवत् व्यावृत्तस्वरूपेण ज्ञापकं भवति । अन्यथा, नाम्नो वाच्यार्थे प्रवृत्त्ययोगादिति भावः । ॐ ह्रींकारनिलयायै नमः ॥

ह्रींपदप्रिया । पद्यते गम्यते ज्ञायते अनेनेति पदम्; पद्यते गम्यते प्राप्यत इति वा पदम्; ह्रींकारस्य मन्त्रावयवतया तद्देवताप्रकाशकत्वेन तस्यां शक्तत्वात्— 'शक्तं पदम्' इति तल्लक्षणत्वात् तथा प्रथमं व्याख्यानम् । हकाररेफेकारानुस्वाराणां वर्णानां समष्टिस्वरूपेण समुदायात्मकत्वात् 'वर्णसमुदायः पदम्' इत्यपि पदलक्षणवत्त्वमस्य घटते । पुरश्चर्यावतां स्वदेवतासाक्षात्कारद्वारा सकलपुरुषार्थप्रापकत्वात् द्वितीयव्याख्यानं तथा कृतम् । तस्मिन् प्रिया प्रीतिमतीत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींपदप्रियायै नमः ॥

ह्रींकारबीजा । ह्रींकार एव बीजं स्ववाचकमन्त्रभागः, 'ज्ञापकं देवतानां यत् बीजमक्षरमुच्यते' इति वचनात् ह्रीं-

कारस्य मायाप्रकाशकत्वेन, वटधानादिः स्वनिष्ठवृक्षाभिव्यञ्जकत्वेन कारणतया यथा बीजमित्युच्यते— सत्कार्यवादिनामव्यक्तनामरूपकारणं बीजम्, अभिव्यक्तनामरूपात्मकं पश्चाद्भावि कार्यमित्यङ्गीकारः; सकलकारणसमवधाने विशेषनामरूपवत्तया कारणस्याभिव्यक्तिरुत्पत्तिः; तथा चोक्तबीजस्य मायावच्छिन्नचैतन्याभिव्यञ्जकत्वेनापि बीजत्वम्; तादृशं ह्रींकारबीजं यस्याः सा तथा ॥ ॐ ह्रींकारबीजायै नमः ॥

ह्रींकारमन्त्रा । ह्रींकारस्य मननात् त्रायते रक्षति वाच्यवाचकयोरभेदादिति तथा । ह्रींकारघटितो मन्त्रो वा यस्याः सा इति वा तथा ॥ ॐ ह्रींकारमन्त्रायै नमः ॥

ह्रींकारलक्षणा । हकारः शिवः, आकाशबीजत्वादाकाशवन्निर्लेपः; रेफः वह्निबीजं कार्योत्पादसंनिहितशक्तिमदीश्वरवाचकम्; तथा च हकारयुक्तरेफः शुद्धचैतन्यमेव कारणतावच्छिन्नम्— इति वदति । ईकारः मन्मथबीजं तत्कारणलक्षकतया स्थितिहेतु विष्णुरूपचैतन्यमभिदधाति । अनुस्वारस्तस्मिन्नेव पदार्थे अभिन्ननिमित्तोपादाने लयं वक्ति। तथा च ह्रीमित्युक्ते जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं चैतन्य शक्त्या वाच्यार्थः प्रतीयते । तस्यैवोपाधिपरित्यागरूपलक्षणं यस्याः सा तथा । ह्रींकारः लक्षणं तटस्थलक्षणं यस्याः

सेति वा तथा ॥ ॐ ह्रींकारलक्षणायै नमः ॥

ह्रींकारजपसुप्रीता ह्रींमती ह्रींविभूषणा ।
ह्रींशीला ह्रींपदाराध्या ह्रींगर्भा ह्रींपदाभिधा ॥

ह्रींकारजपसुप्रीता । ह्रींकारस्य जपः ह्रींकारजपः, तेन सुप्रीता ॥ ॐ ह्रींकारजपसुप्रीतायै नमः ॥

ह्रींमती । वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा लक्ष्यपदार्थरूपेण वा वाच्यवाचकयोरभेदेन वा अस्या अस्तीति ह्रींमती ॥ ॐ ह्रींमत्यै नमः ॥

ह्रींविभूषणा । केवलजडमायावाचकः ह्रींकारः, तथा हि– हकारः श्वेतवाचकः, रेफः रोहितार्थकः, ईंकारः नीलार्थकः; तथा च विशिष्टस्य शुक्लरक्तनीलवत्पदार्थवाचकतया सत्त्वरजस्तमोगुणवत्प्रकृतिवाचकत्वेन परिच्छिन्नानृतजडदुःखस्वरूपवाच्यार्थकतया प्रकाशराहित्येन अनुपादेयतायां सत्यां तदवच्छिन्नस्वप्रकाशचैतन्याकारतया विशिष्टार्थस्य आपादमस्तकभूषिततरुणीवदानन्दस्वरूपतया तद्वाचकह्रींपदस्य अष्टैश्वर्यसिद्धिप्रदानशक्त्याधायकतया शोभायमानं भूषणवत्, 'कुण्डली पुरुषः' इत्यत्र कुण्डलस्योपलक्षणतया इतरसजातीयादिव्यावर्तकत्वम्, तथास्यापि बीजस्येतरव्यावृत्तवाच्यार्थगोचरप्रमाजनकत्वेन भूषणवत् यस्याः सा

तथा ॥ ॐ ह्रींविभूषणायै नमः ॥

ह्रींशीला । ह्रीमित्यनेन तद्वाच्यार्थाः ब्रह्मविष्णुरुद्राः लक्ष्यन्ते, तेषां शीलं स्वभावः पारमार्थिकं रूपं सच्चिदानन्दात्मकता यस्याः सा तथा; तन्निष्ठधर्माः सत्त्वरजस्तमोगुणादयो वा यस्याः सा तथा; 'शीलं स्वभावे धर्मे च' इति वचनात् ॥ ॐ ह्रींशीलायै नमः ॥

ह्रींपदाराध्या । ह्रींपदेन एकाक्षरबीजमन्त्रेण आराधितुं योग्या तथा । 'ह्रींकारेणैव संसिद्धो भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति' इति भुवनेश्वरीकल्पवचनादिति यावत् ॥ ॐ ह्रींपदाराध्यायै नमः ॥

ह्रींगर्भा । ह्रींशब्दार्थाः सगुणमूर्तयस्तिस्रः गर्भे स्वस्वरूपे सशक्तिकाः अविनाभावसंबन्धेन यस्याः सा तथा, 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्' इति वचनात् ॥ ॐ ह्रींगर्भायै नमः ॥

ह्रींपदाभिधा । ह्रींकारः अभिधा नाम यस्याः सा तथा । समष्टिरूपायाः समष्टिशब्दवाच्यत्वनियमादित्यभिसंधिः ॥ ॐ ह्रींपदाभिधायै नमः ॥

ह्रींकारवाच्या ह्रींकारपूज्या ह्रींकारपीठिका ।
ह्रींकारवेद्या ह्रींकारचिन्त्या ह्रीं ह्रींशरीरिणी ॥

ह्रींकारवाच्या । मायोपाधिकब्रह्मणि कल्पितधर्मेण शब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः ह्रींपदस्य वाच्या रूढ्येत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारवाच्यायै नमः ॥

ह्रींकारपूज्या । 'मूलमन्त्रेण पूजयेत्' इति पूजाङ्गत्वेन मूलमनोर्विनियोगः श्रूयते । मूलमनुश्च देवतायाः स्वकं नामेति वचनात् । अन्तर्मुखानामेव मन्त्रशास्त्रेषु तन्नाम्ना व्युत्पन्नत्वात् । ह्रींकारं नमोऽन्तमुच्चार्य यथागुरुसंप्रदायं श्रीचक्रादौ मूलदेवता पूजनीयेत्यागमरहस्यात् ह्रींबीजेनैव पूजयितुं योग्या । अतिप्रियबीजनामत्वादित्यभिप्रायः ॥ ॐ ह्रींकारपूज्यायै नमः ॥

ह्रींकारपीठिका । अत्र पीठशब्दः आधारलक्षकः । वाच्यार्थो हि वाचकशब्दस्य सत्ताप्रदत्वेन आधारो भवति । मन्त्रदेवतयोरभेदेऽपि अर्थनिष्ठमहिम्नः तद्वाचकपदेऽदृश्यमानत्वात् कल्पितभेदं संपाद्येदमुच्यते । ह्रींकारस्य पीठिका वृत्तिस्थानं शक्त्या गोचरतया विषयीभूतेत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारपीठिकायै नमः ॥

ह्रींकारवेद्या । स्वरूपतः निर्गुणब्रह्मतया अज्ञानविषयत्वाश्रयत्वाभ्यामप्राप्तपुरुषार्थरूपतया संसारदशायां प्रतीयमानत्वात् गुरूपसदनश्रवणादिरूपविध्यप्रामाण्यनिरासाय लक्ष-

णया शुद्धस्वरूपपरमानन्दतया प्रेप्सितत्वात् श्रवणादिजन्य-वृत्तिव्याप्यत्वरूपवेदनाविषयत्वम् । 'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्ति-व्याप्तिरितीर्यते' 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेताम्' इत्यादि-वचनात् भगवताप्यङ्गीकृतमिति । ह्रींकारेण गुरुमुखोद्भूतेन वेद्या वेदितुं योग्या । तत्स्वरूपपरिज्ञानद्वारा तत्प्राप्तिरूपपु-रुषार्थहेतुत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ॐ ह्रींकारवेद्यायै नमः ॥

ह्रींकारचिन्त्या । अस्य बीजस्य पञ्चप्रणवान्तर्गतत्वेन ॐकारभेदे ब्रह्मप्रतीकत्वाविशेषात् । प्रणवे यथा परापरब्र-ह्मोपासनहेतुवदस्मिन वा प्रतीके तद्भवतीति विकल्पः । यदा भक्तिपार्थक्येन मन्त्रविशेषेषु भवतीति योगवेदमार्गरहस्यं न वादजल्पाद्यवकाशः । ह्रींकारे उभयविधब्रह्मस्वरूपतया चि-न्तितुं योग्या । ध्यानस्य साक्षात्कारं प्रत्यारादुपकारकत्वेन ध्यातव्येत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारचिन्त्यायै नमः ॥

ह्रीं । ह्रञ् हरणे इति धातुपाठात् समस्तविश्वैश्वर्यप्रदा-नादिशक्त्यारोपाधिष्ठानत्वे सत्यपवादावशेषितपरमानन्दरूप-मुक्तिरित्यर्थः ॥ ॐ ह्रीं नमः ॥

ह्रींशरीरिणी । मूलमन्त्रात्मिकेति यावत् ह्रीमेव शरीरं मूर्तिरस्या अस्तीति ह्रींशरीरिणी ॥ ॐ ह्रींशरीरिण्यै नमः ॥

हकाररूपा हलधृक्पूजिता हरिणेक्षणा ।
हरप्रिया हराराध्या हरिब्रह्मेन्द्रवन्दिता ॥

हकाररूपा । हकारः रूपं षष्ठावयवः यस्याः सा; मूलविद्यावाच्यार्थवाचकं यस्याः सा; तथा ॥ **ॐ हकाररूपायै नमः ॥**

हलधृक्पूजिता । हलं युगं धरति इति हलधृक् बलरामः; तेन पूजिता ध्यानादिभिराराधितेत्यर्थः ॥ **ॐ हलधृक्पूजितायै नमः ॥**

हरिणेक्षणा । हरिण्याः एण्याः ईक्षणमिव ईक्षणं यस्याः सा तथा; अतिसंतोषेण कातराक्षीति भावः । सर्वत्र सर्वदा सर्वद्रष्ट्रीति वा । भक्तेष्वादरहेतुदर्शनवतीति भावः ॥ **ॐ हरिणेक्षणायै नमः ॥**

हरप्रिया । हरस्य प्रिया शिववल्लभेत्यर्थः । हरः प्रियो यस्याः सा इति वा ॥ **ॐ हरप्रियायै नमः ॥**

हराराध्या । हरेण स्वभर्त्रा आराधितुं योग्या, केवलसच्चिदानन्दस्वरूपत्वात् ॥ **ॐ हराराध्यायै नमः ॥**

हरिब्रह्मेन्द्रवन्दिता । हरिः रमेशः । ब्रह्मा वाणीशः ।

इन्द्रो देवेशः उपलक्षणं सर्वदेवभेदानाम् । तैर्वन्दिता नमस्कृता ॥ ॐ हरिब्रह्मेन्द्रवन्दितायै नमः ॥

हयारूढासेविताङ्घ्रिर्हयमेधसमर्चिता ।
हर्यक्षवाहना हंसवाहना हतदानवा ॥

हयारूढासेविताङ्घ्रिः । हयारूढानाम अश्वमात्रसेनानीशक्तिः वश्यकरी । तया सेवितौ अङ्घ्री यस्याः सा तथा ॥ ॐ हयारूढासेविताङ्घ्र्यै नमः ॥

हयमेधसमर्चिता । हयमेधेन अश्वमेधेन समर्चिता पूजिता । पुरुषत्वादिप्राप्त्यै इलादिभिरित्यर्थः ॥ ॐ हयमेधसमर्चितायै नमः ॥

हर्यक्षवाहना । वाहयतीति वाहनम्, हर्यक्षः केसरी वाहनं यस्याः सा तथा । महालक्ष्मीरूपदुर्गेत्यर्थः ॥ ॐ हर्यक्षवाहनायै नमः ॥

हंसवाहना । हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः प्राणो वा, वाहनवत् आधारभूतप्रतीकमित्यर्थः; अभिव्यक्तिस्थानमिति यावत्, 'स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः' इति श्रुतेः । अथवा, हंसवाहना ब्राह्मीरूपेणेत्यर्थः ॥ ॐ हंसवाहनायै नमः ॥

हतदानवा । हताः दानवाः अनेकप्रकारशक्तिरूपधरया भण्डासुरादयः यया सा तथा ॥ ॐ हतदानवायै नमः ॥

हत्यादिपापशमनी हरिदश्वादिसेविता ।
हस्तिकुम्भोत्तुङ्गकुचा हस्तिकृत्तिप्रियाङ्गना ॥

हत्यादिपापशमनी । हत्या ब्रह्महत्या आदिर्येषां तानि तथा पापानि शमयतीति तथा, 'हरिर्हरति पापानि' इति वचनात् ॥ ॐ हत्यादिपापशमन्यै नमः ॥

हरिदश्वादिसेविता । हरित् हरिद्वर्णः मरकत इव अश्वो यस्येन्द्रस्य स तथा आदिर्येषां दिक्पतीनां तैः सेविता चरणारविन्दसंनिधिं किंकरतयाश्रितेत्यर्थः ॥ ॐ हरिदश्वादिसेवितायै नमः ॥

हस्तिकुम्भोत्तुङ्गकुचा । हस्तः अस्यास्तीति हस्ती, तस्य कुम्भौ तद्वदुन्नतौ कुचौ सान्द्रौ यस्याः सा तथा ॥ ॐ हस्तिकुम्भोत्तुङ्गकुचायै नमः ॥

हस्तिकृत्तिप्रियाङ्गना । हस्तिनः कृत्तौ चर्मणि प्रियः प्रीतिमान् शिवः, तस्याङ्गना भामिनीत्यर्थः ॥ ॐ हस्तिकृत्तिप्रियाङ्गनायै नमः ॥

हरिद्राकुङ्कुमादिग्धा हर्यश्वाद्यमरार्चिता ।
हरिकेशसखी हादिविद्या हालामदोल्लसा ॥

हरिद्राकुङ्कुमादिग्धा । हरिद्राकुङ्कुमाभ्यां उपलक्षणं कस्तूरीपत्रादीनाम् । दिग्धा लिप्तेत्यर्थः ॥ ॐ हरिद्राकुङ्कुमादिग्धायै नमः ॥

हर्यश्वाद्यमरार्चिता । हर्यश्वः सुरेशः आदिर्येषाम् अमराणां तैरर्चिता किंकरतया नियामकत्वेन पूजितेत्यर्थः ॥ ॐ हर्यश्वाद्यमरार्चितायै नमः ॥

हरिकेशसखी । हरयः हरिद्वर्णाः केशाः शिरोरुहाः यस्य, 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इति श्रुतेः । तस्य सखी प्रयोजनमनपेक्ष्योपकारिणीत्यर्थः । यद्वा वर्णेन नीलेन हरिणा विष्णुना समाः केशाः अस्य सन्तीति सर्वाङ्गसुन्दरनित्ययौवनचिद्रूपसहितकामेश्वरः, तस्य सखी ॥ ॐ हरिकेशसख्यै नमः ॥

हादिविद्या । लोपामुद्रोपासितमनुरूपेत्यर्थः ॥ ॐ हादिविद्यायै नमः ॥

हालामदालसा । हालायाः अमृतमथनोद्भूतवारुण्याः मदेन उल्लासेन अलसा आरक्तनेत्रान्तरोमाञ्चादिचिह्नवतीत्यर्थः ॥ ॐ हालामदालसायै नमः ॥

सकाररूपा सर्वज्ञा सर्वेशी सर्वमङ्गला ।
सर्वकर्त्री सर्वभर्त्री सर्वहन्त्री सनातना ॥

सकाररूपा । द्वितीयखण्डद्वितीयावयवत्वेन ज्ञापकं यस्याः सा तथा ॥ ॐ सकाररूपायै नमः ॥

सर्वज्ञा । अलुप्तनित्यज्ञानस्वरूपेण सामान्यरूपेण सर्वं जानातीति सर्वज्ञा, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वज्ञायै नमः ॥

सर्वेशी । सर्वस्य कार्यस्य अन्तर्यामिरूपेण ईष्टे प्रेरयतीति तथा ॥ ॐ सर्वेश्यै नमः ॥

सर्वमङ्गला । सर्वप्रकारेण शुद्धविशिष्टचैतन्यरूपेण मङ्गला परमानन्दस्वरूपा । अत्र बहुव्रीहेरविवक्षितत्वात् विवक्षितायां वा सुन्दरकायो राजेत्यादिवत् समासार्थः । अथवा, सर्वेषां मङ्गलं यस्याः सा तथा । सर्वैः प्रकारैः ध्यानकीर्तनपूजानमस्काराद्यर्चनभक्तिजन्यकैङ्कर्यैः जडानामपि मङ्गलं सुखं यस्याः जायते सा तथा । सर्वेषामात्मरूपतया प्रतीयमानं मङ्गलं सुखस्वरूपं यस्याः सेति वा । सर्वशब्दवाच्यः सर्वकारणं शिवः, तस्य मङ्गलं सुखं यस्याः जायते सा तथा, 'सच्चिन्मयः शिवः साक्षात्तस्यानन्दमयी शिवा' इति व-

चनात् । अथवा, मङ्गलशब्देन मङ्गलहेतुभूताः स्त्रियो लक्ष्यन्ते । सर्वेषां प्राणिनां मङ्गलं मङ्गलसाधनभूताः योषाः स्वाभिन्नसच्चिदानन्दत्वेन यस्याः सा तथा; 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेरित्यर्थः । 'अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम । स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः । अतिकल्याणरूपत्वात् नित्यकल्याणसंश्रयात । स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः' इत्यादिवचनात ॥ ॐ सर्वमङ्गलायै नमः ॥

सर्वकर्त्री । सर्वं समस्तं स्वशक्त्या मायारूपया करोतीति तथा, 'ईशत ईशनीभिः' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वकर्त्र्यै नमः ॥

सर्वभर्त्री । सर्वं बिभर्तीति तथा, 'एष विधृतिरेषां लोकानाम इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वभर्त्र्यै नमः ॥

सर्वहन्त्री । सर्वं हरतीति तथा । एभिर्नामत्रयैः 'यतो वा' इत्यादिश्रुत्युक्ततटस्थलक्षणत्रयमभिहितमिति वेदितव्यम् । ॐ सर्वहन्त्र्यै नमः ॥

सनातना । 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' इति श्रुतेः नित्यसिद्धस्वरूपेत्यर्थः ॥ ॐ सनातनायै नमः ॥

सर्वानवद्या सर्वाङ्गसुन्दरी सर्वसाक्षिणी ।
सर्वात्मिका सर्वसौख्यदात्री सर्वविमोहिनी ॥

सर्वानवद्या । सर्वैर्ज्ञानैश्वर्यादिगुणैरनवद्या । अवद्या नाम विद्यया हीना जडप्रकृतिः मिथ्या बाध्यमानत्वात् । तद्विलक्षणा सत्यज्ञानानन्दरूपत्वादनवद्या । सर्वेषां सर्वाभीष्टप्रापकत्वेन स्तुत्या वा ॥ ॐ **सर्वानवद्यायै नमः** ॥

सर्वाङ्गसुन्दरी । सर्वाणि च तानि अङ्गानि च अवयवाः शिरःपाण्यादयः; तेष्वन्यूनातिरिक्तभाववत्त्वात् यथासामुद्रिकलक्षणं तद्वत्त्वेन सर्वाङ्गसुन्दरी । अथवा, सर्वेषामङ्गेषु शरीरेषु ब्रह्मस्वरूपतया अत्यन्तप्रेमविषयत्वेन सुन्दरपदार्थवदविनाभाववाञ्छाविषयत्वात तथा ॥ ॐ **सर्वाङ्गसुन्दर्यै नमः** ॥

सर्वसाक्षिणी । सर्वेषां जडानां कार्याणां स्फूर्त्याधायकत्वेन प्रकाशकर्त्री तथा सर्वं साक्षादीक्षत इति वा तथा ॥ ॐ **सर्वसाक्षिण्यै नमः** ॥

सर्वात्मिका सर्वेषामात्मस्वरूपत्वात् । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते' इति वचनात्तथा ॥ ॐ **सर्वात्मिकायै नमः** ॥

सर्वसौख्यदात्री । सुखिनः भावः सौख्यम्, सर्वाणि च तानि प्रियमोदप्रमोदानन्दशब्दवाच्यानि । इष्टदर्शनजन्यं सुखं प्रियं । तल्लाभजन्यं मोदः । तदनुभवजन्यं प्रमोदः । आनन्दः समष्टिः । जीवः भोक्ता । तानि ददातीति तथा । सर्वप्रकारैः स्मरणादिभिः सौख्यं ददातीति वा । सर्वेषा-माब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां यथाकर्मोपासनं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं ज्ञानैश्वर्यादिसहितं सुखं ददातीति वा तथा। 'एष ह्येवानन्द-याति' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वसौख्यदात्र्यै नमः ॥

सर्वविमोहिनी । सर्वान् विमोहयतीति अन्यथा ग्राहय-तीति वा तथा । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्त-वः' 'अनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां अज्ञाना-वरणशक्तिकार्यं मोहनादिसत्ताप्रकाशादिप्रधानाधिष्ठानत्वेन उपचारात् सर्वं मोहयतीत्युच्यते । अयो दहतीतिवत् ॥ ॐ सर्वविमोहिन्यै नमः ॥

सर्वाधारा सर्वगता सर्वावगुणवर्जिता ।
सर्वारुणा सर्वमाता सर्वभूषणभूषिता ॥

सर्वाधारा । सर्वस्याधारा 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति श्रुतेः । सर्वेषां हृदयानि आधारः अभिव्यक्तिस्थानं उपासनाय

यस्याः सेति तथा ॥ ॐ सर्वाधारायै नमः ॥

सर्वगता । सर्वं गच्छतीति तथा । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वगतायै नमः ॥

सर्वावगुणवर्जिता । अवमानहेतवश्च ते गुणाश्च तथा; आध्यात्मिकसंबन्धेन आरोपिताः सत्त्वादयः समष्टौ, अन्तःकरणधर्माः कामादयः व्यष्टौ; सर्वे च ते अवगुणाश्च तथा । सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वानुस्यूतत्वेऽपि तत्तदुपाधिनिष्ठोत्तमाधमधर्मैः न संबध्यते— घटादिनिष्ठाकाशवत् कोशान्तर्गतखड्गवद्वा; 'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वावगुणवर्जितायै नमः ॥

सर्वारुणा । सर्वेष्वङ्गेष्वरुणा आरक्तवती, 'असौ यस्ताम्रो अरुणः' इति श्रुतेः ॥ ॐ सर्वारुणायै नमः ॥

सर्वमाता । सर्वेण कार्येण मीयते अनुमीयतेऽभेदेनेति तथा । तथा हि— इदं जगत् ब्रह्माभिन्नं तत्सत्तास्फूर्तिनियतसत्ताप्रकाशज्ञानविषयत्वात्ः यत् यन्नियतसत्ताप्रकाशवान् स तदभिन्नः— यथा तन्तुकार्यः पट इति । सर्वान् मिनोति स्वाभेदेन जानातीति तथा ॥ ॐ सर्वमात्रे नमः ॥

सर्वभूषणभूषिता । सर्वात्मकत्वेन ये ये प्राणिनः यानि यानि भूषणालंकारभोजनादीनि भोग्यवस्तून्यात्मार्थं संपादयन्ति, तेषां सर्वेषां प्रत्यक्तया तैः सर्वैर्भूषिता उपकृतेत्यर्थः ; 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति श्रुतेः । अथवा, सर्वदेवात्मकत्वेन सर्वभक्तजनस्य स्वस्वेष्टदेवताप्रीत्यर्थं भूषणभूषितत्वेन तथा । अथवा, सर्वैर्भक्तजनैः तत्तदवयवेषु भूषणैरारोपिता ; स्वस्याः महाराज्ञीत्वेन असंगोदासीनस्वभावत्वादिति भावः । यद्वा, सर्वदेशकाललोकेषु भूषणैः तत्र तत्र भवैः उच्चावचैर्भूषणैरारोपिता ; हस्त्यश्वादिदेहोपाधिका सती तत्तदीयालंकारादिषु जुगुप्सारहितेत्यर्थः । भूषयन्ति सर्वोत्तमत्वेन प्रतिपादयन्तीति भूषणानि वेदान्तमहावाक्यानि ; सर्वैः समस्तैः गतिसामान्यात् एकतात्पर्येण भूषिता लक्षणया पर्यवसिता समन्विता वेत्यर्थः ॥ ॐ सर्वभूषणभूषितायै नमः ॥

ककारार्था कालहन्त्री कामेशी कामितार्थदा ।
कामसंजीवनी कल्या कठिनस्तनमण्डला ॥

ककारार्था । 'कं ब्रह्म' इति श्रुत्या ककारस्य ब्रह्मार्थकत्वेन तद्व्यतिरिक्तस्यातदर्थस्य बाधितत्वात् ॥ ॐ ककारार्थायै नमः ॥

कालहन्त्री । अजपारूपेण प्राणापाननामकचन्द्रसूर्यनियमने पुरुषाणां नियमितपरिमितायुःस्वरूपैकविंशतिषट्शताधिकसहस्रसंख्याकनिर्गमनरूपेण क्षपयन्ति अवशेषायुषो युगकल्पाद्यविशिष्टस्य वृद्धौ पुनःसंयमने तथा तथा वृद्धौ संयुञ्जानस्य सर्वप्राणेन्द्रियस्य वृत्तिलये मनोन्मन्यवस्था निष्पद्यते । तथा च श्रुतिः—'पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्' इति 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति च । तथा च तदानीमाविर्भूतब्रह्मस्वरूपेण 'ततः संवत्सरोऽजायत' इति श्रुत्या क्रियाशक्त्यात्मककालोत्पत्तिश्रवणात् तस्मिन् ब्रह्मण्येव लये कालं हन्ति नाशयतीति तथा नामनिर्वचनं युक्तं वक्तुमिति भावः ॥ ॐ कालहन्त्र्यै नमः ॥

कामेशी । कामानां भोग्यपदार्थानां यथादृष्टं ईष्टे प्रेरयतीति तथा ॥ ॐ कामेश्यै नमः ॥

कामितार्थदा । कामितानर्थान् ददातीति तथा, 'आप्तकामः' इति श्रुतेः । संसारदशायामावृतानन्दस्य अनाप्तवदवभासमानस्य आत्यन्तिकसुखात्मिका मुक्तिर्मे स्यादिति का-

म्यमानत्वादात्मनः कामितत्वम् । कामितश्चासावर्थश्चेति तस्यैव ज्ञानस्यावरणाभिभावकत्वेन प्राप्तप्राप्तिरूपतया तं ददाति प्रयच्छतीति प्रकाशस्वरूपेण अनुभावयतीत्यर्थः ॥ ॐ कामितार्थदायै नमः ॥

कामसंजीवनी । कामं मन्मथं परमेश्वरनेत्राग्निविप्लुष्टं भण्डासुरात्मना अनेककालदेवलोकविपक्षं कामशास्त्रप्रयोगसमये रतिदेवीप्रार्थनसमीचीनतदीयपूर्वकायं तपश्चर्यादिपरिपाकफलभूतं करुणारसपूरितापाङ्गावलोकनेन संजीवयति सप्राणं कृत्वा तस्मै वरादि प्रयच्छति तेन तं हर्षयतीति तथा ॥ ॐ कामसंजीवन्यै नमः ॥

कल्या । कलयितुं ध्यातुं योग्या । अथवा, सर्वोत्तमदेवत्वेन ध्यातुं योग्या कल्या । कलेः कामधेनुत्वेन यथा वाञ्छितार्थकारणम् ॥ ॐ कल्यायै नमः ॥

कठिनस्तनमण्डला । स्तनयोः मण्डलं आदिमभागौ सान्तःप्रदेशौ कठिनं अप्रकम्पे अतिस्थिरे वा यस्याः तथा ॥ ॐ कठिनस्तनमण्डलायै नमः ॥

करभोरूः कलानाथमुखी कचजिताम्बुदा ।
कटाक्षस्यन्दिकरुणा कपालिप्राणनायिका ॥

करभोरुः । करभ इव ऊरू यस्याः सा तथा । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इति प्रमाणादिति भावः ॥ ॐ करभोरवे नमः ॥

कलानाथमुखी । कलाः चतुःषष्टिकलाः नाथयति प्रेरयतीति कलानाथः, 'निश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिश्रुतेः, 'शास्त्रयोनित्वात्' इति न्यायाच्च । तादृशमुखं वदनं यस्याः सेति तथा । कलानाथश्चन्द्र इव मुखं यस्याः सेति वा ॥ ॐ कलानाथमुख्यै नमः ॥

कचजिताम्बुदा । कचेन केशभारेण कबरेण वेत्यर्थः । जिताः अधरीकृताः अम्बुदा मेघा यया सा तथा; मेघमण्डलापेक्षया ऊर्ध्वगामिशिरोरुहभारा व्योमकेशीति भावः । अथवा, केशवृत्तिनीलरूपेण सादृश्यासहत्वेन धिक्कृताः मेघाः यया सा तथा ॥ ॐ कचजिताम्बुदायै नमः ॥

कटाक्षस्यन्दिकरुणा । यद्यपि दीनेषु परिपाल्यताबुद्धिर्देवानां महतां करुणेत्युच्यते, तथापि तस्याः आन्तरत्वेन अज्ञायमानतया तेषु भक्त्यतिशयेन प्रवृत्त्यर्थं सेवादौ तद्वृत्ताज्ञानस्यावश्यकफलप्रदानादिहेतुतया निश्चयेन तदनुरूपकसात्त्विकवीक्षणस्मेरसंभाषणादिसत्त्वं तत्रावश्यं भवतीति कार्यसत्त्वप्रसञ्जितकारणसत्त्ववत्त्वात्, करुणायाः नवरसेष्व-

न्तर्भावात्, रसशब्दस्य मधुरादौ रूढत्वात् तेषामनिर्वचनीयत्वेऽपि अनुभवगोचरतायामिक्ष्वादिसारद्रव्यपदार्थनिष्ठत्वोपलब्धेः तत्संबन्धवशात् परंपरया द्रवद्रव्यवृत्तिस्यन्दनरूपक्रियाश्रयत्वमुपचर्यते । तथा च कटाक्षस्यन्दिनी करुणा परिपाल्यताबुद्धिरूपा यस्याः सा तथा ॥ ॐ कटाक्षस्यन्दिकरुणायै नमः ॥

कपालिप्राणनायिका । कपालमस्य अस्तीति कपाली आनन्दभैरवः, तस्य प्राणनायिका प्राणस्येत्युपलक्षणं पञ्चानाम् । नायिका अधिष्ठानत्वेन प्रेरका । 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति श्रुतेः । तस्यापि हृदयान्तर्वर्तिपरमेश्वररूपेति यावत् । प्राणवल्लभेति वा; प्रियेति भावः । ॐ कपालिप्राणनायिकायै नमः ॥

कारुण्यविग्रहा कान्ता कान्तिधूतजपावलिः ।
कलालापा कम्बुकण्ठी करनिर्जितपल्लवा ॥

कारुण्यविग्रहा । कारुण्यं पूर्वोक्तकृपा, करुणस्य भावः, तत् विग्रहः मूर्तिर्यस्याः सेति तथा । कारुण्यस्यान्तःकरणपरिणामबुद्धिरूपत्वेन नेत्रान्तवीक्षासस्मितभाषादिनानुमीयमानत्वेऽपि साक्षात्तज्जन्यमनोवाञ्छितवरप्रदाना-

दीनां शरीरावयवविशेषजन्यतया कारुण्यं विग्रहो यस्याः सेति समासोपपत्तिः । मायोपाधिकस्य ब्रह्मणः जगत्सृष्ट्यनुकरणहेतुभूतस्वेच्छामात्रनिमित्तककर्मानधीनसच्चिदानन्दघनीभूतात्मकभक्तानुग्राहकविग्रहवत्तां विना देवतायाः बुद्ध्यावनारोपेण सगुणोपासनमनुपपद्यमानं स्यात्; तदर्थं देवताधिकरणे मन्त्रप्रकाशिता देवाः 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादिस्वतःप्रमाणवेदवाक्यवशात् बाधकाभावे विग्रहवन्तः अङ्गीकर्तव्या इति प्रतिष्ठापितम् । तथा 'बहु शोभमानामुमां हैमवतीम्' इति केनोपनिषद्भाष्ये हैमानि हेमविकाराणि भूषणानि यस्याः सेति वा तथा, हिमवतः अपत्यं स्त्रीति च तथेति परदेवतायाः दिव्यविग्रहवत्त्वं प्रतिष्ठापितम् । तथा च महानुभावानां स्वप्रकाशचैतन्यरूपाणामेवंभूतानां सर्वात्मना सर्वोत्तमानां मूर्तित्रयदेवानां ध्यानाद्युपकाराय तादृशमूर्तिमत्त्वम् अस्तीति न किंचिदनीश्वरत्वादप्रसङ्गावकाश इति आस्तां विस्तरः ॥ ॐ कारुण्यविग्रहायै नमः ॥

कान्ता । 'कन दीप्तौ' इति धातोः अत्यन्तमनोहरतमेत्यर्थः । मदनगोपालविग्रहा वा । 'कदाचिदाद्या ललिता पुंरूपा कृष्णविग्रहा । वंशनादविनोदेन करोति विवशं जगत्'

इति त्रिपुरतापनीये ॥ ॐ कान्तायै नमः ॥

कान्तिधूतजपावलिः । जपानां जपापुष्पाणाम् , उपलक्षणम् अन्येषामारक्तवर्णानाम् , आवलिः पङ्क्तिः दृष्टान्तत्वेन कविभिरुत्प्रेक्षिता । कान्त्या अप्राकृतस्वच्छपरमानन्दचिद्भासा धूताः परित्यक्ताः प्राकृतत्वेन अल्पकान्तिमत्तया उपमायोग्यतया यया सा ; 'न हि महान्तो नीचैरुपमीयन्ते' इति न्यायादिति भावः ॥ ॐ कान्तिधूतजपावल्यै नमः ॥

कलालापा । कलाः चतुःषष्टिकलाः आलापो व्यावहारिकशब्दः यस्याः सा तथा, 'वेदशास्त्रमयी वाणी यस्याः सा परदेवता' इति वचनात् । कलः अव्यक्तमधुरः सप्रयोजनः आलापः संलापो यस्याः सेति वा तथा ; 'अव्यक्ता भारती तथा' इति महापुरुषसामुद्रिकवचनात् ॥ ॐ कलालापायै नमः ॥

कम्बुकण्ठी । कम्बुशब्देन अत्र शङ्खनिष्ठरेखात्रयं लक्ष्यते । तद्वान्कण्ठो यस्याः सेति तथा गुणनामेदम् ॥ ॐ कम्बुकण्ठ्यै नमः ॥

करनिर्जितपल्लवा । करशब्देन करतलं लक्ष्यते । पल्लवशब्देन तन्निष्ठपाटल्यं स्निग्धता लक्षणया इत्यर्थः । तथा

च अन्योन्यगुणयोर्जयपराजये, अर्थात्तद्वतोरपि तौ सिद्धाविति तन्नामोपपत्तिः । 'विवाहश्च विवादश्च समयोरेव शोभते' इति वचनात् करतले तत्साम्यध्वनिरनेन नाम्ना कृतः । करेण निर्जिताः पल्लवाः यस्याः सा तथा ॥ ॐ **करनिर्जितपल्लवायै नमः** ॥

कल्पवल्लीसमभुजा कस्तूरीतिलकाञ्चिता ।
हकारार्था हंसगतिर्हाटकाभरणोज्ज्वला ॥

कल्पवल्लीसमभुजा । यथा दिव्यवृक्षाः नन्दनोद्याने प्रसिद्धाः तथा तदलंकाराय वल्ल्यादयोऽपि. कल्पयन्ति संपादयन्तीति कल्पाः; कल्पाश्च ता वल्ल्यश्च व्रतत्यः, ताभिः समाः भुजाः हस्ताः यस्याः सा तथा । कविसंप्रदायप्राप्त्या स्त्रीभुजानां वल्लीसाम्योक्तिरिति मन्तव्यम् । अत्र समपदस्वारस्येन तेषामपि तदवच्छिन्नचैतन्यद्वारा यथाप्रारब्धं चेतनवल्लोकवाञ्छितफलकर्तृत्वमिति ध्वनितम् । 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च' इति श्रुतेः, 'तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम्' इति स्मृतौ च भगवता स्वकीयसच्चिदानन्दस्वरूपावस्थितिरेवोक्ता । अत एव परदेवीभुजानां नैव साम्योक्तिरिति शङ्का निरस्ता वेदि-

तव्या, औपाधिकचैतन्येन तथाभूतचैतन्यस्य साम्योपपत्तेः ॥

ॐ कल्पवल्लीसमभुजायै नमः ॥

कस्तूरीतिलकाञ्चिता । कस्तूरीतिलकेन ललाटदेशसंस्थापितबिन्द्वाकारमृगनाभिना अञ्चिता चिह्निता अलंकृतेत्यर्थः॥

ॐ कस्तूरीतिलकाञ्चितायै नमः ॥

हकारार्था । हकारस्य आकाशबीजस्य अर्था, अर्थः स्वरूपचैतन्यम् आकाशविग्रहेत्यर्थः, 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥ ॐ हकारार्थायै नमः ॥

हंसगतिः । हन्ति गच्छतीति हंसः प्राणः आदित्यो वा । हंसस्य प्राणस्य गतिः गमनागमने लक्षणया तज्जाप्याजपामन्त्ररूपा यस्याः सा तथा, 'हकारेण बहिर्याति सकारेण पुनर्विशेत्' इति वचनात् । यद्वा, तदभिमानिदेवतारूपाग्नीषोमात्मकसूर्यचन्द्रगती अहोरात्रात्मककालस्वरूपायाः यस्याः सा । अथवा, हन्ति देहाद्देहान्तरं गच्छति स्वकर्मवशेनेति हंसो जीवः, तस्य गतिः प्राप्यस्थानं मुक्तिरित्यर्थः; 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति श्रुतिस्मृतिवचनात् । अथवा, हन्ति स्वकार्यभूतं जगत्प्रविशतीति हंसः । 'हंसस्तु परमेश्वरः' इति नृसिंहता-

पनीये । गम्यते प्राप्यते शरणत्वेन प्रपद्यते चतुर्विधभक्तैरिति गतिः । हंसश्चासौ गतिश्चेति सामानाधिकरण्यसमासः, 'हꣳसः शुचिषत्' इति श्रुतेः । आहोस्वित्, हंसस्य ब्रह्मवाहनस्य गतिरिव गमनं यस्याः सा तथा । उताहो, हंसशब्देन नामैकदेशेन हंसकं पादकटकमुच्यते; गम्यते अनेनेति गतिः चरणम्; हंसयुक्ते गती पादारविन्दे यस्याः सा तथा । यद्वा, हंसशब्देन नित्यानित्यसारासारजडाजडादिवस्तुविवेकसमर्थाः, हन्ति गच्छन्ति प्रतिग्रामं प्रतिदेशम् इति हंसाः परिव्राजकाः चतुर्थाश्रमिणः निष्कामाः; तेषां गतिः गम्यते ज्ञायते साक्षात्क्रियत इति गतिः; 'संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः' इति श्रुतेः । 'ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुः ते तन्मया अमृता वै बभूवुः' इति श्रुतेः । जीवन्मुक्तपुरुषानुभूयमानपरमानन्दमुक्तिस्वरूपेत्यर्थः ॥ ॐ हंसगत्यै नमः ॥

हाटकाभरणोज्ज्वला । हाटकस्य सुवर्णस्य कार्याणि च तानि आभरणानि च हाटकाभरणानि तैरुज्ज्वला तथा, प्रकाशिता अलंकृतेत्यर्थः । हाटकस्य सुवर्णरूपब्रह्माण्डस्य आभरणवदुज्ज्वला प्रकाशकरी सत्तास्फूर्तिकरीत्यर्थः । यद्वा, तस्मिन्नाभरणैः मङ्गलसूत्रादिभिः सनाथस्त्रीमण्डलस्वरूपैरु-

ज्ज्वलतीति । आहोस्वित्, कार्यकारणद्वयरूपवसुदानेन वसु-स्वरूपेण वा उज्ज्वलति प्रकाशत इति तथा, 'वसुरन्तरिक्ष-सत्' इति श्रुतेः ॥ ॐ हाटकाभरणोज्ज्वलायै नमः ॥

हारहारिकुचाभोगा हाकिनी हल्यवर्जिता ।
हरित्पतिसमाराध्या हठात्कारहतासुरा ॥

हारहारिकुचाभोगा । हरस्य परमेश्वरस्य इमे संबन्धिनः हाराः ईश्वरत्वाप्तकामत्वनित्यतृप्तत्वादयो गुणाः; तान् हरति तद्विपरीताविद्याद्याधानेन उत्सादयतीति हारहारी, कु-चयोराभोगः पर्यन्तभूमिः यस्याः सा तथा । परमेश्वरस्य तद्विषयकवाञ्छया तदेकसक्तमनस्त्वेन तत्कारणीभूताविद्या-वशवृत्तित्वेन वशीकृतमायत्वस्वरूपेश्वरत्वसमानाधिकरणा-प्तकामत्वादयः अपहृताः, जीवेश्वरयोरेकत्व तेषां तद्गुणा-नां च सामानाधिकरण्यायोगादित्यर्थः । तथा च ईश्वरस्य मदिष्टसाधनमित्यन्यत्र पदार्थे बुद्धिमत्त्वस्यैव बहुभवनरूपत-या तस्य जगदाकारत्वाधायका—इत्यधिकगुणोत्प्रेक्षाविषयत्वेन भोगस्यातिशयोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथवा, हारान् मुक्तास्र-जः हरति आदत्ते इति हारहारी कुचाभोगो यस्याः सेति तथा षट्प्रकारेण मुक्ताहारेण यथोचितकालं भूषितवतीति भावः ॥ ॐ हारहारिकुचाभोगायै नमः ॥

हाकिनी । हाकयति जन्ममरणयोः छेदयतीति हाकिनी, 'हाक् च्छेदे' इति धातुपाठात् ॥ ॐ हाकिन्यै नमः ॥

हल्यवर्जिता । हलसंबन्धि हल्यं कृष्यादिद्वारा जनकत्वम्, तद्वर्जिता, कामादिविहीनशुद्धचैतन्यस्वरूपत्वात् । हल्यं कपटः मित्रेष्वप्यन्यथा स्वान्तःकरणाविष्कृतिः तेन वर्जिता। अविद्याविरहिततत्त्वंपदलक्ष्यार्थभूतत्वादिति यावत् ॥ ॐ हल्यवर्जितायै नमः ॥

हरित्पतिसमाराध्या । हरितां दिशां पतयः महेन्द्रादयः, तैः सम्यक् श्रद्धाभक्तिपूर्वकम् आराधितुं योग्या । तद्विपक्षनिबर्हणेनेष्टप्रापकदैवतत्वादित्यभिसंधिः ॥ ॐ हरित्पतिसमाराध्यायै नमः ॥

हठात्कारहतासुरा । हठात्कारेण अतिशीघ्रतया हताः पराभूताः असुराः असुरपक्षा महिषादयो यया सा तथा; समबलयोः किल लोके सामाद्युपायः बलाबलविचारणा च भवति । प्रबलस्य तु दुर्बलेषु वैरिषु सिंहस्य मेषेष्विव तदयोगेन अतित्वरयाविचारेणैव देवलोकसुखप्रदा—इति नार्थविचारणायामितरेषु कैमुतिकन्यायेन तत्कारणत्वं ध्वनितमिति योजनीयम् ॥ ॐ हठात्कारहतासुरायै नमः ॥

हर्षप्रदा हविर्भोक्त्री हार्दसंतमसापहा ।
हल्लीसलास्यसंतुष्टा हंसमन्त्रार्थरूपिणी ॥

हर्षप्रदा । हर्षः आनन्दकारकः मुखविकासादिकार्योन्नेयः स्वात्मसंभावनेतरपरिभवनिमित्तचित्तवृत्तिविशेषः, कार्यस्य कारणाविनाभावितया तत्प्रदानं तद्धेतोरप्याक्षिपतीति सुखप्रदेत्यर्थः । प्रददातीति प्रदा । अथवा, हर्षं धनयौवनादिसुखं पुत्रबन्धुवर्गादिरूपेण परिहृत्य प्रकर्षेण द्यति खण्डयतीति वा तथा ॥ ॐ हर्षप्रदायै नमः ॥

हविर्भोक्त्री । 'स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' इति श्रुतेः वसुरुद्रादित्याकारेण हवींषि यजमानेन अग्नौ प्रक्षिप्तानि स्वाहामुखेन भुङ्क्ते इति तथा । यद्वा हवींषि कालान्तरभाविफलानि अदृष्टात्मना सूक्ष्मरूपाणि तत्तद्यजमानजीवगतानि भूतसूक्ष्माभिधानानि समष्टिव्यष्ट्यात्मनेश्वरजीवोपाधिभूतानि मायाविद्याशब्दितानि मुक्तिपर्यन्तं भुनक्ति पालयतीति वा तथा । अन्यथा संसारस्यानादित्वाभावेन आदिमशरीराद्युत्पत्तौ अङ्गीक्रियमाणायाम प्रपञ्चस्याकस्मिकत्वमकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्यादिति भावः ॥ ॐ हविर्भोक्त्र्यै नमः ॥

हार्दसंतमसापहा । हृदयावच्छिन्नः हार्दः, 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति श्रुतेः । अस्मिन् यत्संतमसं आवारकत्वात् 'तम आसीत्' इति श्रुत्या च आत्मविषयकं तदाश्रयमज्ञानम् अनर्थकरम् अव्याकृताकाशमित्युच्यते, महावाक्यश्रवणजन्यधीवृत्तिप्रतिफलिताकारेणापहन्तीति सा तथा । नाहं ब्रह्मास्मि संसारी ब्रह्म नास्ति न भाति च–इत्यज्ञानस्य सोऽहं ब्रह्मास्मि सच्चिदानन्दलक्षणः—इति एकाकारवृत्तिबाध्यत्वनियमेन बाधाधिष्ठानम् 'नेह नाना' इति श्रुतिसिद्धब्रह्मरूपेति यावत् ॥ ॐ हार्दसंतमसापहायै नमः ॥

हल्लीसलास्यसंतुष्टा । हल्लीसैः चित्रदण्डैः कुमारिकाभिः एकतालादियुक्तगीतपूर्वकं यल्लास्यं नर्तनं तस्मिन् संतुष्टा प्रीतिमतीत्यर्थः । 'नारीणां मण्डलीनृत्यं बुधा हल्लीसकं विदुः' इति हारावलीकोशात् मण्डलाकारनृत्यसंतुष्टेत्यर्थः ॥ ॐ हल्लीसलास्यसंतुष्टायै नमः ॥

हंसमन्त्रार्थरूपिणी । हंसैः परमहंसैः उपास्यो यो मन्त्रः प्रणवः तस्य शास्त्रबोधिततत्त्वार्थरूपिणी । वाच्यलक्ष्यार्थस्वरूपेण ज्ञायमानेत्यर्थः । अथवा, हंसमन्त्रः अजपा । हंकारसकारौ शोधिततत्त्वंपदार्थौ, हंकारस्य परोक्षवाचिनः सकारस्य तादृशस्य च भागत्यागलक्षणया निष्प्रपञ्चनित्यशुद्धमु-

त्बुद्धसच्चिदानन्दस्वरूपेत्यर्थः ॥ ॐ हंसमन्त्रार्थरूपिण्यै नमः ॥

हानोपादाननिर्मुक्ता हर्षिणी हरिसोदरी ।
हाहाहूहूमुखस्तुत्या हानिवृद्धिविवर्जिता ॥

हानोपादाननिर्मुक्ता । अनिष्टसाधने हानं परित्यागक्रिया । इष्टसाधने उपादानं स्वीकारक्रिया । परिजिहीर्षा आदित्सा वा । 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'अकायम्' 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति बहुश्रुतेः अशरीरस्य ब्रह्मणोऽन्तःकरणादिधर्माणामसंभवात् ताभ्यां निर्मुक्ता निःसङ्गेत्यर्थः, 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इति श्रुतेः ॥ ॐ हानोपादाननिर्मुक्तायै नमः ॥

हर्षिणी । 'एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः हर्षयति संतोषयतीति तथा ॥ ॐ हर्षिण्यै नमः ॥

हरिसोदरी । हरिणा कृष्णेन समानं एकं उदरम् उत् ईषत् अरं भेदकं अवच्छेदकमित्यर्थः । उच्चैररं कूटो वा अत्यल्पमिथ्याभूतमायोपाधिकचैतन्यावस्थाविशेषरूपा । 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्या-

दिस्मृतिश्रुतिभ्याम् ईश्वरस्य रूपभेदवत्त्वावगमादिति मन्तव्यम् ॥ ॐ हरिसोदर्यै नमः ॥

हाहाहूहूमुखस्तुत्या । हाहाहूहूनामकगन्धर्वौ मुख्यौ येषां जनानां तैस्तथा । स्तुत्या गुणिनिष्ठगुणाभिधानं स्तुतिः । तदाश्रयत्वेन प्रतिपादनीयेत्यर्थः ॥ ॐ हाहाहूहूमुखस्तुत्यायै नमः ॥

हानिवृद्धिविवर्जिता । अवयवोपचयरूपा वृद्धिः; तदपचयरूपा हानिः; ताभ्यां वर्जिता, 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति श्रुतेः । उपलक्षणम्; षड्भावविकाराणां शरीरधर्मत्वेन कर्मनिमित्तत्वादीश्वरे तदभावेन निर्विकारेत्यर्थः ॥ ॐ हानिवृद्धिविवर्जितायै नमः ॥

हय्यङ्गवीनहृदया हरिगोपारुणांशुका ।
लकाराख्या लतापूज्या लयस्थित्युद्भवेश्वरी ॥

हय्यङ्गवीनहृदया । हय्यङ्गवीनवत् नवनीतसदृशविरलमृद्ववयवपरिणामद्रवत्वसादृश्ययोगिहृदयकूपारसरूपपरिणामवतीति सा तथा। हृदयाभावेऽपि सर्वात्मकतया तद्वत्त्वम् । ईक्षणादिवन्मायापरिणामरूपा दया वा हृदयशब्देन उच्यते । 'अवागमनाः' इति श्रुत्या सर्वनिषेधात् ॥ ॐ हय्यङ्गवीनहृदयायै नमः ॥

हरिगोपारुणांशुका । हरिगोपः इन्द्रगोपः आर्द्रामघानक्षत्रे वर्षासूद्भवाः अष्टपादाः रक्तवर्णाः मृद्वङ्गाः कीटविशेषाः; तथा शोणमंशुकं अम्बरम्, स्वार्थे कप्रत्ययः, किरणानि वा यस्याः सा तथा । ॐ हरिगोपारुणांशुकायै नमः ॥

लकाराख्या । लकारयुक्तः मूलमन्त्रः आख्या वाचकशब्दः यस्याः सा तथा । लकारस्य शक्रबीजस्य वार्थः, 'सेन्द्रः' इति श्रुतेः । लकारयुक्तस्य मायाबीजस्य वा लब्धमायेत्यर्थः ॥ ॐ लकाराख्यायै नमः ॥

लतापूज्या । लवन्ति विनमन्ति अत्यन्तनम्रा भवन्तीति लताः परमपतिव्रताः अरुन्धत्यादयः स्त्रियः; ताभिः स्थिरमाङ्गल्याय स्वेष्टदेवतात्वेन पूज्या पूजनीया। तदुक्तम्— 'समाराध्य महेशानीं भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति' इति । अथवा, केदारादिगौरीविशेषमूर्तौ लताभिः उपलक्षणं वन्यपूजोपकरणैः पूज्या अलंकृता । शबरी वा वनदुर्गा वेति भावः ॥ ॐ लतापूज्यायै नमः ॥

लयस्थित्युद्भवेश्वरी । वैपरीत्येन विशेषणं योज्यम् । उद्भवतीत्युद्भवः कार्यात्मना अभिव्यक्तिः । स्थितिः ज्ञानविषयतायोग्यकालावच्छेदः अनुभवसत्तावत्त्वमिति यावत् । लयः

उत्पन्नकार्यस्य कारणात्मना अवस्थितिः वाचारम्भणयोग्यतेत्यर्थः। तासां क्रियाणाम् अचेतनकार्यत्वायोगेन घटादिकार्ये चेतनस्य निमित्ततादर्शनात् एकतटस्थेश्वरत्वं वा, गोपुरादौ नानाचेतनदर्शनात्ताद्दशनानेश्वरत्वं वेति विशये, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतौ 'यतः' इत्येकवचनपञ्चम्या नानात्वतटस्थत्वे ; 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति सूत्रम्। जनिकर्तुः कार्यस्य प्रकृतिरुपादानमपादानसंज्ञा स्यात्। 'अपादाने पञ्चमी' इति शासनात् अभिन्ननिमित्तोपादनत्वमीश्वरत्वमिति सिद्धान्तः । तटस्थलक्षणमेतत् ; ज्ञायमानस्य ब्रह्मणः लक्षणप्रमाणयोः अवश्यवाच्यत्वादित्यभिप्रायः । आदौ लयशब्दोपादानेन अनादित्वं प्रपञ्चस्य सूचितम् । जगत इति शब्दपूरणेन नाम योजनीयम् । तथा च जगतः लयश्च स्थितिश्च उद्भवश्च तेषामीश्वरी । कूटस्थचैतन्यमात्रसच्चिदानन्दाधायकतया विवर्तकारणमित्यर्थः ॥ ॐ लयस्थित्युद्भवेश्वर्यै नमः ॥

लास्यदर्शनसंतुष्टा लाभालाभविवर्जिता ।
लङ्घ्येतराज्ञा लावण्यशालिनी लघुसिद्धिदा ॥

लास्यदर्शनसंतुष्टा । यथा राजा संपूर्णकामः प्रयोजनम-

नुद्दिश्यापि मृगयादिलीलाविशेषान् पश्यति बालकादिनृत्यं वा, तथा अज्ञानाम् इष्टानिष्टमिश्रोदासीनपदार्थचतुष्टयानुभवजन्यहर्षशोकादिसंभवन्मदोद्रेकशोकातिरेकहेतुकविहितादिकरणाकरणरूपचरणाद्यङ्गपरिस्पन्दरूपनानाविधप्राणिकायनिकायजन्यलास्यदर्शनेन अनुद्दिश्यापि प्रयोजनं संतुष्टा तत्तत्कर्मानुसारेण फलप्रापकेश्वरतया सर्वसमानत्वात्, 'नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः' इति भगवद्वचनात् । लास्यं देवतादिवारवनितादिभिः क्रियमाणं तालगीतयुक्तं नृत्यं तद्दर्शनेन संतुष्टा । तदीयफलप्रदानोन्मुखकृपारसवतीत्यर्थः ।। ॐ लास्यदर्शनसंतुष्टायै नमः ।।

लाभालाभविवर्जिता । अप्राप्तप्राप्तिर्लाभः; कृतेऽपि यत्ने तदप्राप्तिरलाभः, ताभ्यां विवर्जिता, पर्याप्तकामत्वेन नित्यतृप्तत्वात्, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन' इति भगवद्वचनात् ।। ॐ लाभालाभविवर्जितायै नमः ।।

लङ्घ्येतराज्ञा । इतरेषां जीवभ्रान्तिकल्पितानां गुणमूर्त्यादीनाम् उपासनाविधिरूपा वा, कर्मविधिरूपा वा आज्ञा प्रेरणा लङ्घ्या अविषयीकृता यया सा तथा । शुद्धचैतन्यस्य विशिष्टक्रियाद्यात्मकत्वाभावेन विध्यविषयत्वादिति यावत् । अथवा, किंकरीत्वाभावेन इतरेषां देवतानाम् आज्ञा प्रेरणा लङ्घ्या

उपेक्षणीया यया सा तथा, 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्येशानः' इति श्रुतेः । ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वेन स्वेतरानियम्यत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ लङ्घ्येतराज्ञायै नमः ॥

लावण्यशालिनी । लावण्यं सौन्दर्यं परमानन्दस्वरूपतया अतिशयप्रीतिविषयत्वं शालत इति तथा । सर्वावयवसाधारणसुन्दरभाववतीति वा ॥ ॐ लावण्यशालिन्यै नमः ॥

लघुसिद्धिदा । लघुना उपायेन सिद्धिं वाञ्छितार्थप्राप्तिं ददातीति तथा; लघुशब्दः लक्षणया लघिमासिद्धिपरः । तथा च लघिमाद्यष्टैश्वर्यप्रदेति वा । अथवा, लघूनां अत्यन्ताल्पज्ञानभाग्यशरीररूपचरणवतामप्यतिनिकृष्टानां तिर्यगादीनामपि सिद्धिं मुक्तियोग्यताहेतुज्ञानादिसाधनसंपत्तिं तत्कार्यमहिमातिशयोन्नेयां ददातीति सा तथा ॥ ॐ लघुसिद्धिदायै नमः ॥

लाक्षारससवर्णाभा लक्ष्मणाग्रजपूजिता ।
लभ्येतरा लब्धभक्तिसुलभा लाङ्गलायुधा ॥

लाक्षारससवर्णाभा । लाक्षारसेन लाक्षाद्रवेण समानो वर्णो यस्याः सा तथाभूता शोभा कान्तिर्यस्याः सा तथा । अतिपाटलविग्रहप्रभेत्यर्थः ॥ ॐ लाक्षारससवर्णाभायै नमः ॥

लक्ष्मणाग्रजपूजिता । अग्रे जायेते इत्यग्रजौ रामभरतौ लक्ष्मणस्यापि ज्येष्ठभूतरामाचारानुकारित्वेन चतुर्भिरपि दाशरथिभिः पूजितेत्यर्थः । रामस्य शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता— इति नामवत्त्वान्यथानुपपत्त्या शिवदंपतिपूजकत्वेन तदितरेषां तद्वंशजीपुरुषाणां तत्सिद्धिरिति ध्वनितोऽर्थः ॥ ॐ लक्ष्मणाग्रजपूजितायै नमः ॥

लभ्येतरा । लभ्यानि लब्धव्यानि कर्मोपासनाविशेषाणां फलत्वेन साध्यानि भव्यानीत्यर्थः । तेभ्य इतरा विलक्षणा । 'तत्सत्यं स आत्मा' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थम्' इति 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इत्यादिभिः श्रुतिभिः आत्मनः नित्यप्राप्तस्वरूपत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यरूपतया मोक्षरूपत्वेन चतुर्विधक्रियाफलत्वाभावादिति मन्तव्यम् । अथवा, इतराणि धर्मार्थकामरूपत्रिवर्गरूपाणि फलानि लब्धव्यानि प्राप्तव्यानि यस्याः सकाशादिति सा तथा, उक्तश्रुतेः ॥ ॐ लभ्येतरायै नमः ॥

लब्धभक्तिसुलभा । भक्तिः सामान्यविशेषाकारेण द्विविधा । तत्राद्या आर्तजिज्ञास्वर्थार्थिभिः यैर्लब्धा तत्तत्फलोद्देशेन समयविशेषे विच्छिद्य विच्छिद्य प्राप्तां तेषां सुलभा तत्तत्प्रारब्धानुसारेण फलदानोन्मुखस्वात्मरूपतया संनिहित-

त्वात् । द्वितीया भक्तिस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारवता पुरुषेण येनैकभक्तितया लब्धा, 'एकभक्तिर्विशिष्यते' इति स्मृतेः, तस्य सुलभा, स्वात्मरूपतया सदा ज्ञायमानत्वात् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति गीतासु अथवा, लब्धा प्राप्ता सत्यपि कण्ठगतचामीकरवत् लब्धभक्तीनां सुलभा सुखेनानायासेन कष्टेन विना साध्यतया लाभः प्राप्तिर्यस्याः सा तथा, 'भक्त्या मामभिजानाति' इति स्मृतेः ॥ ॐ लब्धभक्तिसुलभायै नमः ॥

लाङ्गलायुधा । शेषरूपतया हलायुधेत्यर्थः, 'अनन्तश्चास्मि नागानाम्' इति श्रीभगवद्वचनात् ॥ ॐ लाङ्गलायुधायै नमः ॥

लग्नचामरहस्तश्रीशारदापरिवीजिता ।
लज्जापदसमाराध्या लंपटा लकुलेश्वरी ॥

लग्नचामरहस्तश्रीशारदापरिवीजिता । लग्नौ करसंबद्धौ धृतावित्यर्थः; लग्नौ चामरौ ययोस्तौ तादृशौ हस्तौ ययोस्ते श्रीश्च महालक्ष्मीः शारदा च ते ताभ्यां वीजिता परिवीजिता । अनादिकालादारभ्य परिचर्यया वीज्यमानेत्यर्थः ॥ ॐ लग्नचामरहस्तश्रीशारदापरिवीजितायै नमः ॥

लज्जापदसमाराध्या । लज्जानाम अन्तःकरणधर्मः जुगुप्साहेतुः गूहनसाधनम् , उपलक्षणं मनोधर्माणाम् , तस्य पदम् आश्रयः ; 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः । तस्मिन् समाराध्या चिन्तनीयेत्यर्थः 'य आत्मनि तिष्ठन्नन्तरो यमयति' 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम' 'तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा, लज्जापदं जीवचक्रम् , तस्मिन् तदधिष्ठानानन्दाभिव्यक्तिहेतुतया बहिर्यागक्रमेण पूजनीयेत्यर्थः ॥ ॐ लज्जापदसमाराध्यायै नमः ॥

लंपटा । लमिति पृथ्वीवाचकबीजेन तदुपलक्षितं जगल्लक्ष्यते ; पटशब्देन आवारकत्वधर्मवत्तया अविद्या लक्ष्यते ; लमः जगतः पटः कारणीभूता अविद्या यस्याः सा तथा ; 'मायिनं तु महेश्वरम्' 'य एको जालवान्' इति श्रुतेः । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति स्मृतेश्च । अथवा, लम्पटो नाम तन्द्री आलस्यम् , कर्मोपासनाबाहुल्येऽपि प्रतिबन्धकभूयस्त्वे शीघ्रतया परमेश्वरस्य फलदानोन्मुखतायां राजादिवच्चिरविलम्बितसेवाफलदानवैमुख्ये तद्वत्तोपचारात् ; लम्पटो यस्याः सा तथा । अथवा, लम्पटादीनामन्तःकरणधर्माणामध्यासवशेन तदवच्छिन्ने चैतन्ये सत्त्वरजस्तमःकार्याणामुपलब्धे-

स्तद्रूत्त्वं वा ।। ॐ लंपटायै नमः ।।

लकुलेश्वरी । कुः पृथिव्युपलक्षितजगत् लीयते अस्मिन्निति कुलम्, मायोपाधिकचैतन्यम्, प्रलयाधिष्ठानम् । 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः । लीयमानं कुलं लकुलं निरुपाधिकमित्यर्थः । तच्च सा ईश्वरी च सा तथा । अथवा, लकुलं स्थानविशेषः स्वाधिष्ठानं मणिपूरकं वा; तस्येश्वरी, विष्णुरुद्रात्मिकेत्यर्थः; भूतसृष्टिश्रुतौ पृथिव्या उदके तस्य तेजसि तस्य परमात्मनि लयश्रवणात् । 'सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति । तस्येश्वरी विभूतिविशेषो वा ।। ॐ लकुलेश्वर्यै नमः ।।

लब्धमाना लब्धरसा लब्धसंपत्समुन्नतिः ।
ह्रींकारिणी च ह्रींकारी ह्रींमध्या ह्रींशिखामणिः ।।

लब्धमाना । सर्वैः प्राणिभिः लब्धः मानः अध्यस्ताहंकारः; 'अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्त्यते' इति स्मरणात् । अध्यासेनाहंकाराधिष्ठानेत्यर्थः । अथवा, 'मान पूजायाम्' इति स्मरणात् यैर्यैः प्राणिभिः विद्यैश्वर्यकुलसौन्दर्यातिशयादिवशात् पूजा लभ्यते सुखहेतुः सा तदन्तर्यामिणा पूर्वमेव लब्धा, पूजादिजन्योपकारस्य सुखादेः स्वस्वरूपतया लब्ध-

त्वात् । यद्वा मानः परिमाणः अणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदेन प्रसिद्धः । 'स वा एष महानज आत्मा महान् प्रभुर्वै पुरुषः' 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' इत्यादिवेदवाक्यैर्जलसूर्यादिवदुपाधिधर्माणामुपहिते गजस्तम्भमत्कुणसर्पादौ प्रतीयमानत्वात्, लब्धः मानः परिमाणः उपहिततया जगतः यया सा तथा ॥ ॐ **लब्धमानायै नमः** ॥

लब्धरसा । 'रसो वै सः' इति श्रुतेः रसवत् रस्यते संबध्यत इति अत्यन्तप्रीतिविषयः आनन्दः, सः स्वस्वरूपत्वेन लब्धो यया सा तथा । श्रृङ्गाररसो वा; तद्व्यञ्जकमङ्गलाभरणपुष्पालंकारवत्त्वादिति भावः । शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकतया, 'रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः' इति गीतावचनात् नैवेद्यादौ कट्वाम्ललवणादीनां देवादिविषये निषेधाच्च प्रीतिविषयत्वेन मधुररसो लब्धो ययेति वा तथा ॥ ॐ **लब्धरसायै नमः** ॥

लब्धसंपत्समुन्नतिः । लब्धाः स्वस्वरूपतया स्वतः सिद्धाः याः संपदः सत्यकामत्वादयः सच्चिदानन्दादयो वा ताभिः समुन्नतिः सर्वोत्कृष्टता यस्याः सेति तथा । ब्रह्मणः मायामात्रोपाधिना अभिव्यज्यमानाः गुणाः कर्मानुद्भूतत्वा-

दनाकास्मिकाः सन्तः सर्वोत्कृष्टभावं ब्रह्मणः ज्ञापयन्ति । 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं । पतिं पतीनां परमं पुरस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य' इति 'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति प्रसिद्धनित्योत्कर्षवत्त्वं ब्रह्मस्वरूपमेवेति नात्र विचारणीयं किंचिदस्तीत्यभिप्रायः ॥ ॐ लब्धसंपत्समुन्नत्यै नमः ॥

ह्रींकारिणी । ह्रींकारः द्वितीयखण्डसमाप्त्यवयवतया वाच्यवाचकसंबन्धेन अस्या अस्तीति तथा ॥ ॐ ह्रींकारिण्यै नमः ॥

ह्रींकाराद्या । अत्र ह्रींकारशब्देन तत्कार्यभूताः वेदाः, तेषामप्यर्थतया कारणतया वा आद्या आदौ भवा पूर्वभावीत्यर्थः । शब्दस्य अर्थविषयत्वेन प्रवृत्तेः शक्तिग्रहादौ काव्यादिकृतौ च अर्थज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोगदर्शनादर्थस्य पूर्वभावित्वमुक्तमिति भावः ॥ ॐ ह्रींकाराद्यायै नमः ॥

ह्रींमध्या । अस्य बीजस्य जगदभिन्ननिमित्तोपादानभूतमायाविशिष्टचैतन्यवाचकतया तत्प्रतीकत्वेन तन्निष्ठयावद्गुणवत्त्वं तदुपासनातिशयमहिम्नाभिव्यज्यते । अन्यथा मन्त्रपुर-

श्चर्याश्लिष्टसिद्धयभावप्रसङ्गः स्यात् । अव्यवहितपूर्वनाम्नान-भिव्यक्तस्वरूपस्यापि शब्दजालस्य एतद्बीजमात्रात्मनैवाङ्कुरितबीजार्थवत्तया पूर्वभावित्वमुक्तम् । इदानीमभिव्यक्तात्मकस्वार्थकतया विवर्तवादमाश्रित्य वाचारम्भणाकारेण नामरूपद्वयवत्त्वमुच्यते । ह्रींकारबीजार्थः तेन शब्देन लक्ष्यते। मध्ये व्यवहारकाले ह्रीं यस्याः सा तथा । घटादिषु वस्तुषु सच्चिदानन्दप्रतीत्या व्यवहारकालेऽपि प्रपञ्चकारणं ब्रह्मानुस्यूततया भासमानं जगत्कारणमिति सिद्धान्तः । अनेनाचेतनपरिणामारम्भादिवादाः निष्प्रमाणतया युक्त्याद्याभासकत्वेन निरस्ताः वेदितव्याः ।। ॐ ह्रींमध्यायै नमः ।।

ह्रींशिखामणिः । लोके यथा चूडामणिः सर्वाङ्गरचिताभरणापेक्षया तद्विजातीयप्रकाशसत्ताद्याश्रयवान् उत्तमाङ्गस्थानविशेषे स्थापितः महदैश्वर्यादि तद्वतः पुरुषस्य ज्ञापयति, तथा सर्वशब्दजालतद्वाच्यार्थभूतचिज्जडसंबन्धरूपप्रपञ्चवाचकातिसूक्ष्मह्रींवर्णात्मकश्रीविद्याराजबीजस्य सत्यज्ञानानन्दात्मकलक्ष्यार्थभूता सती ह्रींबीजजापकानां सर्वार्थप्रदानेन पारमैश्वर्यं व्यञ्जयतीति गुणयोगकृतनामेदम् । तथा च ह्रीमः शिखामणिः परमतात्पर्येण ज्ञापयतीत्यर्थः ।। ॐ ह्रींशिखामणये नमः ।।

ह्रींकारकुण्डाग्निशिखा ह्रींकारशशिचन्द्रिका ।
ह्रींकारभास्कररुचिर्ह्रींकाराम्भोदचञ्चला ॥

ह्रींकारकुण्डाग्निशिखा । ह्रींकार एव कुण्डं वाच्यवाचकसंबन्धेन परब्रह्मावच्छेदकतया आहवनीयादिसदृशम्, तस्याग्निशिखा, 'उद्दीप्तेऽग्नौ जुहोति'—इति प्रमाणेन 'आहवनीये जुहोति'— इति विधिवाक्यावगतहोमाधारतायाः केवलाहवनीयस्यायोग्यतया साग्निज्वालस्य होमाधारतायां ज्ञायमानायामदृष्टद्वारा स्वर्गसंबन्धेन स्वार्थकतया तज्ज्ञापकवेदवाक्यस्यापि पुरुषार्थसंबन्धित्वमाहवनीयनिष्ठहोमाधिकरणदीप्ताग्निज्वालास्वाधारभूतकुण्डसार्थक्यसंपादकेवाभाति । तथा स्ववाचकबीजस्यापि 'मन्त्रैरुपासीत' इति विधिगतदेवतोपासनकरणानां मन्त्राणामपि स्ववाचकतया सार्थक्यसंपादनात्तथोच्यते ॥ ॐ ह्रींकारकुण्डाग्निशिखायै नमः ॥

ह्रींकारशशिचन्द्रिका । ह्रींकार एव शशी चन्द्रः तस्य स्वरूपाभेदभूतप्रकाशचैतन्यं चन्द्रिकापदेनोपमीयते । यथा चन्द्रस्वरूपभूतामृतप्रसारभूता ज्योत्स्ना देवादिसर्वलोकानां संजीवकतयोपकरोति, तथा दृढतरभक्तिपरवशपुरुषधौरेया-

दीना ह्रींकारवाच्यार्थतया तदभिन्नत्वेऽपि जगद्विवर्तकारण-तया सच्चिदानन्दाधायकत्वेन संजीवयतीति भावः ॥ ॐ ह्रींकारशशिचन्द्रिकायै नमः ॥

ह्रींकारभास्कररुचिः । भासः कान्तीः करोति प्रसारयति लोकोपकारायेति तथा सूर्यः, तस्य रुचिः प्रचण्डभानुः । यथा लोके सूर्यः वर्षास्वतिगाढतरस्रवदुदकधारासंव्याप्तदि-गन्तरासु दिवा विद्यमानोऽपि सूर्यः साक्षादयमिति चाक्षुष-ज्ञानगोचरो न भवति, तदभावे शिष्टानां भोजनादिसंजीव-कव्यवहाराभावेन तदुपायासिद्ध्याप्रसन्नमनांसि भवन्ति, तथा ज्ञानमार्गानधिकारिणां मोक्षमार्गोपायभूतान्निर्दितदेवता-रूपह्रींकाराणां जनानां बहुतरपुण्यमहिम्ना महावातेनेव मेघा-वलौ दूरीकृतायां चण्डभानुरिव सुखसाधनं गुरुकृपापाङ्गाव-लोकनरूपदीक्षावशेन प्रतिबन्धकदुरितापगमे परदेवतारूपं ह्रींकारः पुरश्चर्यया साक्षाद्वाच्यार्थापरोक्षज्ञानहेतुर्भवति । चिरकालनैरन्तर्यभावनाप्रकर्षेण तस्मिन्नभिमुखे सति तल्ल-क्ष्यार्थरूपपरमानन्दचित्कला स्वयमेवाभिव्यक्ता सत्यानन्दा-नुभवामृतेन सुखयतीति तथोच्यते ॥ ॐ ह्रींकारभास्कर-रुचये नमः ॥

ह्रींकाराम्भोदचञ्चला । अम्भांसि अमृतानि ददतीत्य-

म्भोदाः, ह्रींकारोऽपि कामवर्षत्वेन तैरुपमीयते । तेषु चञ्चला विद्युल्लता विद्यमाना तदभिन्नप्रकाशमाना सती वर्षोदकद्वारा सस्याद्युत्पादकत्वं यथा व्यनक्ति तथा ह्रींकारवाच्यतया तदभिन्नापि तत्स्वरूपविचारणायां शुद्धलक्ष्यार्थस्वरूपा सत्यपि अनिर्वचनीयस्ववाचकमन्त्रप्रकाशितदेवतात्वेन स्वाभीष्टपुरुषार्थप्राप्तिहेतुभूतेत्यभिसंधिः ॥ ॐ ह्रींकाराम्भोदचञ्चलायै नमः ॥

ह्रींकारकन्दाङ्कुरिका ह्रींकारैकपरायणा ।
ह्रींकारदीर्घिकाहंसी ह्रींकारोद्यानकेकिनी ॥

ह्रींकारकन्दाङ्कुरिका । ह्रींकार एव कन्दम् दृढतरबीजभावः तस्य अङ्कुरिका आदिप्रसवः नूतनाभिव्यक्तिरित्यर्थः । यथा लोके अङ्कुरादिकं कन्दादिनिष्ठोत्पादकशक्तिमनभिभूयैव स्वयं स्कन्धशाखापत्रपुष्पफलाद्यात्मना यथा विवर्तमानं तत्सामर्थ्यप्रकटनकारणं भवति, तथा ह्रींकारस्य वेदैकदेशत्वेन इतरप्रमाणानपेक्षतया स्ववाच्यार्थज्ञापनेन स्वतः प्रामाण्ये स्थितेऽपि तज्जन्यज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मरूपनानाप्रकारजगत्परिणामहेतुत्वसाधकाघटितघटनापटीयसीमायोपाधिकत्वेन तदर्थद्वयरूपा सती तन्मात्रप्रमाणवेद्येत्यर्थः ॥ ॐ

ह्रींकारकन्दाङ्कुरिकायै नमः ॥

ह्रींकारैकपरायणा । ह्रींकार एव एकं अनितरसाधारणं चतुर्विधपुरुषार्थसाधकतया परम् अयनं ज्ञापकं प्रमाणं यस्याः सा तथा। अस्य बीजस्य वाच्यार्थो माया, सा निरधिष्ठाना न सिध्यतीति तदाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां तद्रहितं तेन ज्ञाप्यत इति भावः ॥ ॐ ह्रींकारैकपरायणायै नमः ॥

ह्रींकारदीर्घिकाहंसी । ह्रींकार एव दीर्घिका राजोद्यानवनक्रीडावापी । संसारकाननसंचारिलोकविश्रान्तिकारणत्वेन ह्रींकारः तयोपमीयते, 'आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन' इति श्रुतेः । आ समन्ताद्रमत्यस्मिन् इत्यारामः अथवा जगत् । तत्रोपासनादिना परमानन्दप्रापकतया वा ह्रींकारः उपमीयते । तस्मिन् हंसी स्त्रीहंसः । यथा लोके सारासारविवेकिहंस्या आधारसुवर्णकमलादिमती वापिका महाराजसंबन्धिनी विज्ञाप्यते, तद्वद्वाच्यार्थरूपतया प्रकाशमाना सती स्वसंबन्धिबीजस्य सुखोत्पादकत्वमोक्षहेतुत्वं द्योतयतीत्यभिप्रायः ॥ ॐ ह्रींकारदीर्घिकाहंस्यै नमः ॥

ह्रींकारोद्यानकेकिनी । ह्रींकार एव उद्यानवत् फलानुभावकत्वात् तथोच्यते तस्य केकिनी मयूरी । यथा लोके

बहुषु पक्षिषु आरण्यकेषु सत्स्वपि तस्याः रूपध्वनिभ्यां सुखतया दर्शनश्रवणादिजन्यप्रमोदसाधकतया उद्यानालंकरिष्णुत्वम्, तथा ह्रींकाररूपदेवताध्वनेः सच्चिदानन्दरूपतद्वाच्यार्थस्य च परमपुरुषार्थसाधकत्वेन अविशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मविष्णुरुद्रादिमूर्तिषु उद्यानतरुवल्लिकक्षगुल्मादिवदुत्तमनीचदेवतिर्यङ्मनुष्यादिषु च मयूरीव स्वेच्छया सर्वव्यापकत्वेन तदात्मरूपतया शरीरेन्द्रियप्राणाद्याधारपरमप्रेमास्पदपरमानन्दरूपप्रत्यग्गोचराहंवृत्तिव्याप्यतयैतद्बीजप्रकाश्या भवतीत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारोद्यानकेकिन्यै नमः ॥

ह्रींकारारण्यहरिणी ह्रींकारावालवल्लरी ।
ह्रींकारपञ्जरशुकी ह्रींकाराङ्गणदीपिका ॥

ह्रींकारारण्यहरिणी । ह्रींकारवाच्यार्थैकदेशभूतमायाविद्यातत्कार्याणां बन्धरूपतया गहने व्याघ्रादीनामिव भयहेतूनां सद्भावेन दुष्प्रवेशत्वरूपधर्मसाम्येन ह्रींकारस्य अरण्योपमितत्वम् । तथा च अरण्यमिव ह्रींकार इति सर्वत्रोपमानोत्तरपदसमासः । तत्रैवं सति यथारण्यगतपुरुषस्य शीघ्रं दृष्टिपथं गता हरिणी एणी व्याघ्राद्यभावनिश्चयेन तदधिगमफलप्राप्तिसाधनतामवगमयति धीरपुरुषस्य, तथा निरन्तरभ-

क्तिभजनपरप्राणिलोकस्य उपासनापरिपाकमहिम्ना अपरोक्षीकृताज्ञाननिवृत्तिपूर्वकं भयापकरणेनानन्दं प्रापयतीति तयोपमितेति भावः । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' इति श्रुतेः ॥ ॐ ह्रींकारारण्यहरिण्यै नमः ॥

ह्रींकारावालवल्लरी । ह्रींकारमन्त्रवाचकतानिरूपितवाच्यतानामकसंबन्धावच्छिन्नपरदेवतास्वरूपत्वेन तदुपासनाविषयफलदानसमर्था सती आवालमात्रप्ररोहद्विवृद्धवल्लर्योपर्मीयते । तथा च तत्संबन्धितया ह्रींकारः जपादिना आवाल इव सर्वदा संरक्षणीय इति तात्पर्यार्थः परिनिष्पन्न इति यावत् ॥ ॐ ह्रींकारावालवल्लर्यै नमः ॥

ह्रींकारपञ्जरशुकी । मन्दाधिकारिणामप्युपासनाकारणसाधारणपार्वतीप्रतीकतया ह्रींकारस्य बालकादिलालनविषयत्वधर्मपुरस्कारेण पञ्जरोपमा । तथा च तत्रत्यशुकीव संलापादिना मनुष्यादिचित्तरञ्जिनी । एवं तत्तदृदृष्टानुसारेण फलदात्री सती तयोपमितेति द्रष्टव्यम् । ह्रींकारः पञ्जरमिव तस्य शुकी तत्सार्थक्यकारिणीत्यभिप्रायः ॥ ॐ ह्रींकारपञ्जरशुक्यै नमः ॥

ह्रींकाराङ्गणदीपिका । अङ्गणवत् सर्वसाधारणविश्रान्तिस्थानतया ह्रींकारस्य तदुपमा तस्य दीपिका । यथाङ्गणारो-

पितदीपः बाह्याभ्यन्तरवस्तुजातं प्रकाशयन् तत्रत्यलोकाना-मन्धकारादिनिवर्तनपूर्वकमभीष्टव्यवहारहेतुतया सर्वान् श्लाघयति स्वयमपि तैः संरक्ष्यते, तथा ह्रींकारबीजार्थश्रवणमननिदिध्यासननिरन्तराभ्यासादपरोक्षीकृतस्वयंप्रकाशानन्दरूपा सती स्वसेवकान् सर्वोत्कर्षयतीति तदुपमिता सती तथोच्यते ॥ ॐ ह्रींकाराङ्गणदीपिकायै नमः ॥

ह्रींकारकन्दरासिंही ह्रींकाराम्भोजभृङ्गिका ।
ह्रींकारसुमनोमाध्वी ह्रींकारतरुमञ्जरी ॥

ह्रींकारकन्दरासिंही । पर्वतशिखाप्रवर्तिगुहा कन्दरा दरीत्यर्थः । वेदमौलिपठितह्रींकारस्य ग्राम्यविषयलिप्सुप्राणिप्रवेशयोग्यताविकलतया कन्दरोपमा । तत्र यथा सिंही स्वेतरक्षुद्रमृगप्रवेशभयहेतुसटादिस्वव्याप्यचिह्नानुमिता तस्याः स्वाश्रयमावतां धीरस्य तत्परिसरनखनिर्घातमुक्ताफलादिप्राप्तिं च नयति, तथा मन्दभक्तितन्द्रीबुभुक्षादिकलुषितपरिच्छिन्नाभिमानदेवतान्तरप्रतिपादकबीजतया स्वदेवतैकभावं कामितार्थं च प्रापयतीति सिंह्युपमिता सती तथोच्यते ॥ ॐ ह्रींकारकन्दरासिंह्यै नमः ॥

ह्रींकाराम्भोजभृङ्गिका । ह्रींकारस्य अष्टैश्वर्यात्मकपुरुषा-

र्थसाधकनानाशक्तिमत्तया नानाप्रकारवर्णान्तरघटितत्वेन परागपरिमलादिमत्कमलोपमितत्वमिति योजनीयम् । कमले यथा मधुमात्रसारग्राहिणी भृङ्गी रमते सर्वपुष्परसमधुपानस्वाभाव्येन सर्वसमापि मध्वाधिक्यविविदिषया प्रभूतमधुवत्त्वेन च तस्मिन्नेव विशिष्यासक्तिमती, तथा सर्वमन्त्रबीजवाच्यदेवतात्मना सर्वानुगतापि ह्रींकारस्य विशिष्टगुणवत्त्वेन सर्वोपादानसगुणब्रह्मप्रतिपादकतया तदीयस्वरूपतटस्थलक्षणवत्त्वेन तदभिन्नस्वरूपतया सर्वशब्दजालप्रकृतित्वेन च रूढ्या लक्षणया वा तत्संबन्धिनी सती तदुपासकानां तदधिष्ठानतया च तैर्लक्ष्यत इति भृङ्ग्युपमया वर्णितेति तात्पर्यम ॥ ॐ ह्रींकाराम्भोजभृङ्गिकायै नमः ॥

ह्रींकारसुमनोमाध्वी । ह्रींकारस्य वाञ्छितफलप्रदानसाधकतया सुमनःसादृश्यम । अथवा, पुष्पाणि व्यवहारममयं बहुमावधानतया व्यवहर्तव्यानि परममार्दवाधिकरणत्वेन बहुमान्यत्वान्, तथा ह्रींकारोऽप्युपासनवेलायां परब्रह्मवाचकत्वेन प्रयत्नपूर्वकमेकाग्रमनसा देवताभिन्नत्वेन ध्यातव्य इति नियमसंपादनार्थं पुष्पोपममिति विभावनीयम । तथा च वाय्वादिना शुष्काणि पुष्पाणि निर्मधुत्वेन फलान्यजनयित्वा परिपतन्ति फलजनकशक्तेरभावेन; तदितराणि तु तद्वत्त्वेन

तज्जनकानि लोके दृष्टानि ; पुष्परसश्च पृथिवीकारणभूतोदकतन्मात्रस्वरूपमधुररसात्मकत्वात् पुष्पाणां फलजनकशक्तिज्ञापको भवति ; तथा ह्रींकारस्यापि सर्वजनकताशक्त्याधायकतदधिष्ठानसच्चिदानन्दपरब्रह्मस्वरूपा सती तन्मन्त्रप्राप्त्या यथोक्तफलहेतुतया तदर्थरूपेण तद्वृत्तिर्भवतीति माध्वीसमानधर्मवत्त्वमस्या उपपद्यत इति विवेचनीयमिति यावत् ॥

ॐ ह्रींकारसुमनोमाध्व्यै नमः ॥

ह्रींकारतरुमञ्जरी । फलार्थिनः स्वारूढजनान् पतनादिभ्यः प्रतिबन्धकेभ्यस्तारयति पारं प्रापयति फललाभेन संतोषयतीति तरुः । ह्रींकारश्च कल्पादितरुर्दृष्टान्तीकृतः । प्रेक्षावतां संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन शाखोपशाखाग्रगता पुष्पमञ्जरी फलकारणयोग्यतां ज्ञापयतीव पुरुषार्थार्थिनां असंशयप्रवर्तकत्वेन प्रत्यक्स्वरूपा सती गुरूपदिष्टमन्त्रदेवतात्मकतया मन्त्रोपासनायामभिमुखीकरणेन पुरुषार्थान् प्रापयतीति मञ्जरीसादृश्यं प्राप्तं परदेवताया इति विवेचनीयम् ॥ ॐ ह्रींकारतरुमञ्जर्यै नमः ॥

सकाराख्या समरसा सकलागमसंस्तुता ।
सर्ववेदान्ततात्पर्यभूमिः सदसदाश्रया ॥

सकाराख्या । सकारयुक्ता श्रीविद्यानामिका आख्या

वाचकशब्दः यस्याः सा तथा ॥ ॐ सकाराख्यायै नमः ॥

समरसा । समः एकः रसः मधुरादिरसवद्गुडपिण्डादावेकरूपेण कार्ये व्यवस्थितेत्यर्थः । अथवा, संसारदशायां सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिविशेषणभेदेन भिन्नरसवत् भिन्नस्वभाववत् प्रतीयमानयोरीश्वरजीवयोर्वेदान्तश्रवणादिना जन्याखण्डाकारवृत्तिव्याप्त्या अहं ब्रह्मास्मि— इत्यभेदानुभवदशायामेकरूपतया साक्षात्क्रियते इति सा तथोच्यते, 'रसो वै सः' इति श्रुतेः, रसशब्दार्थः परब्रह्म समः अभिन्नं यस्याः सा तथा । तैत्तिरीयोपनिषत्प्रतिपाद्येत्यर्थः ॥ ॐ समरसायै नमः ॥

सकलागमसंस्तुता । आ समन्तात् गमयन्तीति आगमाः, सकलपदार्थगोचरसविकल्पकप्रमाजनकवेदा इत्यर्थः । सकलैरन्यूनानतिरेकेणेतिहासपुराणसहितयावदङ्गोपाङ्गरहस्यादियोगित्वं सकलशब्दार्थः । तैः संस्तुता सम्यक् नातः परं किंचिदस्तीति निश्चयपूर्वकं स्तुता गुणिनिष्ठगुणाभिधानविषयतया तदुपजीवकेत्यर्थः । सर्वार्थप्रकाशकवेदानां सर्वज्ञत्वेनैदंपर्येण तदीयस्तुतिविषयतया शुद्धचैतन्यात्मकतया मोक्षकारणीभूतज्ञानस्वरूपत्वेन जिज्ञास्येति ध्वनितोऽर्थः ॥ ॐ सकलागमसंस्तुतायै नमः ॥

सर्ववेदान्ततात्पर्यभूमिः । वेदानामन्तः अवसानं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि, तेषां तात्पर्यं समन्वयः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तस्य भूमिः विषयः ज्ञाप्यमिति यावत् । 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये' इति वचनोक्ततात्पर्यनिर्णायकप्रमाणबलेनातीन्द्रियधर्मादिगोचरवाक्यवत् सर्वेषां वेदान्तानामुपासनाज्ञानविधिं विनाकर्मशेषतया अज्ञातज्ञापकत्वेन शंसनादेव शास्त्रशब्दवाक्यानामद्वैते ब्रह्मणि गतिसामान्येन कर्मोपासनाकाण्डद्वयार्थोपकार्यत्वेन मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वेन पर्यवसानमिति तात्पर्यविषयता अखण्डचैतन्यस्येति सिद्धान्तार्थ इत्यभिसंधिः । 'सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता । लक्ष्यलक्षणभावश्च पदार्थप्रत्यगात्मनाम्' इति न्यायेन संबन्धत्रयेण अखण्डार्थं वेदान्ताः बोधयन्तीति 'तत्तु समन्वयात्' इत्यधिकरणे प्रतिष्ठापितमित्यलमतिविस्तरेण ॥ ॐ सर्ववेदान्ततात्पर्यभूमये नमः ॥

सदसदाश्रया । अपरोक्षतया सन्निति प्रतीतिविषयतया व्यवह्रियमाणं सत्कार्यं रूपादिवत्तया व्यावहारिकसत्ताश्रयं पृथिव्यप्तेजोभूतत्रयं सदित्युच्यते । असत् सद्भिन्नतया परोक्षज्ञानगोचरं वाय्वाकाशादि तत्कार्यं च रूपादिभिन्नगुणाश्र-

यमुच्यत इत्यर्थः । तयोराश्रया उपादानत्वेन तदधिष्ठानभूतेत्यर्थः । आरोपितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यतया सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सर्वदा तदनुस्यूतेति ध्येयम् ॥ ॐ सदसदाश्रयायै नमः ॥

सकला सच्चिदानन्दा साध्या सद्गतिदायिनी ।
सनकादिमुनिध्येया सदाशिवकुटुम्बिनी ॥

सकला । आरोपितकलाभिः उपासनार्थं कल्पिताभिः जाबालिना सत्यकामं प्रत्युक्तषोडशकलायुक्तपुरुषोपासनप्रतिपादकच्छान्दोग्यवचनरीत्या कलाशब्दितावयवैः सह वर्तते इति सा तथा । चतुःषष्टिचन्द्रकलाभ्यां वा सहिता । अथवा, कलाशब्दः सुखादिकान्तिवचनः तया सहितेति वा ॥ ॐ सकलायै नमः ॥

सच्चिदानन्दा । सच्चासौ चिच्च सच्चित् सच्चिच्चासौ आनन्दश्च; कालत्रयाबाध्यत्वं सत्त्वम्, स्वेतरप्रकाशाप्रकाश्यत्वं चित्त्वम्, परमप्रेमास्पदत्वमानन्दत्वम्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' 'विज्ञानमानन्दम्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

ते स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता । वेदान्तशास्त्रोक्तब्रह्मस्वरूपलक्षणलक्षितेत्यर्थः ॥ ॐ सच्चिदानन्दायै नमः ॥

साध्या । कर्मोपासनादिभिः महावाक्यश्रवणजन्यब्रह्मविद्यात्वेन साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारिणा अपरोक्षतया साधितुं प्राप्तुमर्हा, फलस्वरूपत्वादित्यर्थः । साध्वीति वा पाठे साधोः स्त्री, सत्त्वगुणसंपन्नत्वात् साधुः; सकलविद्यापारगत्वे सति सदाचारसंपन्नः दैवीसंपत्तिमानित्यर्थः । तदेकनिष्ठा परमपतिव्रता सती स्त्रीणां पातिव्रत्यसंप्रदायप्रवर्तकेति यावत् ॥ ॐ साध्यायै नमः ॥

सद्गतिदायिनी । समीचीना पुनरावृत्तिरहिता सुखमात्ररूपा गतिः, गम्यते ज्ञायते प्राप्यते इति वा गतिः । यत् ज्ञायते तदेव गतिः, तदन्यस्याज्ञातत्वात् गतित्वानुपपत्तेः । ज्ञाते फले इच्छया तत्साधनेषु पुरुषः प्रवर्तते; न त्वज्ञातफलसाधने— इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुः ते तन्मया अमृता वै बभूवुः' इत्यादिश्रुत्या च परदेवतास्वरूपमेव मुक्तिस्वरूपतया सद्गतिः । तदावारकाज्ञानाभिभवेन स्वरूपानन्दमभिव्यञ्जयतीति दायिनी । अभेदेऽपि गतिदानयोः कर्मकर्तृप्रयोगः उपपद्यते । 'तदा-

त्मानꣳ स्वयमकुरुत' इत्यादिवदित्यर्थः । सतीं वा सत्त्वगुणयुक्तां देवयानादिगतिं वा ददातीति सा तथा ॥ ॐ सद्गतिदायिन्यै नमः ॥

सनकादिमुनिध्येया । मननशीलाः मुनयः, मननशब्देन लक्षणया तत्साक्षात्कारवन्त इत्यर्थः, ब्रह्मणः मानसिकपुत्राः ज्ञानवैराग्यादिबहुलाः मोक्षमार्गप्रवर्तकाः; सनकः आदिः येषां ते मुनयः सनन्दनसनातनसनत्कुमारप्रमुखाः निरैषणाः निश्चिन्ताः; तैर्ध्येया अत्यादरेण स्वात्माभेदज्ञानेन सर्वदा विषयीकृतेत्यर्थः; 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥ ॐ सनकादिमुनिध्येयायै नमः ॥

सदाशिवकुटुम्बिनी । सदाशिवः कुटुम्बम् अस्या अस्तीति तथा ॥ ॐ सदाशिवकुटुम्बिन्यै नमः ॥

सकलाधिष्ठानरूपा सत्यरूपा समाकृतिः ।
सर्वप्रपञ्चनिर्मात्री समानाधिकवर्जिता ॥

सकलाधिष्ठानरूपा । 'अथात आदेशो नेति नेति' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिनिषेधश्रुतिभ्यः प्रतिपन्ना । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिबाधायां सामानाधिकरण्यमवगम्यते । कार्यस्य कारणाभेदज्ञानं बाधा । तद्भिन्नताज्ञानस्य भ्रमरूपत्वात् । तथा च श्रुतिनिषेधस्यावध्यपेक्षायां प्रकृत्यादीनामपि तत्त्वज्ञानेन निवृत्तौ भूतपूर्वगत्या सर्वाधिष्ठानत्वेन अनुभूयते इति भावः ॥ ॐ सकलाधिष्ठानरूपायै नमः ॥

सत्यरूपा । सत्यं जडानृतपरिच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सच्चिदानन्दरूपं यस्याः सा तथा । परिणामवादमाश्रित्य सत् अपरोक्षज्ञानयोग्यानि पृथिव्यप्तेजांसि, त्यत्तु परोक्षज्ञानविषयाः नित्यानुमेया इत्यर्थः, 'सच्च त्यच्चाभवत्' इति श्रुतेः । सत्यं रूपं यस्याः सा तथा ॥ ॐ सत्यरूपायै नमः ॥

समाकृतिः । समा अभिन्ना सच्चिदानन्दरूपैकरसा आकृतिः मूर्तिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता । समा अन्यूनानतिरिक्ता यथाशास्त्रप्रमाणं मूर्तिर्विग्रहो यस्याः सेति वा । समा सदाशिवेन गुणसौन्दर्यबलवीर्ययशोगाम्भीर्यधैर्येङ्गितादिपरिज्ञानसर्वज्ञत्वादिबहुलधर्मविशेषैः मूर्तिर्यस्याः सेति वा । चतुर्विधभूतग्रामेषु तत्तत्प्रारब्धानुसारेण समा

तत्र तत्र निवासयोग्या मूर्तिर्यस्याः सेति वा । कर्माध्यक्षतया तत्तत्फलविशेषदानेषु समा पक्षपातरहिता मूर्तिर्यस्याः सा । समा बाल्यस्थविरत्वादिभावविकारवर्जिता एकप्रकारा नित्ययौवनशालिनी मूर्तिर्यस्याः सा । 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः' इति स्मृतिश्रुतिभ्यामेकरूपत्वावगमादित्याशयः ॥ ॐ समाकृतये नमः ॥

सर्वप्रपञ्चनिर्मात्री । संसारस्यानादितया मोक्षस्थायित्वेन च भूतभविष्यद्वर्तमानगत्या सर्वशब्दवाच्यत्वं प्रपञ्चस्य ; प्रपञ्च्यते विस्तार्यते विवर्तत इति प्रपञ्चः, 'एकं बीजं बहुधा यः करोति' इति श्रुतेः । तस्य निर्मात्री निर्माणमभिव्यक्तिः तन्निमित्ततया तत्तत्कर्तृत्वमुपचर्यते, देवदत्तः पचतीतिवत् ॥ ॐ सर्वप्रपञ्चनिर्मात्र्यै नमः ॥

समानाधिकवर्जिता । कुलशीलजातिगुणादिभिः तुल्यः समानः, तैः श्रेयानधिकः, तैर्वर्जिता । 'न तस्य प्रतिमास्ति' 'विश्वाधिको रुद्रो महार्षिः' इति श्रुतेः, 'सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा' इति 'एकमेवाद्वितीयम्' 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रये' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चेति भावः । एतद्दृष्ट्या संमाननीयः समानः पूजनी-

योऽधिक: तद्द्वयेन वर्जिता । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेरिति वार्थः ॥ ॐ **समानाधिकवर्जितायै नमः** ॥

सर्वोत्तुङ्गा संगहीना सगुणा सकलेष्टदा ।
ककारिणी काव्यलोला कामेश्वरमनोहरा ॥

सर्वोत्तुङ्गा । कार्यापेक्षया कारणस्याधिकत्वात् सर्वापेक्षया उत्तुङ्गा उन्नता, 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः ॥ ॐ **सर्वोत्तुङ्गायै नमः** ॥

संगहीना । निरवयवत्वेन निष्कारणत्वेन वा निर्गुणत्वेन वा निराश्रयत्वेन वा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वेन संबन्धरहिता वा; 'असंगो न हि सज्जते' 'न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इत्यादिश्रुतेरित्याशयः ॥ ॐ **संगहीनायै नमः** ॥

सगुणा । समाः एकप्रकाराः गुणाः सत्यकामत्वादयः यस्याः सा तथा । 'गुणी सर्वविद्यः' 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्यादिश्रुतेः । त्रिमूर्तिस्वरूपतया सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह वर्तते इति वा तथा ॥ ॐ **सगुणायै नमः** ॥

सकलेष्टदा । इच्छाविषयभूतानि इष्टानि काम्यानीत्यर्थः; सकलानि च तानीत्यभेदसमासः; अन्यथा जीवादि-

वत् कस्मिंश्चिद्विषये असामर्थ्यशङ्का स्यात् । एकस्य पदार्थस्य बहूनामिच्छाविषयत्वदर्शनात्, एकत्र कामनायामपि तत्सहभावित्वेन सर्वप्रापकत्वोक्तौ परदेवतायाः बहुफलप्रदातृत्वेन अत्यन्तविश्वसनीयतया अतिशयप्रतिभानाच्चेत्यर्थः । अथवा, परिच्छिन्नपरिमितभाग्यवत्प्राणिनः सर्वस्य सर्वत्र इच्छायामपि, यानि सर्वाणि स्वबुद्ध्या शास्त्राविरोधेनेष्टानि एषितव्यानि वाञ्छितव्यानि, तान्येव प्रयच्छति ददाति; न तदधिकानि, लोकेच्छायाः बहुप्रकारत्वेन दुष्पूरणीयत्वादिति भावः । सर्वेषां प्राणिनामिष्टचा इज्यया पूजया विषयीकृता, यज्ञेन वा समाराधिता तस्य फलप्रदेत्यर्थः । 'अहं च सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' इति स्मृतिश्रुतिभ्यां परमेश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्यैव कर्मणः शुभफलत्वात् मुक्तिहेतुत्वेन, काम्यफलार्थिनां जन्ममरणादिबन्धकत्वेन स्वल्पफलतया अनादरणीयत्वादित्यर्थः । अथवा, कलाभिः अवयवैः तरतमभावैरित्यर्थः । तैः सहितानि इष्टानि फलानि मनुष्यानन्दादिब्रह्मानन्दपर्यन्तानि फलानि आनन्दस्वरूपाणि ददातीति तथा ॥ ॐ सकलेष्टदायै नमः ॥

ककारिणी । तृतीयखण्डद्वितीयवर्णरूपः ककारावयवः

वाचकः अस्या अस्तीति तथा । ॐ ककारिण्यै नमः ॥

काव्यलोला । वाल्मीकिवेदव्यासादिकृतेषु काव्येषु लोला, वाच्यलक्ष्यार्थभेदेन तत्र संबद्धेत्यर्थः । अथवा, कविभिः कृतेषु स्तुतिविशेषेषु प्रीतिमतीत्यर्थः ॥ ॐ काव्यलोलायै नमः ॥

कामेश्वरमनोहरा । कामेश्वरस्य मनः हरतीति तथा । ॐ कामेश्वरमनोहरायै नमः ॥

कामेश्वरप्राणनाडी कामेशोत्सङ्गवासिनी ।
कामेश्वरालिङ्गिताङ्गी कामेश्वरसुखप्रदा ॥

कामेश्वरप्राणनाडी । कामेश्वरस्य प्राणनाडी यथा नाड्या प्राणः संचरति सा तथा, जीवनाडीत्यर्थः । 'इडया तु बहिर्यांत' इति लयखण्डवचनात् । लोके विशस्यमाने पशौ हृदयं पुण्डरीकाकारं मांसखण्डात्मकान्तःसुषिराष्टदलोपेतमङ्गुष्ठपरिमाणसुषिरयुताधोभागकर्णिकामध्यं दृश्यते, तस्याः कर्णिकायाः केसरायमानाः एकशतं नाडीनामङ्कुराः तद्वेष्टनपुरीतन्नामकनाडीसुषिरविन्यस्तमूलाः भवन्ति । तत्र सुषुम्नानामकनाडी मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं गता । तस्यां षट् चक्राणि मूलाधारादीनि तत्तन्मातृकावर्णसहितयोगशास्त्रोक्तदलसंयु-

तानि संनद्धानि वर्तन्ते । तस्या मूले पृथ्वीदेवता बिसतन्तुतनीयसी कुण्डलिन्यधोमुखावरणशक्तिर्निद्राति । तस्याः दक्षिणभागे इलानामनाडी भ्रूमध्यपर्यन्तं प्रसृता । वामे पिङ्गला तथा । तथा च जाग्रदवस्थायां नेत्रयोः दंपत्यात्मना श्रुतिप्रतिपादितः, स्वप्ने मनउपाधिकः, सुषुप्तावज्ञानोपाधिकः; जाग्रति स्थूलशरीराभिमानी विश्व इत्युच्यते, स्वप्ने सूक्ष्माभिमानी तैजसः, सुषुप्तौ कारणाभिमानी प्राज्ञः । सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितानि स्थूलसूक्ष्मशरीरजन्यभोगसाधनप्रारब्धकर्मवशेन पुरीतद्द्वारा नाडीमार्गेण तत्तद्गोलकानि प्रविशन्ति इन्द्रियाणि । तदुपरमप्रारब्धोद्बोधे आन्दोलिकायां त्रिवमानो राजा गृहान्तरे सोपानमार्गद्वारा प्रासादे विहृत्य तदवच्छिन्नान्तःपुरपर्यङ्के शयान इव नाडीद्वारा पुरीतत्प्रविश्य तदवच्छिन्नहृदयोपाधिकं परमात्मानं यदा प्रविशति तदा सुप्त इत्युच्यते । लिङ्गशरीरं कारणात्मना लीयते । तदा प्राणादिवायवः प्रलीनवृत्तयः सन्तः आयुःस्वरूपेण शरीरं रक्षन्ति । तथा च भाविजाग्रत्स्वप्नभोगानुकूलकर्मानुबन्धप्राणधारणं सुषुप्तौ सोपाधिकचैतन्यस्यैव दृश्यते । तत्सत्तया च नाडीनां प्राणसंचारयोग्यतापि । एवं च सति 'न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपा-

श्रितौ' इति श्रुत्या 'जीव प्राणधारणे' इति धातुपाठाच्च प्राणनाडीशब्दस्य लक्षणया परमात्मैवोच्यते । कामेश्वरस्यैवं प्रारब्धकर्मजन्यशरीरमात्राभावेऽपि घृतकाठिन्यन्यायेन मूर्तिमत्तया तदन्तर्यामिसंभावनया एतन्नाम । कामेश्वरस्य प्राणनाडी तदधिष्ठानचैतन्यमिति फलितोऽर्थः ।। ॐ कामेश्वरप्राणनाड्यै नमः ।।

कामेशोत्संगवासिनी । कामेशस्य उत्संगे वामाङ्के वसतीति तथा । 'अनेकमन्मथाकारकामेशोत्संगवासिनी' इति ललितातापनीये ।। ॐ कामेशोत्संगवासिन्यै नमः ।।

कामेश्वरालिङ्गिताङ्गी । तेन आलिङ्गितम् अङ्गीकृतम् अङ्गं यस्याः सा तथा ।। ॐ कामेश्वरालिङ्गिताङ्ग्यै नमः ।।

कामेश्वरसुखप्रदा । कामेश्वराय सुखं प्रददातीति वा । कामेश्वरस्य यत्सुखं ब्रह्मस्वरूपसच्चिदानन्दसाक्षात्कारात्मकम्, 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति श्रुत्युक्तन्यायात् स्वकीयभक्तानां कामेश्वराभेदरूपं सच्चिदानन्दघनात्मकं मोक्षं ददातीत्यर्थः ।। ॐ कामेश्वरसुखप्रदायै नमः ।।

कामेश्वरप्रणयिनी कामेश्वरविलासिनी ।
कामेश्वरतपःसिद्धिः कामेश्वरमनःप्रिया ।।

कामेश्वरप्रणयिनी । कामेश्वरस्य स्वस्वरूपे परमानन्दघने या प्रीतिः तद्विषयभूतेत्यर्थः ॥ ॐ कामेश्वरप्रणयिन्यै नमः ॥

कामेश्वरविलासिनी । कामेश्वरस्य विलासः कार्यात्मना विवर्तोऽस्या अस्तीति तथा ॥ ॐ कामेश्वरविलासिन्यै नमः ॥

कामेश्वरतपःसिद्धिः । कामेश्वरस्य तपः जगदालोचनात्मकम् , सिध्यत्यनयेति सिद्धिः, तपसः साधनभूतेत्यर्थः । स्त्रीपुरुषात्मना कल्पितभेदवशात् जगत्सर्जनसाधनभूतेत्यर्थः ॥ ॐ कामेश्वरतपःसिद्ध्यै नमः ॥

कामेश्वरमनःप्रिया । मनसः प्रिया तथा, निरवधिकप्रेमास्पदेत्यर्थः ॥ ॐ कामेश्वरमनःप्रियायै नमः ॥

कामेश्वरप्राणनाथा कामेश्वरविमोहिनी ।
कामेश्वरब्रह्मविद्या कामेश्वरगृहेश्वरी ॥

कामेश्वरप्राणनाथा । कामेश्वरस्य प्राणः हिरण्यगर्भः तं नाथयति पालयतीति तथा । कामेश्वरः प्राणनाथो वल्लभो यस्याः सेति वा तथा ॥ ॐ कामेश्वरप्राणनाथायै नमः ॥

कामेश्वरविमोहिनी । विमोहयति स्वयं भिन्नविग्रहवती

सती आवां दंपती—इति द्विप्रकारकज्ञानवन्तं करोतीति सा तथा । अभेदज्ञानवत: तद्विपरीतज्ञानवत्त्वं मोह: तत्करोतीति सा तथा। अथवा, मोहो नाम बुद्धेरेकालम्बनतया तदन्याविषयकत्वम् , परमेश्वरस्य स्वस्वरूपपरदेवतापरमानन्दसाक्षात्कारेण स्थाणुवन्निश्चलतया उपचारेण मोहवत्तया तदितरप्रपञ्चाकारकृत्याद्याश्रयतादर्शनेन मोहयतीत्युपचारनाम । मोहयतीवेत्यर्थ: । अन्त:पुरगतं राजानं स्त्रियासक्तमितिवदित्यर्थ: ।। ॐ कामेश्वरविमोहिन्यै नमः ।।

कामेश्वरब्रह्मविद्या । कामेश्वरस्य तत्त्वंपदार्थसाक्षात्कारभूतेत्यर्थ:, 'य: साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुते: ।। ॐ कामेश्वरब्रह्मविद्यायै नमः ।।

कामेश्वरगृहेश्वरी । गृह्यत इति ग्रह: सर्वज्ञानम् तस्य ईश्वरी विषयाधिष्ठानभूतत्वेन नियामिकेत्यर्थ: । अथवा, 'गृहिणी गृहमुच्यते' इति न्यायात कामेश्वर: गृहेश्वर: स्वस्या: अधिपति: अस्या अस्तीति सा तथा ।। कामेश्वरगृहेश्वर्यै नमः ।।

कामेश्वराह्लादकरी कामेश्वरमहेश्वरी ।
कामेश्वरी कामकोटिनिलया काङ्क्षितार्थदा ॥

कामेश्वराह्लादकरी । आह्लाद: तृप्तिजन्यसुखं परमेश्वरस्य

नित्यतृप्तत्वरूपा शक्तिः, परदेवतात्मकतया तं करोतीति तथा ।। ॐ **कामेश्वराह्लादकर्यै नमः** ।।

कामेश्वरमहेश्वरी । महती च सा ईश्वरी निरुपाधिकैश्वर्यवती, 'महान्प्रभुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः । कामेश्वरस्य महदैश्वर्यम् अस्याः अस्तीति तथा ; भगवतीत्यर्थः । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति श्रुतेः ।। ॐ **कामेश्वरमहेश्वर्यै नमः** ।।

कामेश्वरी । मन्मथोपासितकादिविद्यारूपेत्यर्थः ।। ॐ **कामेश्वर्यै नमः** ।।

कामकोटिनिलया । षण्णवतिपीठेषु मध्ये कामकोटिः श्रीचक्रमित्यर्थः । निलयं गृहं यस्याः सा तथा ।। ॐ **कामकोटिनिलयायै नमः** ।।

काङ्क्षितार्थदा । काङ्क्षितान् काङ्क्षाविषयीभूतान् ; प्राप्तसजातीयेच्छा काङ्क्षा; तद्गोचरान् पदार्थान् ददातीति तथा । काङ्क्षिता सती उपास्यदेवता मे प्रसन्ना भूयादितीच्छया चिरकालोपासिता सती पुरुषार्थान् अप्रार्थयमानस्यापि स्वयमेव ददातीत्यर्थः ।। ॐ **काङ्क्षितार्थदायै नमः** ।।

लकारिणी लब्धरूपा लब्धधीर्लब्धवाञ्छिता ।
लब्धपापमनोदूरा लब्धाहंकारदुर्गमा ॥

लकारिणी तृतीयखण्डतृतीयवर्णत्वेन वाचकतया अस्या अस्तीति सा तथा ॥ ॐ लकारिण्यै नमः ॥

लब्धरूपा । रूप्यते ज्ञाप्यते एभिरिति रूपाणि लक्षणानि स्वरूपतटस्थभेदेन सगुणनिर्गुणपराणि, लब्धानि यया सा तथा । रूप्यते ज्ञाप्यत इति रूपम् अर्थः, उपलक्षणं नाम्नोऽपि, लब्धे नामरूपे यया सा तथा । आदौ स्वयं मायोपाधिना शब्दार्थभावमापद्य पश्चात् व्याकरणमकरोदिति भावः ॥ ॐ लब्धरूपायै नमः ॥

लब्धधीः । निश्चयात्मिकाः सविकल्पनामकाः अन्तःकरणवृत्तयो धियः, ता उपाधित्वेन प्रतिबिम्बाधिष्ठानत्वेन लब्धा यया सा तथा । वृत्त्यारूढं चैतन्यं ज्ञानमिति वा, चैतन्यव्याप्ता वृत्तिर्वेति वेदान्तसिद्धान्तः । जडानां विषयाणां ग्रहणे तादृशीनां वृत्तीनां असामर्थ्ये जगदान्ध्यप्रसङ्गेन स्वरूपचैतन्यमन्तःकरणाद्युपहितं फलचैतन्यतया प्रकाशयति । तथा च 'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते' इति न्यायेन लब्धा धीः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यश्रवणजन्यवृत्तिव्याप्तिर्यया

सेत्यर्थः । अथवा, धी-शब्देन सर्वज्ञत्वादिकमुच्यते; तत् लब्धं ययेति वा, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इति श्रुतेः ॥ ॐ लब्धधिये नमः ॥

लब्धवाञ्छिता। वाञ्छाया विषयीभूतं वाञ्छितम् इष्टफलमित्यर्थः । लब्धं पूर्वमेव प्राप्तं तद्ययेति तथा । आप्तकामेति यावत् ॥ ॐ लब्धवाञ्छितायै नमः ॥

लब्धपापमनोदूरा । पापप्रधानानि च तानि मनांसि च पापमनांसि लब्धानि पापमनांसि यैस्ते सदा पापचिन्तका इत्यर्थः । तेषां दूरा अवेद्येत्यर्थः, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्' इति श्रुतेः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति श्रुत्या विहितानां तत्तद्वर्णाश्रमधर्माणामीश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणानामात्मज्ञानसाधनतया श्रूयमाणत्वात् तदन्येषां दुःखप्राप्तिसाधनत्वेन पापवासनाप्रधानत्वेन दुरधिगमेत्यर्थः ॥ ॐ लब्धपापमनोदूरायै नमः ॥

लब्धाहंकारदुर्गमा । अहंकारोऽभिमानः उपलक्षणं तत्कार्याणामासुरसंपत्तिविशेषाणाम् । लब्धः अहंकारः राजसतामसात्मकः यैस्ते दुःखेनाप्यधिकप्रयत्नेन क्रियमाणसाधनकलापेन अधिगन्तुं ज्ञातुमशक्या । सत्त्वगुणाभावे देहे-

न्द्रियादौ सुखप्रकाशाव्याप्तौ मनःस्थैर्याभावेन रजसः प्रवर्तकस्य विक्षेपकस्य तमसश्चावरणप्रधानस्य विवेकज्ञानप्रतिबन्धकस्य निद्रालस्यादिसमुद्भवस्य कार्येण जामित्वादिरूपेण श्रेयोमार्गसाधनानुष्ठाने गुरुवेदयोः श्रद्धाक्षये बाह्यविषयसंपादनव्यग्रे मनसि लाभालाभहेतुकहर्षशोकजन्यरागद्वेषपरतन्त्रे अनात्मज्ञासुरसंपत्तिमतां चित्ते न भातीत्याशयः । प्रत्युत जननमरणप्रवाहरूपसंसारमेवानुभवन्ति, 'तानहं द्विषतः क्रूरान्' इति भगवद्वचनात् । अतो निरभिमानपुरुषेण स्वाभीष्टलाभाय चित्ते सदा चिन्तनीयेत्यर्थः । 'यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्यादिप्रमाणेभ्य इति द्रष्टव्यम् ॥ ॐ लब्धाहंकारदुर्गमायै नमः ॥

लब्धशक्तिर्लब्धदेहा लब्धैश्वर्यसमुन्नतिः ।
लब्धवृद्धिर्लब्धलीला लब्धयौवनशालिनी ॥

लब्धशक्तिः । लब्धा शक्तिः सकलसामर्थ्यहेतुभूता मायात्मिका यया सा तथा, 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति श्रुतेः ॥ ॐ लब्धशक्त्यै नमः ॥

लब्धदेहा । लब्धः देहः विग्रहः यया सा तथा । स्वे-

च्छावलम्बितमूर्तिः घृतकाठिन्यन्यायेन जीवत्वाभावेन कर्माधीनत्वाभावात् । तथा च सति अध्यस्तमायाशक्तेः भेदकत्वस्वाभाव्येन 'पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति श्रुत्या च दंपतिमूर्तिमती बभूवेत्यभिप्रायः ॥ ॐ लब्धदेहायै नमः ॥

लब्धैश्वर्यसमुन्नतिः । ऐश्वर्याणां समुन्नतिः आधिक्यं पर्यवसानमित्यर्थः; लब्धा ऐश्वर्यसमुन्नतिः यया सा तथा, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति श्रुतेः, 'नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप' इति स्मृतेश्च । 'सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य' इति श्रुतौ निरुपाधिकमहदैश्वर्यसंपत्तेः तदुपासकानामगस्त्यादिमहर्षीणां दर्शनात् तदीयमहदैश्वर्यस्य निरवधिकत्वमिति किमु वक्तव्यमिति ज्ञायते इत्यभिप्रायः ॥ ॐ लब्धैश्वर्यसमुन्नत्यै नमः ॥

लब्धवृद्धिः । वृद्धिर्नाम व्याप्तिः परिपूर्णतेत्यर्थः; अवयवोपचयात्मका न, तस्याः कर्मजन्यत्वेन विनाशहेतुत्वात्; 'स वा एष महानज आत्मा न वर्धते कर्मणा' इति श्रुतिवचनात्; 'निष्क्रियं निष्कलम्' इति अवयवमात्रनिषेधाच्च; तथा च लब्धा वृद्धिः सर्वव्यापकता स्वस्वरूपैव सती उपाधिभिर्जन्यैस्तदाश्रयभूतैः अभिव्यज्यते । न

त्वविद्यमानारोपिता इति निष्कर्षार्थः ॥ ॐ लब्धवृद्ध्यै नमः ॥

लब्धलीला । लीलाः अन्यप्रयोजनार्थव्यापाराः स्वहर्षमात्रहेतुका वा, तत्तत्कालोचितशृङ्गारादिनवरसाङ्गीकारसमये तदुचितभङ्गीविशेषा वा लब्धा यया सा तथा ॥ ॐ लब्धलीलायै नमः ॥

लब्धयौवनशालिनी । अस्तित्वजननवर्धनभावविकारावस्था बाल्यम्; परिणामः अपक्षयो नाशः उत्तरावस्था जरा, देहाभावेन तदुभयनिषेधे अर्थाद्यौवनम्, यौति गच्छतीति युवा दृढबलवीर्यः, तस्य भावः यौवनं तदुभयवयोऽवस्थाराहित्येनैकस्वरूपता; तल्लब्धं प्राप्तं यौवनं यया सा तथा; 'अजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' इति श्रुतेः सर्वदा एकप्रकारस्वरूपवतीति भावः ॥ ॐ लब्धयौवनशालिन्यै नमः ॥

लब्धातिशयसर्वाङ्गसौन्दर्या लब्धविभ्रमा ।
लब्धरागा लब्धपतिर्लब्धनानागमस्थितिः ॥

लब्धातिशयसर्वाङ्गसौन्दर्या । सुन्दरो रुचिरः तस्य भावः सौन्दर्यम्, अवयवानां सर्वेषां सौन्दर्यमतिशायि सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु लब्धं यया सा तथा; यथाशास्त्रोक्ता-

वयवविन्यासविशेषत्वेन सर्वमनोहरमूर्तिवतीत्यर्थः ; 'न तस्य प्रतिमास्ति' इति श्रुतेः ॥ ॐ लब्धातिशयसर्वाङ्गसौन्दर्यायै नमः ॥

लब्धविभ्रमा । विभ्रमो बालक्रीडा लब्धा यया सा तथा ; सर्वात्मकतया सर्वकर्तृत्वादिति भावः ॥ ॐ लब्धविभ्रमायै नमः ॥

लब्धरागा । लब्धः सजातीयो रागः कामः, 'सोऽकामयत' इति श्रुत्या जगत्सर्जनस्य कामनापूर्वकत्वप्रतिपादनात् ; लब्धो रागो यया सा तथा इत्यर्थः ॥ ॐ लब्धरागायै नमः ॥

लब्धपतिः । लब्धः स्वेच्छयैव स्वयंवरे पतिः कामेश्वरो यया सा तथा ॥ ॐ लब्धपतये नमः ॥

लब्धनानागमस्थितिः । आ समन्तात् नानाप्रकारैः कर्मोपासनाज्ञानकाण्डतदङ्गत्वादिभिः गमयन्ति स्वार्थान् प्रकाशयन्तीत्यागमाः वेदाः नाना अनेकशाखाप्रभिन्नसामादयः तेषां स्थितिः परिपालनं लब्धा यया सा तथा । नानागमस्थितिः वेदचतुष्टयोक्तमर्यादा काण्डत्रयविषया लब्धा यया सेति वा संसारस्यानादित्वेन निरपेक्षप्रमाणभूतान् वेदान् 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इति श्रुतेः स्वस्वरूपभूतान्

महाप्रलये संरक्ष्य सर्गादौ जायमानहिरण्यगर्भस्यान्यूनानतिरेकेण तानेव प्रतिभासयति स्वयं दंपती भूत्वा तदुक्तधर्माननुष्ठाय परेषामप्यनुष्ठापयतीति च । 'वेदशास्त्रे ममैवाज्ञे वर्त एव च कर्मणि । यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः । उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्' इत्यादिभगवद्वचनादिति द्रष्टव्यम् ॥ ॐ लब्धनानागमस्थित्यै नमः ॥

लब्धभोगा लब्धसुखा लब्धहर्षाभिपूजिता ।
ह्रींकारमूर्तिर्ह्रींकारसौधशृङ्गकपोतिका ॥ ५४ ॥

लब्धभोगा । भोगः सुखमात्रानुभवः दुःखानुभवे उच्यमाने जीवाविशेषप्रसङ्गात् । लब्धः भोगः यया सा तथा । जीववत् क्रमिकस्वेष्टपदार्थानुभवानन्तरकालीनं सुखं न भवति, स्वस्या आनन्दरूपत्वेन सिद्धस्वरूपत्वात्, साधनभूतभोगोऽप्येतद्विषये सिद्ध इत्युपचर्यते इति लब्धभोगेत्युच्यते ॥ ॐ लब्धभोगायै नमः ॥

लब्धसुखा । लब्धं सुखं अनुकूलवेदनीयं स्वस्वरूपभूतं सुखं तत्साधनं च धर्मः यया सा तथा ॥ ॐ लब्धसुखायै नमः ॥

लब्धहर्षाभिपूरिता । लब्धः यो हर्षः तृप्तिनिमित्तकचित्तोल्लासविशेषः मुखप्रसादशरीरपुष्ट्यादिकार्योन्नेयः जगत्यां स्वाभीष्टपदार्थानुभवादिजन्यः संतोष इति प्रसिद्धः; तेनाभिपूरिता अभितः समन्तादन्यूनानतिरेकेणाविच्छिन्नरूपतया पूरिता भरिता । तद्विपरीतदुःखाद्यनुत्पादेन तन्मात्रसमाश्रया नित्यप्रसन्नमुखीत्यर्थः ॥ ॐ लब्धहर्षाभिपूरितायै नमः ॥

ह्रींकारमूर्तिः । वाच्यवाचकताभेदसंबन्धेन ह्रींकारः मूर्तिः विग्रहो यस्याः सा तथा ॥ ॐ ह्रींकारमूर्त्यै नमः ॥

ह्रींकारसौधशृङ्गकपोतिका । सुधामयं सौधम्, सुधाविकारः अट्टालिकेत्यर्थः; तस्य शृङ्गं शिखरं चन्द्रशालादिभित्त्युपरिभागः; निरुपाधिकविश्रान्तिजन्यसुखानुभवहेतुतया ह्रींकारस्य सौधोपमा; तत्र हकारस्य श्वेतवर्णतया अट्टालिकसादृश्यम्; रेफस्य लोहितरूपतया इष्टकादिकृताधोभित्त्युपमा; हकारोपरि ईकारस्य शृङ्गोपमा, ऊर्ध्वगत्वसाम्यात्; तदुपरितनबिन्दुः सर्वप्रकृतिभूतशब्दार्थात्मकतया तदवयवत्वेन विचित्रस्वरूपोऽपि सूक्ष्मतया अपवरकगतकपोतकान्तेव जागरूकः दृश्यत इति तदर्थत्वेन परदेवतोपमानशब्देनाभिधीयत इति भावः ॥ ॐ ह्रींकारसौधशृङ्गकपोतिकायै नमः ॥

ह्रींकारदुग्धाब्धिसुधा ह्रींकारकमलेन्दिरा ।
ह्रींकारमणिदीपार्चिर्ह्रींकारतरुशारिका ॥

ह्रींकारदुग्धाब्धिसुधा । दोहान्निष्पन्नं दुग्धम् । स्तनगतस्य पयसः स्वीयतापादनहस्तक्रियाविशेषो दोहः । उपलक्षणं चोषणादीनाम्, तथा च प्रदीपालंकारः सिद्धः, अनन्तोदकप्रसारितनिम्नभूप्रदेशः अब्धिरुच्यते । आपः धीयन्ते अस्मिन्निति तथा । तस्मिन् संजीवकत्वं धर्मः । डिम्भकसंजीवने स्तन्यादौ दर्शनात् । ह्रींकारस्यापि हकारयुक्ततया श्वेतवर्णत्वादमृतहेतोश्च तत्सादृश्यम् । तस्य सुधेव सुधा तदभिव्यक्तत्वाविशेषात्तत्सेवकानां नित्यत्वे सति बहुविधमहिमशालितया दर्शनादिति भावः ॥ **ॐ ह्रींकारदुग्धाब्धिसुधायै नमः ॥**

ह्रींकारकमलेन्दिरा । ह्रींकारबीजस्य विचित्रवर्णतया परमप्रीतिविषयतया च कमलोपमा । तस्य वाच्यार्थतया तदुपरितनत्वेन सर्वपुरुषार्थप्रदातृत्वाच्च कमलशब्देनाभिधीयते । तस्याः पद्मालयत्वात् ह्रींकारकमलस्य इन्दिरा तदधीनब्रह्मविद्येत्यर्थः ॥ **ॐ ह्रींकारकमलेन्दिरायै नमः ॥**

ह्रींकारमणिदीपार्चिः । आधिदैविकाद्युपद्रवानभिभूतत्वे

सति चिरकालावस्थायित्वं मणिदीपसादृश्यम् ह्रींकारस्य । तस्य प्रकाशः अनितरसाधारणमहातिशयवत्त्वेन अनर्घत्व-मावेदयति । तदुपासकस्य निरवधिकमहत्त्वापादकह्रींकार-वाच्यतया तत्प्रकाशकेत्यर्थः । तथा च निरन्तरतमोऽपाकर-णेन स्वेष्टपदार्थापादनेन च सुखयतीति फलितोऽर्थः ॥ ॐ ह्रींकारमणिदीपार्चिषे नमः ॥

ह्रींकारतरुशारिका । तारयति फलार्थिनः स्वारूढान् पतनादेः रक्षतीति तरुः, तस्य शारिका पिङ्गतुण्डनेत्रचरणा शारिका अभ्यासातिशयेन मनुष्यभाषायामपि भाषते । भूतभविष्यद्वर्तमानलोकयात्रापरिज्ञात्री सती शुभाशुभफल-प्राप्तिं च स्वभाषया वदति । अस्य बीजस्य वाच्यार्थतया तत्संबन्धिनी सती वेदवाचा सर्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारतरुशारिकायै नमः ॥

ह्रींकारपेटकमणिर्ह्रींकारादर्शबिम्बिता ।
ह्रींकारकोशासिलता ह्रींकारास्थाननर्तकी ॥

ह्रींकारपेटकमणिः । गूहनसाधनतया ह्रींकारः पेटकेन दृष्टान्तीक्रियते । तस्य मणिः वैडूर्यमित्यर्थः । यथा हीरा-दिमणिः पेटकादौ गोपितोऽपि स्वकान्त्या बाह्याभ्यन्तरं तस्य

प्रकाशयन्नितरपेटकेभ्यः तं व्यावर्तयति, तथेदमपि बीजं स्ववाचकतयेतरवर्णेभ्यः निरतिशयमहिम्ना भेदयतीति भावः ॥ ॐ ह्रींकारपेटकमणये नमः ॥

ह्रींकारादर्शबिम्बिता । अस्य बीजस्य इतरप्रमाणानपेक्ष-वेदान्तर्गततया निर्दोषत्वादादर्शसाम्यम् । तस्मिन् बिम्बिता प्रतिबिम्बिता, मायाप्रतिबिम्बचैतन्यस्यैव जगत्कारणतया सर्वत्र दर्पणे मुखमिव प्रतिफलतीति तात्पर्यार्थः ॥ ॐ ह्रींकारादर्शबिम्बितायै नमः ॥

ह्रींकारकोशासिलता । ह्रींकार एव कोशः तस्यासिलता अतिदीर्घखड्गमित्यर्थः । सर्ववैर्यादिजन्यदुःखनिवर्तकत्वमसि-लताया इव परदेवताया अपि । तथात्वेन बहिः प्रकटनायो-ग्यतामाहश्येन आच्छादकापेक्षया ह्रींकारस्य वाचकशब्द-तया अर्थावारकत्वौपम्यादसिकोशतुल्यता । तथा च ह्रींकार-कोशे विद्यमाना असिलतेव दुःखनिवारकत्वे सति भक्ताभय-करीति भावः । सर्वेषामायुधविशेषाणाम् असिपदमुपलक्ष-णम् । 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्या-दिश्रुतेः ॥ ॐ ह्रींकारकोशासिलतायै नमः ॥

ह्रींकारास्थाननर्तकी । ह्रींकार एव आस्थानं सभामण्डपः सर्वाश्रयत्वात् । तस्य नर्तकी नटनसंबन्धभूसंयोगचरणवि-

न्यासोपलक्षिततालानुसारिहस्ताद्यङ्गचेष्टा नर्तनम्, तत्कर्त्री नर्तकी । ह्रींकारवाच्यार्थतया मायादिसंबन्धासंबन्धनिमित्तकविचित्रतरकार्योत्पादनव्यापारानुकारविकार्यविकारिस्वरूपवत्तया द्रष्टृलोकमनोवृत्तिभेदेन तीव्रमन्दमन्दतरप्रीतिरूपभक्तिविषयतयाभिव्यक्तानभिव्यक्तेष्टफलसाधनतया स्वकीयपुण्यादितारतम्येन बुद्धिशुद्धिभेदात्प्रतिभातीत्यर्थः ।। ॐ ह्रींकारास्थाननर्तक्यै नमः ।।

ह्रींकारशुक्तिकामुक्तामणिर्ह्रींकारबोधिता ।
ह्रींकारमयसौवर्णस्तम्भविद्रुमपुत्रिका ।।

ह्रींकारशुक्तिकामुक्तामणिः । ह्रींकार एव शुक्तिका नीलपृष्ठत्रिकोणाकारा, तस्याः मुक्तिकेव मुक्ताफलमिवाभिव्यज्यमाना—यथा स्वातीमहानक्षत्रे सर्वदेशेषु मेघसंघात्पतज्जलबिन्दुः शुक्तिकान्तः पतितः समुद्रदेशविशेषे मुक्ताकारेण परिणमते, तथा सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकह्रींबीजावच्छेदेन मनोहरवाचामगोचरसुन्दरतरपरदेवतामूर्त्या सर्वगतमपि चैतन्यं विशिष्याभिव्यज्यते । तथा च मौक्तिकार्थिनां शुक्त्युपादानवत् परदेवतासाक्षात्कारेप्सूनां ह्रींकारोपादानमावश्यकमिति भावः ।। ॐ ह्रींकारशुक्तिकामुक्तामणये नमः ।।

ह्रींकारबोधिता । सिद्धे पदार्थे इन्द्रियादिसंबन्धे सति स्वत एव ज्ञानोत्पत्तिदर्शनान्न ज्ञाने विधिरपेक्षितः, क्रियाफलत्वाभावात् । तर्हि नित्यापरोक्षधर्मादिज्ञानवत् शुद्धब्रह्माभेदः वेदैकदेशह्रींकारेणैव बोध्यते, अज्ञातज्ञापकत्वेन वेदस्य स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमात्, परचैतन्यस्य च ज्ञायमानस्य परमानन्दरूपतया पुरुषार्थरूपत्वात् । अतः ह्रींकारेणैव मूलमन्त्रात्मना बोधिता ज्ञापिता । हकाररेफेकाराणां व्यस्तत्वदशायां भिन्नभिन्नार्थकानां मेलने ह्रींकारात्मना परिणामे सच्चिदानन्दस्वरूपश्रीत्रिपुरसुन्दर्याः तदर्थत्वेन अद्वैतस्वरूपतया प्रतिभानात् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इत्यादिश्रुतेः । 'आत्मा वा अरे दृष्टव्यः' 'तद्विजिज्ञासस्व' 'आत्मानं पश्येत्' इत्यादिलिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानामर्हतार्थकतया न विधित्वमिति सिद्धान्तः ॥ ॐ ह्रींकारबोधितायै नमः ॥

ह्रींकारमयसौवर्णस्तम्भविद्रुमपुत्रिका । पिङ्गलपृथ्वीरेणुः सुवर्णमित्युच्यते । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वस्य नैमित्तिकत्वेऽपि तैजसान्तरे प्रदीपप्रभादावदर्शनात् । पदार्थान्तरसंयोगे रजतादिवदतितेजःसंयोगात् भस्मभावापत्तेश्च हीरमणौ लोहले-

रूपत्वाभाववत्त्वेऽपि पार्थिवत्ववदत्र पार्थिवत्वे बाधाभावात् । द्रवत्वस्योदकस्वभावत्वेन तत्कार्यपृथिव्यामपि उपलम्भोपपत्तेश्च । तद्विकारः, सौवर्णश्चासौ स्तम्भश्च । सौवर्णस्तम्भस्य नवरत्नमण्डपभारवाहित्वे सति तदभिन्नत्वेन तदलंकारभूतत्वस्येव साधर्म्यस्य ह्रींकारेऽपि जगदाश्रयत्वे सति तत्कारणत्वे सति तदन्तर्भूतत्वे सति परमानन्दजनकत्वस्य सत्त्वेन ह्रींकारमय इत्यभेदोपचारः प्रदीपालंकारद्योतनार्थं इति ज्ञातव्यम् । ह्रींकारे उपमेये मयशब्देनोपमानाभेदकल्पनात् । तस्मिन्विचित्रपिङ्गप्रधानरूपे तत्संबन्धितया विद्रुमपुत्रिकेव प्रतीयमाना विद्रुमेन प्रवालेन कृता पुत्रिका सालभञ्जिका । सौवर्णस्तम्भशब्दः उपलक्षणं भित्त्यादीनाम, प्रायस्त्वदर्शनात् तदुपादानं स्वतः मनोज्ञस्य स्तम्भस्यातिशयदर्शनीयतार्थै । दुर्लभतरप्रवालपुत्रिका स्तम्भमण्टपं तत्स्वामिनं तद्देशं च प्रकृष्टीकरोति तथा श्रीपरदेवतापि रूढ्यैतद्बीजार्थतया तदवच्छिन्ना सती तदादीन् सर्वान् भूषयति सफलीकरोतीत्यर्थः ॥

ॐ ह्रींकारमयसौवर्णस्तम्भविद्रुमपुत्रिकायै नमः ॥

ह्रींकारवेदोपनिषद्ह्रींकाराध्वरदक्षिणा ।
ह्रींकारनन्दनारामनवकल्पकवल्लरी ॥ ८७ ॥

ह्रींकारवेदोपनिषत् । वेद्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वे पदार्था अनेनेति वेदः । जात्येकवचनम् । ह्रींकार एव वेदः । ज्ञापकत्वाविशेषात् । तस्य उपनिषद्वेदान्तभागः लक्ष्यार्थो वा, तत् ब्रह्मोपनिषत्परमिति श्रुतेः । कर्मोपासनाज्ञानकाण्डभेदेन चत्वारोऽपि वेदाः त्रिप्रकाराः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इति वाक्येन ज्ञानसाधनतया कर्मोपासनयोः विनियुक्तत्वात्, 'अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इति श्रुत्या तदुभयोः संसारफलकत्वेन निन्दितत्वाच्च, 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' 'आत्मकाम आप्तकामः' इत्यादिश्रुतिभ्यः अद्वैतज्ञानोत्पादकवेदभागस्योपनिषच्छब्दवाच्यस्य मोक्षफलकत्वेन फलप्रतिपादनात्तदुभयप्रतिपादकवेदभागापेक्षया श्रेष्ठत्वम्, लोके साधनापेक्षया फलस्य श्रेष्ठत्वेनोत्तमत्वप्रसिद्धेः । तथा च पूर्वकाण्डद्वयार्थस्य जन्यतया तत्प्रतिपादकवेदभागस्योपनिषच्छेषत्ववत् ह्रींकारस्यापि परदेवताप्रकाशकत्वेन तच्छेषत्वात्तस्याः प्राधान्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । वेदान्तेषूपनिषच्छब्दः तज्जन्यतारूपशक्यसंबन्धेन प्रवर्तते । मुख्यया वृत्त्या तु ब्रह्मविद्यायामेव । तथा हि—उप-

शब्दः समीपदेशार्थकः । ब्रह्मण्यध्यस्तमायासमीपदेशकः तत्पदार्थप्रतिबिम्बितमविद्योपाधिकचैतन्यं जीवशब्दवाच्यमुपशब्दार्थः लक्षणया प्रतिपाद्यते । नि-शब्दः षद् इति पदस्य विशेषणम् । सन् इति पदं सदनगत्यवसादनेषु भवति । तथा च उपशब्दवाच्यो जीवः अविद्यां निहत्य त्यक्त्वा ब्रह्मस्वरूपेण निषीदति वर्तत इति उपनिषदित्येकोऽर्थः । जीवः ब्रह्म स्वरूपत्वेन निगच्छति जानातीत्यन्योऽर्थः । जीवः ब्रह्मस्वरूपेण अवसीदति परिसमाप्नोतीति तृतीयोऽर्थः । एवमुपनिषच्छब्दस्य ब्रह्मविद्यावाचकत्वेन प्रसिद्धस्य तद्वाचकवेदभागे लक्षणवत्त्वेऽप्युपनिषच्छब्दवाच्यो भवति । तथा च ह्रींकार एव वेदः तस्य उपनिषत्प्रधानभूता ब्रह्मविद्येत्यर्थः । ॐ ह्रींकारवेदोपनिषदे नमः ॥

ह्रींकाराध्वरदक्षिणा । ह्रींकार एव अध्वरः यज्ञः तस्य दक्षिणा समाप्तिसाधनम्, दक्षिणायां दत्तायां यज्ञसमाप्तिदर्शनात् । ह्रींकारस्यापि जपः यजनात्मकतया अध्वानं राति गच्छतीत्यध्वरः मार्गसाधक इत्यर्थः । दक्षिणापदं फलवाचि ऋत्विग्व्यापाराणां दक्षिणाफलत्वदर्शनात् । ह्रींकाराध्वरस्य ह्रींकारजपयज्ञस्य दक्षिणा फलसाधनीभूतपुरुषार्थरूपा । अथवा ह्रींकाराध्वरस्य दक्षिणा पत्नी, 'मखस्य

दक्षिणा पत्नी ' इति वचनात् । ' ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ' इति भगवद्वचनात् । ह्रींकारलक्ष्यार्थज्ञानमेव ह्रींकाराध्वरः ह्रींकारज्ञानयज्ञः, ' प्रधानं दक्षिणा मखे ' इति वचनात् दक्षिणावत्फलभूतत्वेन प्रधानभूतेति वा । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इत्युच्यते । त्यक्तद्रव्यस्य अग्नौ प्रक्षेपो होमः । ऋत्विगुद्देशेन वेद्यामर्थविभागो दक्षिणा । अर्थिभ्यः वेदिबहिर्देशेऽर्थविभागो दानमिति तेषां भेदः ॥ ॐ ह्रींकाराध्वरदक्षिणायै नमः ॥

ह्रींकारनन्दनारामनवकल्पकवल्लरी । नन्दयत्यानन्दयतीति नन्दनः स चासौ आरामश्च तथा । देवेन्द्रोद्यानं विचित्रस्वरूपतया विजातीयार्थकत्वात् । ह्रींकार एव नन्दनारामः सुखकर्तृविश्रामभूमिः, तस्य नवा नूतना अतिकोमलेत्यर्थः । कल्पयतीति कल्पका कल्पका च सा वल्लरी चेति तथा । देवोद्याने विद्यमानानां वृक्षगुल्मलतातृणादीनाम् एतल्लोकातिशायिपुष्पफलादिमत्त्वेऽपि न सर्वोत्तमताप्रसिद्धिः । कल्पवल्ल्यास्तु यथाकर्म यथासेवमुपासकनां सर्वार्थप्रदानशक्तिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टता । तथा ब्रह्मविष्णुरुद्राणां तद्वाचकवर्णभेदानाम अन्योन्यसंबन्धतया एकत्र प्रतीयमानत्वेन चिरजीवित्वफलादिप्रदानेन आनन्दकतया संसारता-

पशामकत्वेन च ह्रींकारस्य नन्दनोपमा । तत्र सर्वार्थप्रदातृत्वेन कामेश्वरालिङ्गितकोमलतरसुन्दरमूर्त्या विशिष्टपुरुषार्थचतुष्टयकल्पनेन सगुणनिर्गुणोपासकानां तद्देवतात्मना प्राधान्येन समष्टिरूपतया सादृश्येन नवकल्पकवल्लरीत्युच्यत इति भावः ॥ ॐ ह्रींकारनन्दनारामनवकल्पकवल्लर्यै नमः ॥

ह्रींकारहिमवद्गङ्गा ह्रींकारार्णवकौस्तुभा ।
ह्रींकारमन्त्रसर्वस्वा ह्रींकारपरसौख्यदा ॥

ह्रींकारहिमवद्गङ्गा । हिमान्यस्मिन् सन्तीति हिमवान् शीतलपर्वतराजः । ह्रींकारस्य अमृतादिसाधकतया शीतलता बोध्या । तस्माद्गङ्गेव पावनी सर्वपुरुषार्थप्रदा मन्त्रदेवतात्मनाभिव्यक्तेत्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारहिमवद्गङ्गायै नमः ॥

ह्रींकारार्णवकौस्तुभा । कौस्तुभः क्षीराब्धिजन्मसु चतुर्दशरत्नेषु यथा श्रेष्ठः सर्वाधिकप्रकाशादिगुणतया, तथा परदेवतापि अपारमहिमापरिच्छिन्नह्रींकारमन्त्रवेद्यत्वेन तन्निष्पन्ना सती 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः' इति श्रुतेः स्वयं प्रकाशतया विद्योतत इत्यर्थः । अत्र कौस्तुभहृदयस्य लक्ष्मी-

पतित्वसर्वदेवोत्तमत्वसकलसुन्दरतमत्वगुणा इव विष्णोः ह्रीं-कारार्णवविद्योतमानह्रींकारदेवतोपासकस्यापि नारायणाभेदेन श्रीकान्तत्वादिधर्माः स्वत एव सिध्यन्तीति कौस्तुभपदेन ध्वनितमिति द्रष्टव्यम ॥ ॐ ह्रींकारार्णवकौस्तुभायै नमः ॥

ह्रींकारमन्त्रसर्वस्वा । सर्वाणि च तानि स्वानि च धनानि अणिमाद्यष्टैश्वर्यजनकत्वादीनि तानि तथा । ह्रींकारघटितो ह्रींकारो वा तेषां सर्वस्वा सकलसंपत् सर्वार्थसाधकशक्तिरित्यर्थः ॥ ॐ ह्रींकारमन्त्रसर्वस्वायै नमः ॥

ह्रींकारपरसौख्यदा । ह्रींकारपराः ह्रींकारमन्त्रजपपराः ह्रींकारघटितश्रीविद्याजपपरा वा । तेषां सौख्यं चतुर्विधपुरुषार्थप्राप्तिजन्यानन्दः तद्ददातीति तथा । ह्रींकाराणां व्यष्टिरूपेण वाच्यार्थनां त्रिमूर्तीनां परं सौख्यं सामरस्यसुखं एकीभावानन्दं ददातीति वार्थः । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम' 'नाल्पे सुखमस्ति' इति, 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान न बिभेति कुतश्चन' इति 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम्' इत्यादिबहुश्रुतिभ्यः अखण्डसच्चिदा-

नन्दब्रह्मस्वरूपतया सैव फलं भवति, अन्यज्ञानादन्यफलप्राप्तेरयोगात् । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवित्', 'येन मामुपयान्ति ते । तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः स्वस्वरूपप्राप्तेरेव पुरुषार्थस्य प्रदातृत्वं सिद्धम् ॥

ॐ ह्रींकारपरसौख्यदायै नमः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
श्रीललितात्रिशतीभाष्यम् संपूर्णम् ॥

इत्येवं ते मयाख्यातं देव्या नामशतत्रयम् ।
रहस्यातिरहस्यत्वाद्गोपनीयं त्वया मुने ॥

शिववर्णानि नामानि श्रीदेव्या कथितानि हि ।
शक्त्यक्षराणि नामानि कामेशकथितानि च ॥

उभयाक्षरनामानि ह्युभाभ्यां कथितानि वै ।
तदन्यैर्ग्रथितं स्तोत्रमेतस्य सदृशं किमु ॥ ३ ॥

नानेन सदृशं स्तोत्रं श्रीदेवीप्रीतिदायकम् ।
लोकत्रयेऽपि कल्याणं संभवेन्नात्र संशयः ॥

इति हयमुखगीतं स्तोत्रराजं निशम्य
प्रगलितकलुषोऽभूच्चित्तपर्याप्तिमेत्य ।
निजगुरुमथ नत्वा कुम्भजन्मा तदुक्तं
पुनरधिकरहस्यं ज्ञातुमेवं जगाद ॥ ५ ॥

अगस्त्य उवाच—

अश्वानन महाभाग रहस्यमपि मे वद ।
शिववर्णानि कान्यत्र शक्तिवर्णानि कानि हि ॥

उभयोरपि वर्णानि कानि वा वद देशिक ।
इति पृष्टः कुम्भजेन हयग्रीवोऽवदत्पुनः ॥ ७ ॥

तव गोप्यं किमस्तीह साक्षादम्बानुशासनात् ।
इदं त्वतिरहस्यं ते वक्ष्यामि शृणु कुम्भज ॥

एतद्विज्ञानमात्रेण श्रीविद्या सिद्धिदा भवेत् ।
कत्रयं हद्वयं चैव शैवो भागः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

शक्त्यक्षराणि शेषाणि ह्रींकार उभयात्मकः ।
एवं विभागमज्ञात्वा ये विद्याजपशालिनः ॥

न तेषां सिद्धिदा विद्या कल्पकोटिशतैरपि ।
चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः ॥

नवचक्रैश्च संसिद्धं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः ।
त्रिकोणमष्टकोणं च दशकोणद्वयं तथा ॥ १२ ॥

चतुर्दशारं चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ।
बिन्दुश्चाष्टदलं पद्मं पद्मं षोडशपत्रकम् ॥ १३ ॥

चतुरश्रं च चत्वारि शिवचक्राण्यनुक्रमात् ।
त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टं अष्टारेष्टदलाम्बुजम् ॥

दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ।
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ॥

अविनाभावसंबन्धं यो जानाति स चक्रवित् ।
त्रिकोणरूपिणी शक्तिर्बिन्दुरूपपरः शिवः ॥

अविनाभावसंबन्धं तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयोः ।
एवं विभागमज्ञात्वा श्रीचक्रं यः समर्चयेत् ॥

न तत्फलमवाप्नोति ललिताम्बा न तुष्यति ।
ये च जानन्ति लोकेऽस्मिन्श्रीविद्याचक्रवेदिनः ॥

सामान्यवेदिनः सर्वे विशेषज्ञोऽतिदुर्लभः ।
स्वयंविद्याविशेषज्ञो विशेषज्ञं समर्चयेत् ॥१९॥

तस्मै देयं ततो ग्राह्यमशक्तस्तस्य दापयेत् ।
अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यां समुपासते ॥

इति श्रुतिरपाहैतानविद्योपासकान्पुनः ।
विद्यान्योपासकानेव निन्दत्यारुणिकी श्रुतिः ॥

अश्रुता सश्रुतासश्च यज्वानो येऽप्ययज्वनः ।
स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते इन्द्रमग्निं च ये विदुः ॥

सिकता इव संयन्ति रश्मिभिः समुदीरिताः ।
अस्माल्लोकादमुष्माच्चेत्याह चारण्यकश्रुतिः ॥

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ॥

इति मन्त्रेषु बहुधा विद्याया महिमोच्यते ।
मोक्षैकहेतुविद्या तु श्रीविद्या नात्र संशयः ॥

न शिल्पादिज्ञानयुक्ते विद्वच्छब्दः प्रयुज्यते ।
मोक्षैकहेतुविद्या सा श्रीविद्यैव न संशयः ॥

तस्माद्विद्याविदेवात्र विद्वान्विद्वानितीर्यते ।
स्वयं विद्याविदे दद्यात्ख्यापयेत्तद्गुणान्सुधीः ॥

स्वयंविद्यारहस्यज्ञो विद्यामाहात्म्यवेद्यपि ।
विद्याविदं नार्चयेच्चेत्को वा तं पूजयेज्जनः ॥२८॥

प्रसङ्गादिदमुक्तं ते प्रकृतं शृणु कुम्भज ।
यः कीर्तयेत्सकृद्भक्त्या दिव्यनामशतत्रयम् ॥

तस्य पुण्यमहं वक्ष्ये शृणु त्वं कुम्भसंभव ।
रहस्यनामसाहस्रपाठे यत्फलमीरितम् ॥ ३० ॥

तत्फलं कोटिगुणितमेकनामजपाद्भवेत् ।
कामेश्वरीकामेशाभ्यां कृतं नामशतत्रयम् ॥

नान्येन तुलयेदेतत्स्तोत्रेणान्यकृतेन च ।
श्रियः परम्परा यस्य भावि वा चोत्तरोत्तरम् ॥

तेनैव लभ्यते चैतत्पश्चाच्छ्रेयः परीक्षयेत् ।
अस्या नाम्नां त्रिशत्यास्तु महिमा केन वर्ण्यते ॥

या स्वयं शिवयोर्वक्त्रपद्माभ्यां परिनिःसृता ।
नित्यं षोडशसंख्याकान्विप्रानादौ तु भोजयेत् ॥

अभ्यक्तांस्तिलतैलेन स्नातानुष्णेन वारिणा ।
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः कामेश्वर्यादिनामभिः ॥

सूपापूपैः शर्कराद्यैः पायसैः फलसंयुतैः ।
विद्याविदो विशेषेण भोजयेत्षोडश द्विजान् ॥

एवं नित्यार्चनं कुर्यादादौ ब्राह्मणभोजनम् ।
त्रिशतीनामभिः पश्चाद्ब्राह्मणान्क्रमशोऽर्चयेत् ॥

तैलाभ्यङ्गादिकं दत्वा विभवे सति भक्तितः ।
शुक्लप्रतिपदारभ्य पौर्णमास्यवधि क्रमात् ॥

दिवसे दिवसे विप्रा भोज्या विंशतिसंख्यया ।
दशभिः पञ्चभिर्वापि त्रिभिरेकेन वा दिनैः ॥

त्रिंशत्षष्टिःशतंविप्राःसंभोज्यास्त्रिशतं क्रमात्
एवं यः कुरुते भक्त्या जन्ममध्ये सकृन्नरः ॥

तस्यैव सफलं जन्म मुक्तिस्तस्य करे स्थिरा ।
रहस्यनामसाहस्रभोजनेऽप्येवमेव हि ॥ ४१ ॥

आदौ नित्यबलिं कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणभोजनम् ।
रहस्यनामसाहस्रमहिमा यो मयोदितः ॥ ४२ ॥

सशीकराणुरत्नैकनाम्नो महिमवारिधेः ।
वाग्देवीरचिते नामसाहस्रे यद्यदीरितम् ॥४३॥

तत्फलं कोटिगुणितं नाम्नोऽप्येकस्य कीर्तनात् ।
एतदन्यैर्जपैः स्तोत्रैरर्चनैर्यत्फलं भवेत् ॥ ४४ ॥

तत्फलं कोटिगुणितं भवेन्नामशतत्रयात् ।
वाग्देवीरचितास्तोत्रे तादृशो महिमा यदि ॥

साक्षात्कामेशकामेशीकृतेऽस्मिन्गृह्यतामिति ।
सकृत्संकीर्तनादेव नाम्नामस्मिञ्शतत्रये ॥४९॥

भवेच्चित्तस्य पर्याप्तिर्न्यूनमन्यानपेक्षिणी ।
न ज्ञातव्यमितोऽप्यन्यन्न जप्तव्यं च कुम्भज ॥

यद्यत्साध्यतमं कार्यं तत्तदर्थमिदं जपेत् ।
तत्तत्फलमवाप्नोति पश्चात्कार्यं परीक्षयेत् ॥

ये ये प्रयोगास्तन्त्रेषु तैस्तैर्यत्साध्यते फलम् ।
तत्सर्वं सिध्यति क्षिप्रं नामत्रिशतकीर्तनात् ॥

आयुष्करं पुष्टिकरं पुत्रदं वश्यकारकम् ।
विद्याप्रदं कीर्तिकरं सुकवित्वप्रदायकम् ॥५०॥

सर्वसंपत्प्रदं सर्वभोगदं सर्वसौख्यदम् ।
सर्वाभीष्टप्रदं चैव देव्या नामशतत्रयम् ॥५१॥

एतज्जपपरो भूयान्नान्यदिच्छेत्कदाचन ।
एतत्कीर्तनसंतुष्टा श्रीदेवी ललिताम्बिका ॥

भक्तस्य यद्यदिष्टं स्यात्तत्तत्पूरयते ध्रुवम् ।
तस्मात्कुम्भोद्भव मुने कीर्तय त्वमिदं सदा ॥

नापरं किंचिदपि ते बोद्धव्यं नावशिष्यते ।
इति ते कथितं स्तोत्रं ललिताप्रीतिदायकम् ॥

नाविद्यावेदिने ब्रूयान्नाभक्ताय कदाचन ।
न शठाय न दुष्टाय नाविश्वासाय कर्हिचित् ॥

यो ब्रूयात्त्रिशतीं नाम्नां तस्यानर्थो महान्भवेत् ।
इत्याज्ञा शांकरी प्रोक्ता तस्माद्गोप्यमिदं त्वया ॥

ललिताप्रेरितेनैव मयोक्तं स्तोत्रमुत्तमम् ।
रहस्यनामसाहस्रादपि गोप्यमिदं मुने ॥ ५७ ॥

एवमुक्त्वा हयग्रीवः कुम्भजं तापसोत्तमम् ।
स्तोत्रेणानेन ललितां स्तुत्वा त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
आनन्दलहरीमग्नमानसः समवर्तत ॥ ५९ ॥

इति श्रीललितात्रिशतीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

हस्तामलकीय-भाष्यम्

29 S–5

॥ श्रीः ॥

॥ हस्तामलकीयभाष्यम् ॥

यस्मिन्ज्ञाते भवेत्सर्वं विज्ञातं परमात्मनि ।
तं वन्दे नित्यविज्ञानमानन्दमजमव्ययम् ॥

यदज्ञानादभूद्द्वैतं ज्ञाते यस्मिन्निवर्तते ।
रज्जुसर्पवदत्यन्तं तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥

यस्योपदेशदीधित्या चिदात्मा नः प्रकाशते ।
नमः सद्गुरवे तस्मै स्वाविद्याध्वान्तभानवे ॥

इह हि सर्वस्य जन्तोः सुखं मे भूयाद्दुःखं मे मा भूयात् इति स्वरसत एव सुखोपादित्साद्दुःखजिहासे भवतः । तत्र यः कश्चित् पुण्यातिशयशाली अवश्यंभाविदुःखाविनाभूतत्वादनित्यत्वाच्च विषयजं सुखं दुःखमेवेति ज्ञात्वा यत्नेन ससाधनात्संसारात्त्यक्तासक्तिरत्यन्तं विरज्यते । विरक्तश्च संसारहानौ यतते । संसारस्य च आत्मस्वरूपापरिज्ञानकृतत्वात् आत्मज्ञानान्निवृत्तिरिति तं प्रत्यात्मज्ञानमाचार्य उपदिशति—

निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ
निरस्ताखिलोपाधिराकाशकल्पः ।
रविर्लोकचेष्टानिमित्तं यथा यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १ ॥

ननु सर्वत्र ग्रन्थादौ शिष्टानामिष्टदेवतास्तुतिनमस्कारपूर्विका प्रवृत्तिरुपलब्धा; अयं च विना स्तुतिनमस्कारौ प्रवर्तमानोऽशिष्टत्वात् अनादरणीयवचनः प्रसज्येतेति चेत्—न; स्तुतिनमस्कारयोस्त्रैविध्यात्; त्रिविधौ हि स्तुतिनमस्कारौ— कायिकौ वाचिकौ मानसिकौ चेति । तत्र कायिकवाचिकयोरभावेऽपि परमशिष्टत्वादाचार्यस्य ग्रन्थस्य अविघ्नेन परिसमाप्तेश्च मानसिकौ स्तुतिनमस्कारावकरोदयमाचार्य इत्यवगम्यते; यत्किंचिदेतत् । प्रकृतमनुसरामः— मनश्च चक्षुश्च मनश्चक्षुषी, ते आदिर्येषां तानि मनश्चक्षुरादीनि; आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते; ततश्च अयमर्थो भवति—मनआदीनां मनोऽहंकारबुद्धिचित्तानां चतुर्णामन्तःकरणानाम्, तथा चक्षुरादीनां चक्षुस्त्वक्श्रोत्रजिह्वाघ्राणानां पञ्चबुद्धीन्द्रियाणाम्, एवं वाक्पाणिपादपायूपस्थानां पञ्चकर्मेन्द्रियाणाम्, प्रवृत्तौ स्वस्वव्यापारे, निमित्तं हेतुः यः, सोऽहमात्मेति

संबन्धः । स कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह— नित्योपलब्धि रिति । नित्या च असावुपलब्धिश्चेति नित्योपलब्धिः, सा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । रविः आदित्यः यथा येन प्रकारेण प्रकाशकत्वेन लोकानां चेष्टायां स्पन्दने निमित्तं हेतुः, तथैव अधिष्ठातृत्वेन यो निमित्तं सोऽहमात्मेत्यर्थः— इति इयं दृष्टिः आत्मज्ञानोपायत्वेन दर्शिता । परमार्थतस्तु निरस्ताः निराकृताः अखिलाः निरवशेषाः उपाधयो बुद्ध्यादिलक्षणाः यस्य स तथोक्तः । निरस्ताखिलोपाधित्वादेव अयमाकाश-कल्पः आकाशवद्विशुद्ध इत्यर्थः ॥

ननु मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ किमर्थमधिष्ठाता इष्यते? स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तन्ते? कथं च नित्योपलब्धिस्वरूपत्वम् अधिष्ठातुरिष्यते? इत्यत आह—

यमग्न्युष्णवन्नित्यबोधस्वरूपं
मनश्चक्षुरादीन्यबोधात्मकानि ।
प्रवर्तन्त आश्रित्य निष्कम्पमेकं
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ २ ॥

यं नित्यबोधस्वरूपमात्मानम् आश्रित्य मनश्चक्षुरादीनि प्रवर्तन्ते, सोऽहमात्मेति संबन्धः । ननु कथं बोधस्य नित्य-

त्वम्? बोधो हि नाम ज्ञानम्; तच्च इन्द्रियार्थसंनिकर्षादिना जायते समुत्पद्यते; उत्पन्नं च ज्ञानं स्वकार्येण संस्कारेण विरोधिना ज्ञानान्तरेण वा विनश्यति; अतः उत्पत्तिनाशधर्मवत्त्वात् न नित्यं भवितुमर्हति; नापि बोधस्वरूपत्वमात्मन उपपद्यते, नित्यत्वादात्मनः, अनित्यत्वाच्च बोधस्य; न हि नित्यानित्ययोरेकस्वभावत्वम्, विरोधात् इति । अत्रोच्यते— बोधो हि नाम चैतन्यमभिप्रेतम्; न च ज्ञानं चैतन्यम्, जन्यज्ञानस्य ज्ञेयत्वेन घटादिवज्जडत्वात् । ज्ञेयं हि ज्ञानम्, घटज्ञानं मे जातं पटज्ञानं मे जातमिति साक्षादनुभूयमानत्वात् । अतः तस्य अनित्यत्वेन अनात्मस्वरूपत्वेऽपि, नित्यबोधस्वरूपत्वम् आत्मन उपपद्यते । ननु आत्मनः चेतनत्वे किं प्रमाणमिति चेत्, जगत्प्रकाश इति ब्रूमः । जगत् प्रकाशत इति सर्वजनसिद्धम्; तत्र ज्ञानादीनां ज्ञेयत्वेन जडत्वात्, आत्मप्रकाशेनैव जगत् प्रकाशत इति निश्चितं भवति । आत्मा च स्वपरप्रकाशवान् सवितृप्रकाशवत्— यथा सविता स्वयं प्रकाशमानो जगदपि प्रकाशयति, तथा आत्मापीति । अस्तु तर्हि चिद्धर्मा पुरुषः, कथमयं चित्स्वभाव इति; न, धर्मधर्मिभावस्य अनुपपत्तेः । तथा हि—

आत्मनश्चैतन्यं भिन्नम्, अभिन्नं वा, भिन्नाभिन्नं वा। तत्र न तावद्भिन्नम्; भिन्नं चेत्, घटवदात्मधर्मत्वानुपपत्तेः। ननु घटः असंबन्धात् आत्मधर्मो न भवति, चैतन्यं तु आत्मसंबन्धीति युक्तमात्मधर्मत्वम् इत्यपि न, संबन्धानुपपत्तेः। संबन्धो हि तावत् संयोगो वा समवायो वा स्यात्, संबन्धान्तरस्य अत्र असंभवात्। न तावत्संयोगः, तस्य द्रव्यमात्रधर्मत्वात्, अद्रव्यत्वाच्चैतन्यस्य। नापि समवायः, अनवस्थापातात्। समवायो हि संबद्धः समवायिनौ संबध्नाति, असंबद्धो वा? न तावदसंबद्धः, घटादिवदकिंचित्करत्वात्। संबद्धश्चेत्, संयोगादेरभावेन समवायस्यापि समवायान्तरमभ्युपगन्तव्यम्। एवं परंपरापेक्षायाम् अनवस्थापात इति यत्किंचिदेतत्। तस्माद्भिन्नत्वपक्षे धर्मधर्मिभावः सर्वथा नोपपद्यते। अभिन्नत्वपक्षे तु बोधस्य आत्मरूपत्वेन सुतरां धर्मधर्मिभावो नास्त्येव। न हि तदेव तदेव धर्मो भवति; न हि शुक्लं शुक्लस्य धर्मो भवतीति। तस्मात् भिन्नाभिन्नत्वपक्ष एव अवशिष्यते। स च विरोधान्न युज्यते– न ह्येकमेवैकस्मात् भिन्नमभिन्नं च भवितुमर्हति, विरोधात्। अथोच्यते– प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भेदाभेदौ अविरुद्धौ। तथाहि गौरियमिति पिण्डाव्यतिरेकेण गोत्वं प्रतीयते; तदेव

पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् भेदेनावगम्यते; अतः प्रत्यक्षेणैव भेदाभेदयोः प्रतीयमानत्वात् अविरोध इति—नैतत्साधु मन्यामहे, प्रत्यक्षस्य अन्यथासिद्धत्वात्— भिन्नमपि हि वस्तु प्रत्यक्षेण अत्यन्तसंनिधानादिदोषात् अभिन्नवत्प्रतीयते— यथा दीपज्वाला भिन्नापि कुतश्चित्कारणादभिन्नवत्प्रतिभासन्ते, तथा अभिन्नमपि वस्तु भिन्नमिव प्रतिभासते— यथा एकस्माच्चन्द्राद्द्वितीयश्चन्द्र इति— अतः प्रत्यक्षस्य अन्यथासिद्धत्वात् न तेन प्रत्यक्षेण प्रमाणसिद्धस्य भेदाभेदविरोधस्य प्रतिक्षेपो युक्त इति । अथैवमुच्यते—चैतन्यस्य द्वे रूपे स्तः, आत्मस्वरूपता चैतन्यस्वरूपता चेति । तत्र आत्मस्वरूपतया आत्मनो न भिद्यते; भिद्यते च चैतन्यस्वरूपतया । अतः उभयरूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वमविरुद्धमिति— तदपि न, धर्मधर्मित्वाभावात् । तथा हि— येन रूपेण तदभिन्नं न तेन रूपेण धर्मत्वम् अभिन्नत्वादवोचाम । येन रूपेण भिन्नम्, तेनापि न धर्मः, भिन्नत्वाद्घटादिवदित्युक्तम् । यच्चोक्तम् उभयरूपाभ्यां भिन्नाभिन्नत्वमिति, तदपि विचारं न सहते । ते रूपे किं चैतन्याद्भिन्ने, अभिन्ने, भिन्नाभिन्ने वा । तत्र न तावद्भिन्ने, भिन्नत्वे घटादिवदकिंचित्करत्वात्; अभिन्नत्वे चैतन्यमात्रमेवेति न ताभ्यां भिन्नाभिन्नत्वम् । भिन्नाभिन्नत्वं

च विरोधादेव न युक्तम् । तयोरपि रूपान्तराभ्यां भिन्नाभिन्नत्वाभ्युपगमे अनवस्थापात इत्यलमतिविस्तरेण । तस्मान्नात्मा सर्वथा चिद्धर्मा; किं तर्हि? चित्स्वरूप एवेति । एतेन सदानन्दयोरपि आत्मस्वरूपत्वं व्याख्यातम् । नित्यश्च आत्मा, सदकारणवत्त्वात् परमाणुवत्; सन् आत्मा, अहमस्मीति प्रतीतेः । अकारणवांश्च; न हि अस्य कारणं वस्तु प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यते, नापि श्रूयते; किं तु त्रैलोक्यैककारणता हि आत्मनः श्रूयते 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न त्वात्मनोऽपि कारणान्तरम् । अतः सदकारणवत्त्वात् नित्य आत्मेति सिद्धम् । तस्मात् साधूक्तं नित्यबोधस्वरूपमिति । तत्रैव दृष्टान्तमाह— अग्न्युष्णवदिति । यथा उष्णत्वमग्नेर्न व्यतिरिच्यते । व्यतिरेके हि कदाचिदग्नेरन्यत्राप्युपलभ्येत— यथा पुरुषाद्दण्डादि; न चैवमस्ति; तस्मादग्निस्वरूपमेव अग्नेरुष्णत्वम् । एवमात्मनोऽपि चैतन्यं स्वरूपमेवेत्यर्थः। तथा च उक्तम्– 'निरंशत्वाद्विभुत्वाच्च तथानश्वरभावतः । ब्रह्मव्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्' इति । यच्चोक्तं मनश्चक्षुरादीनां प्रवृत्तौ किमर्थमधिष्ठाता इष्यते, स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तन्ते इति, तत्राह– अबोधा-

त्मकानीति । हेतुगर्भमिदं विशेषणम्; अतश्च अयमर्थः सेत्स्यति—अबोधात्मकत्वात् अचेतनत्वाच्च घटादिवच्चेतनमधिष्ठातारमाश्रित्यैव प्रवर्तन्त इति । तदचेतनत्वं चैषां तज्ज्ञेयत्वात् घटादिवदिति । श्रुतिरपि 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिना आत्मव्यतिरिक्तस्य चेतनत्वं प्रतिषेधति । अतो युक्तमुक्तं चेतनमात्मानमाश्रित्य प्रवर्तन्त इति । निष्कम्पं निस्तरङ्गं निःसंशयमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति । एकम् अद्वितीयं देवतिर्यङ्मानुष्यादिशरीरेषु एकम, न तु सांख्यादिपरिकल्पितवत् नानाभूतमित्यर्थः ॥

ननु आत्मन एकत्वे सुखदुःखादिव्यवस्था न स्यात् तथा हि—सर्वशरीरेषु यदि एक आत्मा भवेत् तदा एकस्मिन् सुखिनि सर्व एव सुखिनः प्रसज्येरन्, सर्वस्य अविशेषात्; एवमेकस्मिन् दुःखिनि सर्व एव दुःखिनो भवेयुः; एवमेकस्मिञ्जानति सर्व एव जानीयुः; तथैव एकस्मिञ्जायमाने म्रियमाणे वा सर्व एव जायेरन् म्रियेरन्; एवमेकस्मिन्बद्धे मुक्ते वा सर्व एव बद्धयेरन् मुच्येरन् इति । न चैवमस्ति । तस्मादेकत्वमात्मनो न भवितुमर्हति

इत्यत आह—

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो
मुखत्वात्पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ।
चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्व-
त्स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ३ ॥

मुखाभासकः मुखप्रतिबिम्बः दर्पणादौ नानाकारेषु दर्पणेषु इति यावत् दृश्यमानः मुखत्वात् परमार्थतः मुखस्वरूपत्वात् पृथक्त्वेन भेदेन न विद्यते । यद्यपि मुखाभासको नाम वस्तु नास्त्येव, तथापि उपाधिभेदात् परमार्थसतो मुखात् परस्परं च ते मुखाभासका भिन्नाः प्रतीयन्ते । तथा च उपाधिगतमलिनत्वादिधर्मैः मलिनत्वादिधर्मकाः प्रतीयन्ते । तद्वत् मुखाभासकवत् चिदाभासकः आत्मनः प्रतिबिम्बो धीषु बुद्धिषु दृश्यमानो जीव इत्युच्यते यः, सोऽहमात्मा जीवास्ते उपाधिभेदात् भिन्नाः प्रतिभासन्ते । उपाधिगतसुखदुःखादिभिश्च सुखदुःखादिमन्तश्च प्रतिभासन्ते । उपाधयश्च व्यवस्थितरूपा एवेति सुखदुःखादीनामैकात्म्यपक्षे व्यवस्था युक्तैवेति नायमात्मभेदः शक्यो व्यवस्थापयितुम् । श्रुतिश्चैकात्म्यमेव प्रतिपादयति—'एक-

मेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति । आत्मभेदपक्षे तु इयं सुखदुःखादिव्यवस्था नोपपद्यते । तथा हि— प्रतिशरीरम् आत्मानो भिन्नाः ते च सर्वे प्रत्येकं सर्वगता इति आत्मभेदवादिनो मन्यन्ते । तत्र सर्वेषां सर्वगतत्वात् सर्वसंनिधौ सुखादिकमुत्पद्यमानं विशेषहेतोरभावात् कथमेकस्यैव तत् सुखादिकम्, न सर्वेषाम् इत्यवधारयितुं शक्यते । अथ यत्संबन्धिना कार्यकरणसंघातेन सुखादिकं जन्यते, तस्यैव तदित्यभिधीयते इति; तन्न, कार्यकरणसंघातस्यापि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्य विशेषहेतोरभावादेव कथमेकात्मसंबन्धित्वमिति । अथ यत्कर्मवशात्कार्यकरणसंघातस्योत्पत्तिः, तस्यैव असौ कार्यकरणसंघात इति विशेषहेतुरिति चेत्; न, कर्मणोऽपि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्य सर्वात्मसंबन्धित्वेन तज्जनितकार्यकरणसंघातस्यापि सर्वात्मसंबन्धित्वात् तज्जनितस्य सुखदुःखादेरपि सर्वात्मसंबन्धित्वमिति सुखादिकस्य नानात्मपक्ष एव न व्यवस्थितिः । पूर्वपूर्वकार्यकरणसंघातस्य कर्मापेक्षायां च अनवस्थादोषः । अनादित्वेन अनवस्थादोषपरिहारश्च अन्धपरम्परेति । श्रुतिरपि नानात्मपक्षं प्रतिषेधति— 'नेह नानास्ति किंचन' इति । अतः साधूक्तम् एकमिति ॥

नन्वेवं सति आत्मनः सुखदुःखादिसंबन्धाभावात् बन्धो नास्ति; बन्धाभावाच्च मोक्षाभावः; बद्धो हि मुच्यते नाबद्ध इति; तथा चिदाभासस्यापि बन्धमोक्षौ न विद्येते, अवस्तुत्वात्; तस्य बुद्धेरपि विनाशित्वात् बन्धमोक्षयोरभावः; ततश्च मोक्षशास्त्रमनर्थकमापन्नम् इत्यत आह—

यथा दर्पणाभाव आभासहानौ
मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।
तथा धीवियोगे निराभासको यः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ४ ॥

यथा दर्पणाभावे सति आभासस्य मुखप्रतिबिम्बस्य हानौ सत्यां मुखं परमार्थसत् कल्पनाहीनं मिथ्याज्ञानरहितम् एकमेव परं नापरं विद्यते, तथा तेनैव प्रकारेण धीवियोगे बुद्धेरभावे निराभासको अप्रतिबिम्बः परमार्थतः सन् एक एव यः, सोऽहमात्मेति योजना । अयमभिप्रायः आत्माज्ञानकृतोऽयं बुद्ध्यादिप्रपञ्चः । तत्र बुद्ध्यादौ प्रतिबिम्बरूपेण आत्मानमध्यस्य तद्गतसुखदुःखादिकम् आत्मन्यध्यस्यति । सोऽयमध्यासो बन्धः । आत्मज्ञानेन अज्ञान-

निवृत्त्या बुद्ध्यादिप्रपञ्चनिवृत्तौ अध्यासनिवृत्तिर्मोक्षः । न पुनः पारमार्थिकौ बन्धमोक्षौ अस्य विद्येते इति सर्वं समञ्जसमिति ॥

केचित् बुद्ध्यादीनामात्मत्वं मन्यन्ते; तान्प्रत्याह—

मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तः स्वयं यो
मनश्चक्षुरादेर्मनश्चक्षुरादिः ।
मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ५ ॥

मनश्चक्षुरादेः मनआदेः चक्षुरादेश्च वियुक्तः पृथग्भूतः यः सोऽहमात्मेति संबन्धः । मनश्चक्षुराद्युपादानेन तदन्तर्गतत्वात् शरीरमपि उपात्तं द्रष्टव्यम् । एतेन शरीरादपि वियुक्त इति लक्ष्यते । तथा च गुरुः— ' बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः । नानारूपः प्रतिक्षेत्रमात्मा वृत्तिषु भासते ' इति । कथं मनश्चक्षुरादिकस्य प्रकाशकस्य उपरि अयमात्मा प्रकाशकः, मनआदेः चक्षुरादेः कथं वियुक्तः इत्यत आह— स्वयमिति । स्वयं य आत्मा मनश्चक्षुरादेः मनश्चक्षुरादिः मनश्चक्षुरादिकस्य प्रकाशकस्य मनश्चक्षुरादिः प्रकाशकः, प्रकाशकत्वगुणयोगात्; अयमर्थः—यथा बाह्यस्य घटादेः प्रकाशको मनश्च-

क्षुरादिः ततो व्यतिरिच्यते, तथा, आन्तरस्यापि मनश्चक्षुरादेः प्रकाशकः आत्मा ततो व्यतिरिच्यत इति निश्चीयते । अत एव मनश्चक्षुरादीनाम् अनात्मत्वमिति सिद्धं ज्ञेयादन्यो ज्ञाता भवति । ननु आत्मनोऽपि ज्ञेयत्वान् अनात्मत्वं प्रसज्यते इत्यत आह— मनश्चक्षुरादेरगम्यस्वरूपः प्रकाशस्वभावः । तथा च श्रुतिः— 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति ॥

ननु यद्यात्मा मनश्चक्षुरादेरगम्यः, कथं तर्हि अस्य सिद्धिः ? घटपटादयो हि मनश्चक्षुराद्यधीनसिद्धयो दृष्टाः । ततः आत्मनोऽपि तदधीनासिद्धिर्युक्ता । यदा तस्य तदधीना सिद्धिर्न भवति, तदा अस्य सिद्धिरेव न स्यात् शशविषाणवत् इत्यत आह—

य एको विभाति स्वतः शुद्धचेताः
प्रकाशस्वरूपोऽपि नानेव धीषु ।
शरावोदकस्थो यथा भानुरेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ६ ॥

य इति स्वतःसिद्धतामाह । एकः अद्वितीयः विभाति विशेषेण प्रकाशते स्वतः स्वयमेव न परतः शुद्धं निर्मलं

चेतो मनो यस्य सः स्वतःशुद्धचेताः; शुद्धचित्तस्य हि आत्मा स्वयमेव स्फुरतीत्यर्थः । अत एव सत्त्वशुद्ध्यर्थं वेदेऽपि वेदानुवचनादयो विहिताः— 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इति । घटपटादयश्च जडत्वात् प्रकाशान्तरापेक्षत्वाच्च न प्रकाशन्त इति युक्तम् । आत्मा तु प्रकाशस्वरूपत्वात् प्रकाशान्तरानपेक्षः प्रकाशते सवितृवत्— यथा सविता स्वप्रकाशः प्रकाशान्तरं नापेक्षते अथ च प्रकाशते, तद्वदात्मापीति भावः । एवमुत्पन्नात्मज्ञानो अद्वयो जीवन्मुक्तः स्वयं प्रकाशरूपोऽपि परमार्थतो नानाविधासु धीषु उपाधिषु नानेव भाति यः, सोऽहमात्मेति संबन्धः । शरावोदकेषु उपाधिषु अवस्थितो भानुः आदित्यः प्रकाशस्वरूपोऽपि एक एव सन् नानेव भाति, तद्वदात्मापीति भावः । ननु कथं जीवन्मुक्तः ? देहवांस्तावत् जीवन्नित्युच्यते ; तस्य जीवतोऽपि यदि देहाभावो मुक्तिरभिप्रेयते, नासावुपपद्यते, विरोधात् । न हि जीवतो देहाभावः संभवति । अथ सत्यपि देहे भोगविच्छेदो मुक्तिरिति, तदपि न चतुरश्रम् । सकलभोगकारणेन्द्रियसंपत्तौ भोगविच्छेदस्य असंभावितत्वात् । मिथ्याज्ञाननिबन्धनो हि भोगः ; तस्य च संयग्ज्ञानेन निवृ-

त्तत्वात् भोगविच्छेद इति चेत्; न, बाधितस्यापि मिथ्याज्ञानस्य द्विचन्द्रादिज्ञानवत् अनुवृत्त्यभ्युपगमात् । अन्यथा देहवानेव न स्यात् । अत एव विदुषां जनकादीनां राज्यादिकं श्रूयते । श्रुतिरपि देहवतो भोगविच्छेदं प्रतिषेधति— 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति । तस्मादयुक्ता जीवन्मुक्तिरिति । अत्रोच्यते— जीवतस्तावत् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते न तु मृतस्य; शमदमादेः श्रवणमननादेश्च ज्ञानहेतोः मृतस्यासंभवात् । अत एव हि विदुषां याज्ञवल्क्यादीनां संन्यासः श्रूयते । न च मृतस्य संन्यासः श्रूयते संभवति वा । तस्मात् जीवतस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति सिद्धम् । आत्मज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्धा जीवन्मुक्तिः 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु ज्ञानस्य मोक्षफलकत्वे श्रुतिषु सहकार्यन्तरं प्रतीयते इति चेत्, न, ज्ञानमात्रस्य श्रवणात्— 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इति; 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति सहकार्यन्तरप्रतिषेधाच्च । ननु श्रुतिरेव मरणसहकारिणो ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति; न, पूर्वोत्पन्नस्य ज्ञानस्य चिरप्रवृत्तत्वात् मरणकाले तस्य संनिधापयितुम-

शक्तेः । तत्कालमेवोत्पन्नात् ज्ञानान्तरान्मुक्तिरिति चेत्, न, 'यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इति 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया प्रथमज्ञानादेव मुक्तेः श्रूयमाणत्वात् । एतेन वचनान्तरमनुगृहीतं भवति— जीवन्नेव हि विद्वान् हर्षामर्षाभ्यां विमुच्यते इति । न च 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुत्यन्तरविरोधो वाच्यः, श्रुत्यन्तरस्य सामान्यविषयत्वात्, अत्र 'विद्वान्' इति विशेषनिर्देशात् । 'तस्य तावदेव चिरम्' इति श्रुतिस्त्यक्ता स्यादिति चेत्, न, व्यवस्थया उपपत्तेः । तथा हि— मुक्तिः खलु स्वाभाविकी सर्वेषाम्, न सा ज्ञानेन जन्यते । किं तर्हि? अविद्यातिमिरतिरोहिताया मुक्तेः तिमिरमात्रं निराक्रियते । तच्च प्रथमज्ञानेनैव निराकृतम् । तथापि अविद्याकार्यस्य देहस्य अविनाशात् पुनःपुनः महान्धकारवदुत्सारितमपि तिरस्करोति । तस्य तिरस्कारप्रतिभासस्य देहविच्छेदाद्विच्छेदो भवति । एवं च सति प्राचीनमेव महान्धकारोत्सारणं ज्ञानमात्रनिबन्धनमवतिष्ठते— यथा सूर्योदयेन महातिमिरोत्सारणे कृतेऽपि छत्रादिकृतस्य तिमिराभासस्य छत्रादिविगमे विगमः । ततश्च प्राचीनमेव महातिमिरोत्सारणं सूर्योदयमात्रनिबन्धनमव-

तिष्ठत इति । तस्मात् न ज्ञानान्तरान्मुक्तिः । अपि तु पूर्वोत्पन्नज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्धम् । ननु यदि पारमार्थिकम् अद्वैतं मिथ्याज्ञानविजृम्भितश्च प्रपञ्च इति श्रुत्यर्थो अवधारितः, तत्कथं सत्यपि बाधके प्रपञ्चानुवृत्तिः; न हि सत्येव शुक्तिकाज्ञाने रजतादिप्रपञ्चो अनुवर्तते; उच्यते— 'नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिवाक्यसहितात् तत्त्वमस्यादिवाक्यात् प्रपञ्चविलयद्वारेण असंदिग्धमबाधितं च अद्वैतज्ञानं तावदुत्पद्यते । न च तत् प्रपञ्चप्रत्ययेन बाध्यत इति युक्तम्, तत्प्रविलयेनैव उत्पत्तेः । यत्पुनरुक्तं कथं प्रपञ्चप्रत्ययानुवृत्तिरिति, अत्रोच्यते— द्विविधं हि बाधकं भवति— यथा सत्येव मिथ्याज्ञानहेतुभूते पित्तादौ जाग्रत्येव पीतः शङ्खः इति ज्ञाने निमित्तान्तरात् नायं पीत इति मिथ्याज्ञानकारणापगमे, वा यथा मन्दालोकप्रभवस्य शुक्तिकारजतज्ञानस्य महत्यालोके नेदं रजतमिति ज्ञानम्, तद्वदिहापि पीतः शङ्ख इति ज्ञानबाधकवत् सत्येव मिथ्याज्ञाने हेतुभूते शरीरे प्रपञ्चप्रत्ययस्य बाधकमद्वैतज्ञानमुत्पद्यते । अत एव स्वकारणाद्बाधितमपि प्रपञ्चज्ञानं पीतशङ्खज्ञानवत् पुनः पुनः जायत इति । ननु देहस्यापि प्रपञ्चान्तर्गतत्वात् उच्छित्तिरेव

प्रसज्यते इति चेत्; न, प्रारब्धकर्मवशात् अनुवृत्तेः । कर्मणश्च कुलालचक्रभ्रमणवत्संस्कारादनुवृत्तिरिति सिद्धा जीवन्मुक्तिरिति । कर्मसंस्कारक्षयश्च देहपाते सति सर्वस्यैव प्रपञ्चप्रत्ययस्यापि प्रविलयः । कर्मान्तराणां च ज्ञानेन क्षपितत्वात् देहान्तरानुत्पत्तिरिति परममुक्तिः । एवं च सति ज्ञानमात्रान्मुक्तिरिति प्रतिपादनादेव कर्मणो मुक्तिहेतुत्वमपास्तं वेदितव्यम् । तथा हि—न तावत्केवलात्कर्मणो मुक्तिश्रवणम् । नापि तत एव ज्ञानसहितात्, अश्रुतेरेव । ननु 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति विद्याकर्मणोः सहभावः श्रूयते; सत्यम्, संसारविषयं तच्छ्रवणं न मुक्तिविषयम् इति । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिचोदनाप्राप्तानां नित्यनैमित्तिककर्मणां ज्ञानस्य च अर्थात्समुच्चय इति चेत्; न, विनियोजकप्रमाणाभावात् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' इत्यत्र तृतीयाश्रुतिः विनियोजिका इति चेत्; न, विविदिषासंबन्धात् कर्मणां ज्ञानार्थत्वप्रतीतेः मोक्षार्थत्वं नावगम्यते इति । किं च, न हि ज्ञानम् अज्ञाननिवृत्तौ उपकारकमपेक्षते, उत्पन्नादेव तस्मात् अज्ञाननिवृत्तेरवश्यंभावात् । तथा च श्रुतिः— 'तमेव विदित्वाति-

मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति । अपि च यदि कर्मफलं मोक्षो भवेत्, तदा अनित्यत्वं प्रसज्यते घटादिवत्स्वर्गादिवच्चेति । अमुमेवार्थं श्रुतिरप्याह— तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति । 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव' इति सूत्रकारेण परम्परया कर्मणां मुक्तिहेतुत्वमभिहितं प्रयाजादिवत् । अतः ज्ञानार्थत्वेन कर्मणामुपयोगोऽस्त्येव । ज्ञानोत्पत्तेस्तु परं कर्मणामुपयोगाभावेऽपि लोकसंग्रहार्थमनुष्ठानं कर्तव्यमेवेति सर्वं समञ्जसम् ॥

ननु कथम् एक एव आत्मा युगपत् अनेकां बुद्धिम् अधितिष्ठति? न ह्येक एव अश्वसादी युगपदनेकानश्वानधितिष्ठन्नुपलभ्यते । क्रमेण त्वधिष्ठानं युक्तम् । तच्चेह नास्ति; युगपदेव सर्वबुद्धीनां स्वव्यापारे प्रवृत्तिदर्शनात् । अनधिष्ठितानां च प्रवृत्त्यसंभवाच्च । अतः नैक आत्मा इत्यत आह—

यथानेकचक्षुःप्रकाशो रविर्न
क्रमेण प्रकाशीकरोति प्रकाश्यम् ।
अनेका धियो यस्तथैकप्रबोधः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ७ ॥

यथा येन प्रकाशकत्वप्रकारेण रविः आदित्यः एक एव अनेकेषां चक्षुषां प्रकाशको युगपदेव अनेकानि चक्षूंषि अधितिष्ठति न च क्रमेण एकैकस्मै चक्षुषे प्रकाश्यं प्रकाशीकरोति, तथा तेनैव प्रकारेण एकश्चासौ प्रबोधश्च एकप्रबोधः सः अधिष्ठाता अनेका धियो बुद्धीः युगपदधितिष्ठति न क्रमेणैकैकस्यै धियै प्रकाश्यं प्रकाशीकरोति यः सोऽहमात्मेति संबन्धः ॥

नन्वस्तु तर्हि रविरेव बुद्धीनां प्रेरकः अधिष्ठाता, किमात्माभ्युपगमेन? तथा च श्रुतिः— 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति, अत आह—

विवस्वत्प्रभातं यथारूपमक्षं
प्रगृह्णाति नाभातमेवं विवस्वान् ।
यदाभात आभासयत्यक्षमेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ८ ॥

विवस्वता सूर्येण प्रभातं प्रकाशितं रूपं यथा येन प्रकारेण अक्षं चक्षुः प्रगृह्णाति प्रकर्षेण जानाति, नाभातं न अप्रकाशितम्, अन्धकारे घटाद्यनुपलम्भात् एवं विवस्वानपि एकः तथा तेनैव प्रकारेण यदाभातः येनाधितिष्ठितः सन् आभास-

यति अधितिष्ठति अक्षं यथा विवस्वान् अधिष्ठाता, तथा विवस्वतोऽप्यधिष्ठाता यः, सोऽहमात्मेति संबन्धः। स चाहंबुद्धीनामधिष्ठाता ; श्रुत्या तु चक्षुरधिष्ठातृत्वमभिप्रेत्य विवस्वतो बुद्धिप्रेरकत्वमभिहितम् । यस्माद्विवस्वदधिष्ठितं चक्षुः बुद्धिवृद्धिमुत्पादयति ; अधिष्ठातुरात्मनो वा स्वरूपमभिप्रेत्योक्तः ; तथा च 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति । नन्वपि तर्हि प्रकाशान्तरेणैव अधिष्ठातव्यम्, न, तस्य स्वप्रकाशत्वात् । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' इति च श्रुत्या तदितरप्रतिषेधाच्च ॥

किंच—

यथा सूर्य एकोऽप्स्वनेकश्चलासु
स्थिरास्वप्यनन्वग्विभाव्यस्वरूपः ।
चलासु प्रभिन्नासु धीष्वेवमेकः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ९ ॥

यथा येन प्रकारेण आदित्यः एकः अप्सु वारिषु चलासु स्थिरासु च अनेकोऽपि नानापि एकः सन् प्रतिभासते अनन्वग्विभाव्यस्वरूपः अनु पश्चात् अञ्चति गच्छतीति अन्वक् न अन्वक् अनन्वक् अननुगत इति यावत् ।

यद्वा अनन्वक्त्वेन विभाव्यं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । एवं बहुव्रीहिसमासं कृत्वा पश्चात् नञ्समासः । ततश्चायमर्थो भवति— न वारिषु रविरनुगतो भवति । किं तर्हि तथैव नभसि देदीप्यमानो भ्रान्त्या वारिषु दृश्यत इत्यर्थः । एवं एक आत्मा चलासु प्रभिन्नासु नानाभूतासु धीषु बुद्धिषु अनेकः सन् अनन्वग्विभाव्यस्वरूपो न बुद्धीरनुगतो भवति । किं तर्हि, पृथगेव देदीप्यते यः सोऽहमात्मेत्यर्थः ॥

किं च—

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं
यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढः ।
तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ १० ॥

घनेन मेघेन छन्ना तिरोहिता दृष्टिः दर्शनं यस्य सः घनच्छन्नदृष्टिः पुरुषः घनच्छन्नम् अर्कम् आदित्यं यथा येन घनच्छन्नत्वप्रकारेण मन्यते जानाति निष्प्रभं प्रभारहितम् अप्रकाशस्वभावमिति यावत् । मूढो मन्यते घनच्छन्नदृष्टित्वात् प्रकाशस्वभावमपि रविम् अप्रकाशम् पश्यतीत्याह— अतिमूढ इति । अतिमूर्खत्वात् स्वात्मनो दृष्टिविघात-

मगणयन् सूर्यमेव अप्रकाशं मन्यते । पादपूरणे चकारः । तथा तेन प्रकारेण अविद्याच्छन्नदृष्टिः बुद्धिमात्मत्वेन गृहीत्वा तद्गतदुःखादिकम् आत्मन्यध्यारोप्य बद्ध इव आभाति यः मूढदृष्टेः सोऽहमात्मेति संबन्धः ॥

किं च—

समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतमेकं
समस्तानि वस्तूनि यं न स्पृशन्ति ।
वियद्वत्सदा शुद्धमच्छस्वरूपः
स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ११ ॥

समस्तेषु निरवशेषेषु प्रपञ्चात्मकेषु सदात्मना अनुस्यूतम् अनुगतं सर्वतो व्याप्तम् एकं हि नाना समस्तानि वस्तूनि प्रपञ्चात्मकानि यं सद्रूपं न स्पृशन्ति । कुतः? वियद्वत् आकाशमिव सदा सर्वदा शुद्धं निर्मलं रागादिदोषरहितम् अच्छस्वरूपम् अमृतरूपं यत् परं ब्रह्म सोऽहमात्मेति संबन्धः ॥

व्युत्पादितमर्थमुपसंहरति—

उपाधौ यथा भेदता सन्मणीनां
तथा भेदता बुद्धिभेदेषु तेऽपि ।

यथा चन्द्रिकाणां जले चञ्चलत्वं
तथा चञ्चलत्वं तवापीह विष्णो ॥ १२ ॥

उपाधौ सति उपाधिभेदसंबन्धे सति यथा भेदता भेद एव भेदता, स्वार्थे तल्, सन्मणीनां विशुद्धमणीनां स्फटिकादीनां लोहितकृष्णादिभेदेन भेदता भेदः । तथा बुद्धिभेदेषु नानाबुद्धिषु ते तवापि नानात्वं हे विष्णो परमार्थतस्तु तव भेदो नास्त्येव बुद्ध्युपाधिकृतस्तु विद्यत इत्यर्थः । यथा चन्द्रिकाणां चन्द्रा एव चन्द्रिकाः, स्वार्थे कप्रत्ययः, निर्मलितानां जले प्रतिबिम्बितस्वरूपेण दृश्यमानानां जलस्य चञ्चलत्वात् चञ्चलत्वम् औपाधिकं न पारमार्थिकम्, तथा बुद्धीनां चञ्चलत्वात् तवापि चञ्चलत्वमौपाधिकं न पारमार्थिकमित्यर्थः । इह बुद्धिषु हे विष्णो व्यापनशील ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
हस्तामलकीयभाष्यं
संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अध्यात्मपटलम् ॥

(आपस्तम्बमहर्षिप्रणीतधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने अष्टमं पटलम्)

॥ श्रीः ॥

॥ अध्यात्मपटलम् ॥

(आपस्तम्बमहर्षिप्रणीतधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्ने अष्टमं पटलम्)

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
भाष्येण सहितम् ।

अध्यात्मिकान् योगाननुतिष्ठेत् न्यायसंहितानैश्चारिकान् ॥ १ ॥

ओं अथ 'अध्यात्मिकान् योगान् ...' इत्याद्यध्यात्मपटलस्य संक्षेपतो विवरणं प्रस्तूयते — किमिह प्रायश्चित्तप्रकरणे समाम्नानस्य प्रयोजनमिति ? उच्यते—कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् । अनिष्टकर्मक्षयहेतूनि हि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । सर्वं च कर्म वर्णाश्रमविहितमनिष्टमेव विवेकिनः, देहग्रहणहेतुत्वात् । तत्क्षयकारणं चात्मज्ञानं, प्रवृत्तिहेतुदोषनिवर्तकत्वात् । दोषाणां च निर्घाते आत्मज्ञानवतः पण्डितस्य धर्माधर्मक्षये क्षेमप्राप्तिरिह विवक्षितेत्यात्मज्ञानार्थमध्यात्मपटलमारभ्यते, कर्मक्षयहेतुत्वसामान्यात् ॥

ननु वर्णाश्रमविहितानां कर्मणामफलहेतुत्वात् तत्क्षयो नेष्ट इति, न, 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम्' इत्यादिश्रवणात् । अपरिमितवचनात् क्षेमप्राप्तिरेवेति चेत् — न, 'तत्परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण' इत्यादिश्रवणात् । गौतमे च 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः

प्रेत्य कर्मफलमनुभूय' इत्यादिना संसारगमनमेव दर्शयति कर्मणां फलम् । सर्वाश्रमाणां हि दोषनिर्घातलक्षणानि समयपदानि विधिनाऽनुतिष्ठन् सार्वगामी भवति, न तु स्वधर्मानुष्ठानात् । वक्ष्यति च 'विधूय कविः' (सू. ५), 'सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्' (२–२१–१३) इत्यादि । 'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति' इति वचनात् क्षेमशब्दस्य चापवर्गार्थत्वात् सर्वाश्रमकर्मणां ज्ञानरहितानामेव फलार्थत्वम् । ज्ञानसंयुक्तानि तु क्षेमप्रापकाणि; यथा विषदध्यादीनि मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानि कार्यान्तरारम्भकाणि; तद्वदिति चेत् — न, अनारभ्यत्वात् क्षेमप्राप्तेः । यदि हि क्षेमप्राप्तिः कार्या स्यात्, तत इदं चिन्त्यम् — किं केवलैः कर्मभिरारभ्या, ज्ञानसहितैर्वा, ज्ञानकर्मभ्यां वा, केवलेन ज्ञानेन कर्मासंयुक्तेन वेति । न त्वारभ्या केनाचिदपि क्षेमप्राप्तिः नित्यत्वात् । अतोऽसदिदं ज्ञानसंयुक्तानि कर्माणि क्षेमप्राप्तिमारभन्त इति ॥

ज्ञानसंयुक्तानां ज्ञानवदेव क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धापनयकर्तृत्वमिति चेत् — न, सकार्यकारणानामेव कर्मणां क्षेमप्रतिबन्धकत्वात् । अविद्यादोषहेतूनि हि सर्वकर्माणि सह फलैः कार्यभूतैः क्षेमप्राप्तिप्रतिबन्धकानि । तदभावमात्रमेव हि क्षेमप्राप्तिः । न च तदभाव आत्मज्ञानादन्यतः कुतश्चिदुपलभ्यते । तथा ह्युक्तम् 'निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः' (सू. ११) इति । पाण्डित्यं

चेहात्मज्ञानम्, प्रकृतत्वात् । श्रुतेश्च 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' इति । अभयं हि क्षेमप्राप्तिः, 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इति श्रुत्यन्तरात् । 'तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति' इत्याचार्यवचनमन्यार्थम् । कथम्? यथोपदिष्टेष्वाश्रमधर्मेष्वव्यग्रो निष्कामः सन् प्रवर्तमानो ज्ञानेऽधिकृतो भवति; न यथेष्टं चेष्टन् कामकामी जायापुत्रवित्तादिकामापहृतव्यग्रचेताः । ज्ञानी च सन् सर्वसंन्यासक्रमेण क्षेमं गच्छतीत्येषोऽर्थः । न हि दोषनिर्घातः कदाचिदपि कर्मभ्य उपपद्यते । सामिथ्याज्ञानानां हि दोषाणां प्रवृत्तौ सत्यां प्राबल्यामहोपलभ्यते । 'संकल्पमूलः कामः' इति च स्मृतेः । प्रवृत्तिमान्द्ये च दोषतनुत्वदर्शनात् । न चानिर्हृत्य सामिथ्याज्ञानान् दोषान् क्षेमं प्राप्नोति कश्चित् । न च जन्मान्तरसंचितानां शुभकर्मणां विहितकर्मभ्यो निवृत्तिरुपपद्यते, शुद्धिसामान्ये विरोधाभावात् । सत्सु च तेषु तत्फलोपभोगाय शरीरग्रहणम्, ततो धर्माधर्मप्रवृत्तरागद्वेषौ, पुनः शरीरग्रहणं चेति संसारः केन वार्यते ? तस्मान्न कर्मभ्यः क्षेमप्राप्तिः, तत्प्रतिबन्धनिवृत्तिर्वा ॥

कर्मसहितात् ज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति चेत्; यद्यपि ज्ञानकर्मणोर्भिन्नकार्यत्वात् विरोधः, तथापि तैलवर्त्यग्नीनामिव संहत्य कर्मणा ज्ञानमविद्यादि संसारकारणं निवर्तयतीति चेत्—न, क्रियाकारकफलानुपमर्देनात्मलाभाभावात् ज्ञानस्य कर्मभिः संहतत्वानुपपत्तेः । तैलवर्त्य-

मीनां तु सहभावित्वोपपत्तेः इतरेतरोपकार्योपकारकत्वोपपत्तेश्च संहतत्वं स्यात् । न तु ज्ञानकर्मणोस्तदुभयानुपपत्तेः संहतत्वं कदाचिदपि संभवति । केवलज्ञानपक्षे शास्त्रप्रतिषेधवचनादयुक्तमिति चेत् — न, ज्ञानकार्यानिवर्तकत्वात् शास्त्रप्रतिषेधवचनस्य । योऽयं कर्मविधिपरैः केवलज्ञानपक्षस्य सर्वसंन्यासस्य विप्रतिषेधो विरोधः, स नैव ज्ञानकार्यमविद्यादोपक्षयं वारयति 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतसिद्धम्, कर्मविधिपरत्वात् प्रवृत्तिशास्त्रस्य । न च तत् ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं वारयति । सर्वोपनिषदामप्रामाण्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, 'पूः प्राणिनः' (सू. ४.) 'आत्मा वै देवता' इत्यादिस्मृतीनां च । तस्माद्यद्यपि बहुभिः प्रवृत्तिशास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं केवलज्ञानशास्त्रमात्मैकत्वविषयमल्पम्, तथाऽपि सकार्यस्य ज्ञानस्य बलवत्तरत्वात् न केनचिद्वारयितुं शक्यम् ॥

जीवतो दुःखानिवर्तकत्वात् ज्ञानस्यानैकान्तिकं क्षेमप्रापकत्वमिति चेत् — न, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः । बहुभिर्विप्रतिषिद्धत्वात् सर्वत्यागशास्त्रस्य लोकवत् त्याज्यत्वमिति चेत् — न, तुल्यप्रमाणत्वात् । मानसान्तानि सर्वाणि कर्माण्युक्त्वा 'तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्' इति तपःशब्दवाच्यानां कर्मणामवरत्वेन संसार-

विषयत्वमुक्त्वा न्यासशब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य केवलस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इत्यमृतत्वं फलं दर्शयति शास्त्रम्। 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः' इत्यादिना च विदुषः सर्वकर्माभावं दर्शयति। 'द्वौ पन्थानावनुनिष्क्रान्ततरौ कर्मपथश्चैवं पुरस्तात् संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेचयति' इति च। विप्रतिषेधवचनस्य निन्दापरत्वादयुक्तमिति चेत्— न, अविद्वद्विषयस्य कर्मणः स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः। मन्दबुद्धयो हि लोके दृष्टप्रयोजनाः प्ररोचनेन प्रवर्तयितव्याः। कर्मसु न दृष्टप्रयोजना विद्वांसः। परनिन्दा हि परस्तुतिरिति केवलज्ञाननिन्दया कर्मस्तुतिपरमाचार्यवचनम्॥

यत्तु 'बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणम् इहैव न दुःखमुपलभेत' (२–२१–१६) इति ज्ञानस्य साधनत्वानैकान्तिकवचनम्, तत् 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिवाक्येभ्यः प्रत्युक्तम्। आचार्यान्तरवचनाच्च 'त्यज धर्ममधर्मं च' 'न तत्र क्रमते बुद्धिः' 'नैष्कर्म्यमाचरेत्' 'तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति' इत्यादेः। तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् क्षेमप्राप्तिः। **अथाध्यात्मिकान् योगाननिति।** अध्यात्मं भवन्तीत्यध्यात्मिकाः। छान्दसं ह्रस्वत्वम्। के ते अध्यात्मिका योगाः? वक्ष्यमाणा अक्रोधादयः। ते हि चित्तसमाधानहेतुत्वात् योगाः। बाह्यनिमित्तनिरपेक्षत्वाच्चाध्यात्मिकाः। तानध्यात्मिकान् योगान् न्यायसंहितान् उपपत्तिसमन्वितान्। ते हि क्रोधादिषु दोषनिर्घातं प्रति समर्था उपपद्यन्ते न्यायतः। अनैश्चारिकान्

निश्चारयन्ति मनोऽन्तस्थं बहिर्विषयेभ्य इति नैश्चारिकाः क्रोधादयो दोषाः, तत्प्रतिपक्षभूता ह्येते, ते अनैश्चारिकाः । अक्रोधादिषु हि सत्सु चित्तमनिश्चरणस्वरूपं प्रसन्नमात्मावलम्बनं तिष्ठति । अतस्तान् अनुतिष्ठेत् सेवेत । अक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादित्यर्थः । तथा हि परः स्व आत्मा लभ्यते । क्रोधादिदोषापहृतचेतस्तया हि स्वोऽपि पर आत्माऽविज्ञातोऽलब्ध इव सर्वस्य यतः, अतस्तल्लाभाय योगानुष्ठानं कुर्यात् ॥ १ ॥

पुत्रवित्तादिलाभो हि परो दृष्टो लोके । किमात्मलाभेनेत्यत आह —

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥

आत्मलाभात् आत्मनः परस्य स्वरूपप्रतिपत्तेः न परं लाभान्तरं विद्यते । तथा विचारितं बृहदारण्यके — 'तदेतत् प्रेयः पुत्रात्' इत्यादिना ॥ २ ॥

तत्रात्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥

सत्यं क्रोधादयो दोषा आत्मलाभप्रतिबन्धभूता अक्रोधादिभिर्निहन्यन्ते, तथाऽपि न मूलोद्वर्तनेन निवृत्तिः क्रोधादीनाम्, सर्वदोषबीजभूतमज्ञानं न निवृत्तमिति । तस्य चानिवृत्तौ बीजस्यानिवर्तितत्वात् सकृन्निवृत्ता अपि क्रोधादयो दोषाः पुनरुद्भविष्यन्तीति संसारस्यात्यन्तिकोच्छेदो न स्यात् । तद्दोषबीजभूतस्याज्ञानस्य ज्ञाना-

दन्यतो न निवृत्तिरित्यात्मस्वरूपप्रकाशनायात्मज्ञानाय मतान्, शाखान्तरोपनिषद्भ्यः, तत्र तस्मिन् आत्मलाभप्रयोजने निमित्ते, आत्मानं करतलन्यस्तमिव लम्भयितुं समर्थान् आत्मलाभीयान् श्लोकानुदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः ग्रन्थीकृत्य दर्शयिष्याम इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्य ।
अचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥

पूः पुरं शरीरं । प्राणिनः प्राणवन्तः । सर्वे एव ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । प्राणिनः पुरं पुरमिव राज्ञः उपलब्ध्यधिष्ठानम् । कस्य पुरम् ? गुहाशयस्यात्मनः । यथा स्वकीये पुरे राजा सचिवादि-परिवृत उपलभ्यते, एवं देहेष्वात्मा बुद्ध्यादिकरणसंयुक्त उपलभ्यते । उपलभते च बुद्ध्यादिकरणोपसंहृतान् भोगान् । अतोऽविद्यावरणात्म-भूतायां बुद्धिगुहायां शेत इति गुहाशयः । तस्य पुरम् । तस्यां बुद्धौ अविद्यादिदोषमलापनये विद्वद्भिस्त्यक्तैषणैरुपलभ्यते । इदमपरं विशेषणं गुहाशयस्य — अहन्यमानस्य — छेदनभेदनजरारोगादिभि-र्हन्यमाने देहे न हन्यते । 'न वधेनास्य हन्यते' इति छान्दोग्ये । तस्य विकल्मषस्य, कल्मषं पाप तस्य नास्तीति विकल्मषः । सर्वं ह्यविद्यादोषसहितं धर्माधर्माख्यं कर्म कल्मषं भवति, विकल्मषस्येति विशेषणेन प्रतिषिध्यते; तत्कार्यं जरारोगादिदुःखरूपमहन्यमानस्येति ।

एवं हेतुफलसंबन्धरहितस्यासंसारिण उपलब्ध्यधिष्ठानं पूः सर्वे प्राणिनः । अतो न संसार्यन्योऽस्ति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इति श्वेताश्वतरे । 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इति च काठके । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादि वाजसनेयके । 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति च छान्दोग्ये ॥

पूर्वार्धेन ब्रह्मणो याथात्म्यमुक्त्वा उत्तरार्धेन तद्विज्ञानवतस्तद्विज्ञानफलमाह — यस्य सर्वे प्राणिनः पुरं अहन्यमानस्य विकल्मषस्य तस्य सर्वप्राणिसंबन्धादर्थसिद्धमाकाशवत् सर्वगतत्वम्, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति च श्रुतेः । सर्वगतस्य चाचलत्वमर्थसिद्धमेव । तमचलं चलनिकेतं चलायां हि प्राणिगुहायां स्वयं शेते तमचलं चलनिकेतम् । येऽनुतिष्ठन्ति ममात्मेति साक्षात्प्रतिपद्यन्ते, तेऽमृताः अमरणधर्माणो भवन्ति ॥ ४ ॥

कथं तदनुष्ठानमिति? उच्यते —

यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते ।
विधूय कविरेतदनुतिष्ठेत् गुहाशयम् ॥ ५ ॥

यदिदं प्रत्यक्षतोऽवगम्यमानं स्त्र्यन्नपानादिसंभोगलक्षणम् । इदिति किञ्चिदर्थे यत्किञ्चिदिदं प्रत्यक्षम् । इह अस्मिन् लोके । विषयम् । इदंशब्दसामानाधिकरण्यात् नपुंसकलिङ्गप्रयोगो विषयमिति । लिङ्गव्यत्ययो वा द्रष्टव्यः । छान्दसो वा प्रयोगो विषयमिति ।

उभयलिङ्गो वा विषयशब्दः । द्वितीय इच्छब्द इहशब्दश्च । तयोः क्वचिन्नियोगः । इच्छब्दश्चार्थे । इहशब्दोऽमुष्मिन्नर्थे । लोकशब्दः काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते इह लोके इह च लोके अमुष्मिंश्च यदिदं विषयमुच्यते । स्वर्गादिलोके पार्श्वस्थमध्यस्थो व्यपदिशति इहलोक इह च लोक इति । तत्सर्वं विधूय परित्यज्य । कविः क्रान्तदर्शी मेधावीत्यर्थः । फलं साधनं च तद्विधूय एषणात्रयात् व्युत्थायेत्यर्थः । अनुतिष्ठेत् गुहाशयं यथोक्तलक्षणमात्मतत्वम् ॥ ५ ॥

तत् क्वानुष्ठातव्यमिति, उच्यते—

आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितम् ।
अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया ।
महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥

आत्मन्नेव आत्मन्येव । प्रत्यगात्मा हि परमात्मा । सर्वं ह्यत्रानुष्ठेयम् । यदि देहादन्यत्रानुष्ठीयेत सोऽनात्मा कल्पितः स्यात । तस्मात् देहादिसंघाते आत्मन्येव विधूय बाह्यासङ्गं गुहाशयमात्मतत्व-मनुष्ठेयम् । किमन्येष्वननुष्ठेयमिति भगवतो मतम् ? बाढम् ; प्रथममेव नान्येष्वनुष्ठेयमात्मतत्वम् । कथं तर्हि ? सर्वप्रयत्नेनापि स्वदेहादि-संघाते यथोक्तमात्मतत्वं न लभेत, अथाहमन्येष्वादित्यादिषु प्रतीच्छामि अभिवाञ्छामि । साधुष्ठानं साधोः परमात्मनः उपलब्धिस्थानं, यत्र गुहाशयं ब्रह्मतत्वमनुष्ठेयम् । अनपेक्षतया अन्यत् पुत्रवित्तलोकादि-सुखं छित्त्वा निःस्पृहतया । न ह्यात्मानुष्ठानं बाह्यार्थाकाङ्क्षा च सह

संभवतः । कस्मात्पुनरनेकान्यन्यानि हितप्रकाराण्यनपेक्ष्य आत्मानुष्ठानमेव यत्नत आस्थीयत इत्यत आहाचार्यः— यथाऽन्यान्यहितानि हितबुद्ध्या परिगृहीतानि न तथैवमात्मसेवनम् । किं तर्हि ? तत् हितमेव । तस्मात् सेवस्वेति ॥

किंविशिष्टश्चात्मा सेवितव्य इत्याह — महान्तं अमितान्तं अनन्तरत्वादबाह्यत्वाच्च महानात्मा तं महान्तम् । गुणैर्वोपाधिसहचारिभिर्महान्तम्, बृंहणमिति यद्वत् । तेजस्कायं तेजश्शरीरमित्यर्थः । चैतन्यात्मज्योतिःस्वरूपम् । तद्धि तेजसां तेजः । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । सर्वत्र सर्वदेहेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु, निहितं स्थितम्, उपलब्धिस्वरूपेणाभिव्यक्तमित्यर्थः । न हि ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनिमित्तत्वव्यतिरेकेण कस्यचिदाधारत्वसंभवः । निराधारं हि ब्रह्म, सर्वगतत्वोपपत्तेः । प्रभुं प्रभवति सर्वानीश्वरान् प्रति, अचिन्त्यशक्तित्वात् । एवमाद्यनन्तगुणविशिष्टमात्मानं सेवस्वेति ॥ ६ ॥

सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः ।
अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः ।
स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं स वैभाजनं पुरम् ॥

विशिष्टमात्मानं सेवस्वेति क्रियापदमनुवर्तते । किं च, सर्वभूतेषु ब्रह्मादिष्वनित्येषु यो नित्योऽविनाशी । विपश्चिन्मेधावी,

सर्वज्ञ इत्यर्थः । अमृतोऽत एव, यो ह्यनित्योऽसर्वज्ञः स मर्त्यो दृष्टः; अयं तु तद्विपरीतत्वादमृतः । ध्रुवः अविचलः; निष्कम्पस्वभाव इत्यर्थः । अनङ्गः स्थूलशरीररहित इत्यर्थः । स्थूले हि शरीरे शिरआद्यङ्गानि सम्भवन्ति । अशरीर इति लिङ्गशरीरवर्जित इत्येतत् । अशब्दः नास्य शब्दगुणः संभवति । शब्दविद्धि सन्, अन्यथा शब्दात्मकः शब्दात्मकमेव विजानीयात् । न चैतदस्ति, अतोऽशब्दः । तथा अस्पर्शः । आकाशवायुभूतद्वयगुणप्रतिषेधेन शब्दादयो गन्धावसानाः सर्वभूतगुणाः प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तत इदं सिद्धमाकाशादपि सूक्ष्मत्वम् । शब्दादिगुणबाहुल्याद्वाय्वादिषु स्थौल्यतारतम्यमुपलभ्यते । शब्दादिगुणाभावात् निरतिशयसूक्ष्मत्वं सर्वगतत्वादि चाप्रतिवन्धेन धर्मजातं तर्केणापि शक्यं स्थापयितुम् । महान्, अत एव शुचिर्निरञ्जनः । अथवा शुचिः पावन इत्यर्थः । शुचि हि वस्तु पावनं दृष्टम् । यथा लोके वाय्वग्न्यादि ॥

किञ्च य आत्मा प्रकृतः स सर्वम् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति हि वाजसनेयके । न ह्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिन्निरूप्यमाणमुपपद्यते । अत एव परमा प्रकृष्टा काष्ठा अवसानम् । 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इति काठके । संसारगतीनां अवसानं निष्ठा समाप्तिरित्यर्थः । स वैषुवतं मध्यं सर्वस्य, सर्वान्तरश्रुतेः । विषुवत्सु वा दिवाकीर्त्येषु मन्त्रेषु नित्यं प्रकाश्यं भवतीति वैषुवतः स परमात्मा । ननु 'स सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतम्' इत्युक्तम् ।

कस्मात्पुनस्तदात्मतत्त्वं विभक्तमुपलभ्यत इति? उच्यते । स परमात्मा वैभाजनम्; विभक्तिर्विभजनं विवेकः आत्मनो यस्मिन् देहे क्रियते तत् । विभाजनमेव वैभाजनम् । आत्मनो विवेकोपलब्ध्यधिष्ठानं हि शरीरम् । तच्चानेकधा विभक्तम् । तदुपाध्यनुवर्तित्वात् वैभाजनम् । सर्वथा शुद्धमेव सर्वैर्नोपलभ्यते; किं तर्हि? विभक्तो विपरीतश्चोपलभ्यते ॥ ७ ॥

तं योऽनुतिष्ठेत् सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् ।
दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्येत् स मोदेत विष्टपे ॥

अतस्तदुपाध्यनुवर्तिस्वभावदर्शनमविद्याख्यं हित्वा विद्यया शास्त्रजनितदर्शनेन तं यथोक्तलक्षणमात्मानमनुतिष्ठेत् सर्वत्र सर्वस्मिन् काले । किञ्च न केवलमनुष्ठानमात्रमस्य; प्राध्वं बन्धनं आत्मैकत्वरसप्रज्ञतां स्थिरां बाह्यैषणाव्यावृत्तरूपां सर्वसंन्यासलक्षणाम् । तद्धि बन्धनं विदुषो ब्रह्मणि । एवं हि बद्धो ब्रह्मणि संसाराभिमुखो नावर्तते । तस्माद् बन्धनं चास्य सदाचरेत् । तदनुष्ठानबन्धने सदाचरतः किं स्यादित्युच्यते— दुर्दर्शं दुःखेन ह्येषणात्यागादिना स दृश्यत इति दुर्दर्शम् । निपुणं, यस्माद्धि दुर्दर्शं तस्मान्निपुणम् । अत्यन्तकौशलेन समाहितचेतसा युक्तो यः पश्येत् साक्षात् उपलभेत अहमात्मेति, स मोदेत, एवं दृष्ट्वा हर्षमानन्दलक्षणं प्राप्नुयात् । विष्टपे विगतसन्तापलक्षणेऽस्मिन् ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन् कविः ।
आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत् स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ ९ ॥

किञ्च आत्मन् पश्यन् आत्मनि पश्यन् उपलभमानः । सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि । सर्वेषां भूतानामात्मस्वरूपतामेव पश्यन्नित्यर्थः । सर्वत्रात्मानं च परम् । न मुह्येत् मोहं न गच्छेत् । न ह्यात्मैकत्वदर्शिनो मोहावतारः । 'तत्र को मोहः' इति च मन्त्रलिङ्गात् । कीदृग्विशिष्टमात्मदर्शनं मोहनिबर्हणमित्याह — चिन्तयन् उपसंहृतकरणः कविः मेधावी सन् ध्यायमानः । न शब्दजनितदर्शनमात्रेण मोहापगमः । सर्वभूतेष्वनुप्रविष्टमेकं संव्यवहारकाले यो हि युक्तः पश्येत् स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे सुखराशौ ब्रह्मणि विराजति विविधं दीप्यते ॥ ९ ॥

निपुणोऽणीयान् बिसोर्णाया यः सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञाना-
दन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे
स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ १० ॥

किञ्च निपुणः सर्ववित् अणीयान् अणुतरः बिसोर्णाया बिस-

तन्तोरपि । कोऽसौ? यः प्रकृत आत्मा सर्वं समस्तं जगदावृत्य संव्याप्य तिष्ठति । किञ्च वर्षीयान् वृद्धतरः स्थूलतरश्च पृथिव्याः । सर्वात्मको हि सः । ध्रुवः नित्यः सर्वं कृत्स्नमारभ्य संस्तम्भनं कृत्वा तिष्ठति वर्तते । 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृह्ला' इति मन्त्रलिङ्गात् । स सर्वेश्वरः सर्वज्ञः एको विज्ञेय इत्यर्थः । स परमात्मा, इन्द्रियैर्जन्यते यज्ज्ञानं जगतोऽस्य, तस्माज्ज्ञानादन्यो विलक्षणः, लौकिकज्ञानादन्य इति विशेषणाज्ज्ञानात्मक इत्येतत् सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्' इति च श्रुतेः । अस्य जगत इन्द्रियजन्यज्ञानादन्य इत्युक्तम् । अतश्च तद्व्यतिरिक्तं जगदिति प्राप्तम्; अतस्तन्मा भूदित्याह — अनन्यस्य अपृथग्भूतस्य जगतः, ज्ञेयात् ज्ञातव्यात् परमार्थस्वरूपाद्वयात परमेश्वरात् घटादेरिव मृदः । स च परमेष्ठी परमे प्रकृष्टे स्वे महिम्नि हृद्याकाशे अवस्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी । स्वयमेव विभाजः विभक्तो देवपितृमनुष्यादिना ज्ञातृज्ञेयज्ञानभेदेन च, यस्मात् स एव ज्ञेय आत्मा स्वतो विभजति जगदनेकधा । तस्मादेवात्मनः कायाः शरीराण्याकाशादिक्रमेण प्रभवन्ति सर्वे ब्रह्मादिलक्षणाः । अतो मूलं स जगतः, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः । अत एव स शाश्वतिकः । यो हि पृथिव्यादिविकारः सोऽबादिक्रमेण विनश्येत्, परं मूलकारणमापद्यते, सोऽशाश्वतिकोऽनित्यः । अयं चात्मा परं मूलम् । न तस्याप्यन्यन्मूलमस्ति, यतो जातो विनश्येत्, मूलमापद्येत, ततस्तद्विलक्षणत्वात् शाश्वतिकः शश्वदेकरूपः । अतो नित्यः एकत्वमहत्त्वमूलत्वेभ्यश्च ॥ १० ॥

एवं यथोक्तमात्मानं विदितवत आध्यात्मिका योगा न्यायसहिता अप्रतिबन्धेन भविष्यन्ति । मिथ्याप्रत्ययपूर्वका हि दोषाः । दोषनिमित्तश्च धर्माधर्मजनितः संसारः दोषनिवृत्तौ अत्यन्तं विनिवर्तत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते ।
निर्हृत्य भूतदाहान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ११ ॥

दोषाणां तु क्रोधादीनां निर्घातः विनाशः । योगा अक्रोधादयः, तन्मूलः तन्निमित्त इत्येतत् । अक्रोधादिषु सत्सु प्रतिद्वन्द्विनो दोपा दुर्वलत्वान्निर्हन्यन्ते । इह जीवित इति दोषप्रभवकर्मनिमित्तत्वाज्जीवितस्य देहधारणावसानो दोषव्यापार इत्येतद्दर्शयति । तत्प्रतिपक्षेष्वक्रोधादिषु कथं तु नाम मुमक्षवः प्रयत्नातिशयं कुर्युरिति । योगदोषयोरितरेतरविरोधित्वे सति स्थितिगतिवत् योगेभ्यो दोषाणामेव निर्घातः, न पुनर्विपर्यय इत्येतत् कथमिति चेत्— उच्यते । सम्यग्दर्शनसचिवत्वात् वलवन्तो योगाः । मिथ्याप्रत्ययसचिवत्वात् दुर्वलत्वात् निर्हन्यन्ते निहन्तीत्येतदप्युक्तम् । बुद्धिवलवद्भ्यस्तद्धीनानां लोके निर्घातो दृष्टः । 'अक्रोधनः' (१–१–२३) 'क्रोधादींश्च' (१–११–२५) इति लिङ्गात् । निर्हृत्य अपहृत्य । भूतदाहान् दोषेषु ह्युद्भूतेषु भूतानि दह्यन्त इव अग्निना परितप्यन्ते । अतो भूतदाहा दोषा उच्यन्ते, तान् निर्हृत्य । क्षेमं निर्भयं मोक्षं गच्छति 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन', 'अभयं वै जनक

प्राप्तोऽसि', 'न भवति विदुषां ततो भयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । न दोषप्रशममात्रेणाब्रह्मविदः क्षेमप्राप्तिरित्याह— पण्डित इति । ब्रह्मविदि ह्यत्र पण्डितशब्दः प्रयुक्तः, न शास्त्रविदि 'तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः, ब्रह्मात्मविद्याधिकारात् ॥

यदि तर्हि दोषनिर्हरणं पण्डितोऽप्यपेक्षेत, तं प्रति न हि ब्रह्मविद्या क्षेमप्राप्तिनिमित्तम् । यदि ब्रह्मविद्यैव क्षेमप्राप्तिनिमित्तम्, ब्रह्मविद्यानन्तरमेव न दुःखमुपलभेत । नैष दोषः । उक्तो ह्यत्र परिहारः— सम्यग्ज्ञानबलावष्टम्भात् बलिनो योगा दुर्बलान् दोषान् मिथ्याप्रत्ययप्रभवान् निहन्तुमलमिति । तस्मात् ब्रह्मविद्ययैव क्षेमप्राप्तिः । अन्यथा दोषनिर्हरणकर्मक्षययोरसंभवात् ॥

विद्यया चेत् दोषनिर्हरणकर्मक्षयावश्यं भवतः, तत इदमयत्नकार्यत्वात् दोषनिर्हरणस्य नित्यानुवादरूपमनर्थकं निर्हृत्येति— न, प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वात् दोषाणाम् । द्विविधानि ह्यनेकजन्मान्तरकृतानि कर्माणि, फलदानाय प्रवृत्तान्यप्रवृत्तानि च । यत्तु प्रवृत्तं कर्म तेनाक्षिप्ता दोषाः कर्तुः सुखदुःखादिफलदानाय, दोषाभावे फलारम्भकत्वानुपपत्तेः । न हि रागद्वेषादिशून्ये सुखदुःखे प्रवृत्तिलब्धिः कदाचित् कस्यचिदिह दृश्यते । तस्मात् फलदानाय प्रवृत्तेन कर्मणा आक्षिप्ता दोषाः प्रसङ्गेन प्राप्तबला यत्नतो निर्हर्तव्याः, प्रवृत्त्याधिक्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । अत एवेदमुक्तम्— 'दोषाणां तु विर्घातो योगमूल इह जीविते' इति ॥

मन्दमध्यमोत्तमविद्यापेक्षत्वाच्च । ब्रह्मविदामपि न सर्वेषां समा ब्रह्मप्रतिपत्तिः, विवेकातिशयदर्शनात् कस्यचित्, 'एष ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इति श्रुतेः । 'सम्यग्दर्शनसंपन्नः' इति च स्मृतेः । मन्दमध्यमब्रह्मविदपेक्षया त्यागवैराग्येन्द्रियजयविधेरर्थवत्त्वम् । उत्तमब्रह्मविदां त्वर्थप्राप्तमेतत् सर्वमित्यनुवादमात्रम् । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति वचनात्, गुणातीतलक्षणवचनेभ्यश्च । प्रवृत्तकर्माक्षिप्तदोषात् तज्जनितचेष्टाभ्यश्च भवति विदुषोऽपि देहान्तरोत्पत्तिरिति चेत् — मुक्तेषुवत् प्रवृत्तकर्माक्षिप्तत्वात् विद्वद्दोषचेष्टानां प्रवृत्तकर्मोपभोगेनैवोपक्षीणशक्तित्वात् प्रयोजनान्तराभावाच्च न जन्मान्तरारम्भकत्वमुपपद्यते । यच्चप्रवृत्तं कर्म, ततः स्वावस्थमेव ब्रह्मविद्याहुताशनदग्धबीजशक्तित्वान्नालं जन्मान्तरारम्भाय, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि', 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । अतः सिद्धा पण्डितस्य दोषनिर्हरणात् क्षेमप्राप्तिः ॥ ११ ॥

अथ भूतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ॥ १२ ॥

क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याशपरीवादावसूया काममन्यू अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥ १३ ॥

तत्र क्रोधः ताडनाक्रोशनादिहेतुः अन्तःकरणविक्षोभो गात्रस्वेदकम्पनादिलिङ्गः । हर्षः तद्विपरीतः अभीष्टलाभजनितः बाष्परोमाञ्च-

नादिलिङ्गः । रोषः अनिष्टविषयो मानसो विक्रियाविशेषः । लोभः परद्रव्येप्सा स्वद्रव्याविनियोगस्तीर्थे । मोहः कार्याकार्याविवेकिता । दम्भ आत्मनो धार्मिकत्वप्रकाशनम् । द्रोहः परानिष्टचिकीर्षा । मृषोद्यं अनृतवचनम् । अत्याशपरीवादौ अत्याशोऽतिमात्रमशनम् । परीवादोऽसमक्षं परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमा । काममन्यू, कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः । मन्युः तद्विघातकृत्सु द्वेषः । अनात्म्यं अनात्मवत्ता । एष क्रोधादिरयोगः, असमाधान-लक्षणो ह्येष चेतसो विक्षेपप्रकारः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥

के पुनस्ते योगा इति? उच्यते—

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्यागः आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशंसं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि । तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवति ॥ १४ ॥

अक्रोधः अहर्षः इत्येवमाद्या अयोगविपरीताः । अतस्ते समाधिलक्षणत्वात् योगाः । संविभागः आत्मनो यात्रा-साधनस्यार्थिभ्यः संविभजनम् । त्यागः दृष्टादृष्टेष्टभोगानां शक्तितः परित्यजनं, तत्साधनानां च । आर्जवम् ऋजुता, अदुष्टाकलनपूर्विका वाङ्मनःकायानां प्रवृत्तिः । मार्दवं मृदुत्वम् । शमोऽन्तःकरणोपशमः ।

दमो बाह्यकरणोपशमः । इदमन्यत् योगलक्षणं संक्षेपत उच्यते— सर्वभूतैरविरोधो योगः । विरोधो हि भूतानां पीडा, तदभावोऽपीडा । स एव सर्वभूतापीडालक्षणो योगः । आर्यम् आर्याणां भावः अक्षुद्रता । आनृशंसम् आनृशंस्यम् अक्रौर्यम् । तुष्टिः लब्धव्यस्यालाभेऽपि चेतसः प्रसन्नतयाऽवस्थानं लाभ इव । सर्वभूताविरोधलक्षणाहिंसा परिव्राजकस्यैव संभवतीत्यार्यादीनां त्रयाणामन्येषां चाविरुद्धानां सर्वाश्रमान् प्रति प्राप्तिरिति इतिशब्दसामर्थ्यात् । इतिशब्दस्य च प्रकारवचनत्वात् आर्यादीनि इत्थंप्रकाराणि सर्वाश्रमान् प्रति गमयति सर्वाश्रमाणां समयपदानीति । समयस्थानानीत्येतत् । अवश्यानुष्ठेयानीत्यर्थः । तान्येतानि यथोक्तान्यनुतिष्ठन् विधिना सर्वगामी सर्वगमनशीलः, ज्ञानाभिव्यक्तिक्रमेण भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
आपस्तम्बीयधर्मशास्त्रे
अध्यात्मपटलभाष्यं संपूर्णम् ॥

अनुक्रमणिकाः

32—S5

श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

।। नामानुक्रमणिका ।।

अ

अक्रूरः	१४८
अक्षरः	४६
अक्षरम्	१००
आक्षोभ्यः	१३४, १५८
अखण्डपरशुः	११०
अग्रजः	१४५
अग्रणीः	७२
अग्राह्यः	५३
अचलः	१२८
अचिन्त्यः	१३८
अच्युतः	५८, ८३
अजः	५८, ७०, १०५
अजितः	१०८
अणुः	१३९
अतीन्द्रः	६५
अतीन्द्रियः	६६
अतुलः	८७
अदृश्यः	८१
अद्भुतः	१४५
अधाता	१५२
अधिष्ठानम्	८३
अधृतः	१३९
अधोक्षजः	९२
अनघः	६४, १३८
अनन्तः	११८, १४५
अनन्तजित्	८१
अनन्तरूपः	१५१
अनन्तश्रीः	१५१
अनन्तात्मा	१०४
अनन्दः	१०५
अनयः	९१
अनर्थः	९५
अनलः	८०, १२५
अनादिः	१५१
अनादिनिधनः	५०
अनामयः	१२२
अनिमिषः	७१
अनियमः	१४२
अनिरुद्धः	६८, ११७

	पृष्ठम्
अनिर्देश्यवपुः	६७, ११८
अनिर्विण्णः	९५, १४५
अनिलः	७३, १३५
अनिवर्ती	११३
अनिवृत्तात्मा	१३१
अनीशः	११६
अनुकूलः	८५
अनुत्तमः	५६
अनेकमूर्तिः	१२६
अन्तकः	१०४
अन्नम्	१५६
अन्नादः	१५६
अपराजितः	१२५, १४२
अपां निधिः	८३
अप्ययः	१४६
अप्रतिरथः	११७
अप्रमत्तः	८३
अप्रमेयः	५१
अप्रमेयात्मा	७५
अभिप्रायः	१४३
अभूः	९५
अमरप्रभुः	५१
अमानी	१२९
अमितविक्रमः	१०४, ११७
अमिताशनः	८८

	पृष्ठम्
अमूर्तिः	१३८
अमूर्तिमान्	१२६
अमृतः	६१
अमृतपः	१०३
अमृतवपुः	१३५
अमृतांशूद्भवः	७९
अमृताशः	१३५
अमृत्युः	७०
अमेयात्मा	५८, ६७
अमोघः	५९, ६५
अम्भोनिधिः	१०४
अयमः	१४२
अरविन्दाक्षः	८६
अरौद्रः	१४७
अर्कः	१३३
अर्चितः	११६
अर्चिष्मान्	११६
अर्थः	९५
अर्हः	१४३
अविज्ञाता	१००
अविधेयात्मा	११५
अविशिष्टः	८२
अव्यक्तः	१२६
अव्यङ्गः	६२
अव्ययः	४६, ४९

	पृष्ठम्
अशोक:	८५
अश्वत्थ:	१३७
असंख्येय:	७५
असंमित:	५९
असत्	१००
असाक्षी	१०४
असुखद:	१४५
अह:	५७
अह:संवर्तक:	७३
आ	
आत्मयोनि:	१५७
आत्मवान्	५६
आदित्य:	५०, १०९
आदिदेव:	८४, १०१
आधारनिलय:	१५२
आनन्द:	१०५
आनन्दी	१०९
आवर्तन:	७२
आश्रम:	१४१
इ	
इज्य:	९६
इन्द्रकर्मा	१३२
इष्ट:	८२

	पृष्ठम्
ई	
ईशान:	५४
ईश्वर:	४९, ५६
उ	
उग्र:	१४
उत्तम:	१७
उत्तर:	१०२
उत्तारण:	१५०
उदीर्ण:	११६
उदुम्बर:	१३७
उद्भव:	८९, १३३
उपेन्द्र:	६५
ऊ	
ऊर्जित:	६५
ऊर्जितशासन:	१४७
ऊर्ध्वग:	१५२
ऋ	
ऋतु:	९४
ऋद्ध:	७८, ८६
ए	
एक:	१२७

	पृष्ठम्
एकपात्	१३०
एकात्मा	१५३

ओ

ओजः	७८
ओजस्तेजोद्युतिधरः	७८

औ

औषधम्	७९

क

कः	१२७
कथितः	१४१
कनकाङ्गदी	१०७
कपिः	१४६
कपिलः	१४६
कपिलाचार्यः	१०६
कपीन्द्रः	१०२
करणम्	८९
कर्ता	८२, ८९
कविः	६२
कान्तः	८०, ११८
कामः	८०
कामकृत्	८०
कामदेवः	११८

	पृष्ठम्
कामपालः	११८
कामप्रदः	८०
कामहा	८०
कामी	११८
कारणम्	८९
कालः	९४
कालनेमिनिहा	११७
किम्	१२७
कुण्डली	१४७
कुन्दः	१३५
कुन्दरः	१३५
कुमुदः	११२, १३५
कुम्भः	११६
कुवलेशयः	११२
कृतकर्मा	१३२
कृतज्ञः	५६, १०६
कृतलक्षणः	१००
कृताकृतः	६३
कृतागमः	११८, १३२
कृतान्तकृत्	१०६
कृतिः	५६
कृशः	१३९
कृष्णः	५३, १०८
केशवः	४७, ११७
केशिहा	११७

	पृष्ठम्
क्रतुः	९६
क्रमः	५६
क्रोधकृत्	८२
क्रोधहा	८२
क्षमः	९५
क्षमिणां वरः	१४८
क्षरम्	१००
क्षामः	९५, १४१
क्षितीशः	१५७
क्षेत्रज्ञः	४६
क्षेमकृत्	११३
क्षोभणः	८९

ख

खण्डपरशुः	११०

ग

गणेश्वरः	११५
गतिसत्तमः	१०९
गदाग्रजः	१३०
गदाधरः	१५८
गभस्तिनेमिः	१०१
गभीरः	१०७
गभीरात्मा	१५१
गरुडध्वजः	८६
गहनः	८९, १०७
गुणभृत्	१३९
गुप्तः	१०७
गुरुः	७१, १०१
गुरुतमः	७१
गुहः	८९
गुह्यः	१०७
गोपतिः	१०२, ११२
गोप्ता	१०२, ११२
गोविदां पतिः	६८
गोविन्दः	६८, १०७
गोहितः	११२
ग्रामणीः	७२

घ

घृताशीः	१२८

च

चक्रगदाधरः	१०७
चक्री	१४७, १५८
चतुरश्रः	१५१
चतुरात्मा	६३, १३०
चतुर्गतिः	१३०
चतुर्दंष्ट्रः	६३
चतुर्बाहुः	१३०

	पृष्ठम्
चतुर्भाव:	१३०
चतुर्भुज:	६३
चतुर्मूर्ति:	१३०
चतुर्वेदवित्	१३०
चतुर्व्यूह:	६३, १३०
चन्दनाङ्गदी	१२८
चन्द्रांशु:	७८
चल:	१२८
चाणूरान्ध्रनिषूदन:	१३७

छ

छिन्नसंशय:	११५

ज

जगत: सेतु:	७९
जगदादिज:	६४
जनजन्मादि:	१५१
जनन:	१५१
जनार्दन:	६२
जनेश्वर:	८५
जन्ममृत्युजरातिग:	१५३
जय:	१०३
जयन्त:	१३३
जह्नु:	७३
जितक्रोध:	९८

	पृष्ठम्
जितमन्यु:	१५१
जितामित्र:	१०५
जीव:	१०४
जीवन:	१५०
जेता	६४
ज्ञानगम्य:	१०२
ज्ञानमुत्तमम्	९७
ज्येष्ठ:	५४
ज्योति:	१०९, ११५, १४४
ज्योतिरादित्य:	१०९
ज्योतिर्गणेश्वर:	११५

त

तत्	१२७
तत्त्वम्	१५३
तत्त्ववित्	१५३
तन्तुवर्धन:	१३२
तार:	८५, १५५
तारण:	८५
तीर्थकर:	१२२
तुष्ट:	९०
तेज:	७८
तेजोवृष:	१२९
त्रिककुब्धाम	५३
त्रिदशाध्यक्ष:	१०६

	पृष्ठम्
त्रिपदः	१०६
त्रिलोकधृक्	१२९
त्रिलोकात्मा	११७
त्रिलोकेशः	११७
त्रिविक्रमः	१०५
त्रिसामा	१११
त्वष्टा	५२
द	
दक्षः	९४, १४८
दक्षिणः	१४८
दण्डः	१४२
दमः	१४२
दमनः	६९
दमयिता	१४२
दर्पदः	१२५
दर्पहा	१२५
दामोदरः	८८
दारुणः	११०
दाशार्हः	१०३
दिवःस्पृक्	११०
दिशः	१५१
दीप्तमूर्तिः	१२६
दुःस्वप्नाशनः	१५०
दुरतिक्रमः	१३१
दुराधर्षः	५६
दुरारिहा	१३१
दुरावासः	१३१
दुर्गः	१३१
दुर्गमः	१३१
दुर्जयः	१३१
दुर्धरः	७७, १२५
दुर्मर्षणः	७०
दुर्लभः	१३१
दुष्कृतिहा	१५०
दृढः	१०८
दृप्तः	१२५
देवः	८९
देवकीनन्दनः	१५७
देवभृद्गुरुः	१०१
देवेशः	१०१
द्युतिधरः	७८, १२९
द्रविणप्रदः	११०
ध	
धनंजयः	११८
धनुर्धरः	१४२
धनुर्वेदः	१४२
धनेश्वरः	९९
धन्यः	१२९

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
धन्वी	५६	नयः	९१
धरणीधरः	७३	नरः	७३
धराधरः	१२९	नहुषः	८२
धर्मः	९१	नारसिंहवपुः	४७
धर्मकृत्	१००	नारायणः	७३
धर्मगुप्	१००	निग्रहः	१३०
धर्मयूपः	९५	निधिरव्ययः	४९
धर्मविदुत्तमः	९१	निमिषः	७१
धर्माध्यक्षः	६३	नियन्ता	१४२
धर्मी	१००	नियमः	६५, १४२
धाता	१५२	निर्गुणः	१३९
धातुः	५०, १५२	निर्वाणम्	१२१
धातुरुत्तमः	५०	निवृत्तात्मा	७२, ११३
धाम	७१	निष्ठा	१११
धुर्यः	८४	नेता	७२
धृतात्मा	६५	नेयः	९१
ध्रुवः	९०	नैकः	१२७
		नैककर्मकृत्	९९
न		नैकजः	१४५
नक्षत्रनेमिः	९५	नैकमायः	८१
नक्षत्री	९५	नैकरूपः	७७
नन्दः	१०५	नैकशृङ्गः	१३०
नन्दकी	१५८	नैकात्मा	९९
नन्दनः	१०५	न्यग्रोधः	१३७
नन्दिः	११५	न्यायः	७२

प

पणः १५२
पदमनुत्तमम् १२७
पद्मगर्भः ८६
पद्मनाभः ५१, ६९, ८६
पद्मानिभेक्षणः ८५
पद्मी ८५
परमस्पष्टः ९०
परमात्मा ४५
परमेश्वरः ८९
परमेष्ठी ९४
परर्द्धिः ९०
पराक्रमः ७९
परायणम् १११
परिग्रहः १११
पर्जग्रहः ९४
पर्जन्यः १३५
पर्यवस्थितः १५०
पवनः ८०
पवित्रम् ५३
पापनाशनः १५७
पावनः ८०, १३५
पुण्डरीकाक्षः ५९
पुण्यः १२२, १५०
पुण्यकीर्तिः १२२
पुण्यश्रवणकीर्तनः १४९
पुनर्वसुः ६४
पुरंदरः ८४
पुरातनः १०२
पुरुजित् १०३
पुरुषः ४६, ९२
पुरुषोत्तमः ४७
पुरुसत्तमः १०३
पुष्कराक्षः ५०, १०८
पुष्टः ९०
पुष्पहासः १५२
पूतात्मा ४५
पूरयिता १२२
पूर्णः १२२
पृथुः ९२
पेशलः १४८
प्रकाशनः ७७
प्रकाशात्मा ७८
प्रग्रहः १३०
प्रजागरः १५२
प्रजापतिः ५४, ६९
प्रजाभवः ५७
प्रणवः ९२, १५२
प्रतर्दनः ५३
प्रतापनः ७८
प्रतिष्ठितः ८३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
प्रत्ययः	५७	बीजमव्ययम्	९५
प्रथितः	८३	बृहत्	१३९
प्रद्युम्नः	११७	बृहद्भानुः	८४
प्रधानपुरुषेश्वरः	४७	बृहद्रूपः	७७
प्रपितामहः	१५५	ब्रह्म	१२०
प्रभवः	४९	ब्रह्मा	१२०
प्रभुः	४९, ८०	ब्रह्मकृत्	१२०
प्रभूतः	५३	ब्रह्मज्ञः	१२०
प्रमाणम्	९५, १५३	ब्रह्मण्यः	१२०
प्रमोदनः	१०५	ब्रह्मवित्	१२०
प्रसन्नात्मा	७३	ब्रह्मविवर्धनः	१२०
प्रांशुः	६५	ब्रह्मी	१२०
प्राग्वंशः	१३९	ब्राह्मणः	१२०
प्राणः	५४, ८३, ९२	ब्राह्मणप्रियः	१२०
प्राणजीवनः	१५३		
प्राणदः	५४, ८३, ९२, १५२	**भ**	
प्राणनिलयः	१५३	भक्तवत्सलः	१२७
प्राणभृत्	१५३	भगवान्	१०९
प्रियकृत्	१४३	भगहा	१०९
प्रियार्हः	१४३	भयकृत्	१३८
प्रीतिवर्धनः	१४३	भयनाशनः	१३८
		भयापहः	१५१
ब		भर्ता	४९
बभ्रुः	६१	भानुः	६२, ७९
बहुशिराः	६१	भारभृत्	१४१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
भावः	३३	भूषणः	११६
भावनः	४९	भेषजम्	१११
भास्करद्युतिः	७८	भोक्ता	६४, १०२, १४५
भिषक्	१११	भोजनम्	६४
भीमः	८७, १५२	भ्राजिष्णुः	६४
भीमपराक्रमः	१५२	**म**	
भुजगोत्तमः	६९		
भुवो लक्ष्मीः	१५२	मङ्गलं परम्	५३
भूः	९५	मधुः	६६
भूगर्भः	५५	मधुसूदनः	५५
भूतकृत्	३३	मनुः	५२
भूतभव्यभवत्प्रभुः	३३	मनोजवः	१२२
भूतभव्यभवन्नाथः	८०	मनोहरः	९८
भूतभावनः	३३	मन्त्रः	७८
भूतभृत्	३३	मरीचिः	६९
भूतमहेश्वरः	१०१	महर्द्धिः	८६
भूतात्मा	३३	महर्षिः	१०६
भूतादिः	४९	महाकर्मा	१२१, १३२
भूतावासः	१२५	महाकोशः	९५
भूतिः	११६	महक्रतुः	१२१
भूरिदक्षिणः	१०२	महाक्रमः	१२१
भूर्भुवः	१५१	महाक्षः	८६
भूर्भुवःस्वस्तरुः	१५५	महागर्तः	१३४
भूर्भुवो लक्ष्मीः	१५१	महातपाः	६१
भूशयः	११६	महातेजाः	१२१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
महादेवः	१०१	महाह्रदः	१३४
महाद्युतिः	६७	महीधरः	८२, ८८
महाद्रिधृक्	६७	महीभर्ता	६८
महाधनः	९५	महेज्यः	९६
महान्	१३९	महेन्द्रः	७७
महानिधिः	१३४	महेष्वासः	६८
महाबलः	६६	महोत्साहः	६६
महाबुद्धिः	६७	महोदधिशयः	१०४
महाभागः	८८	महोरगः	१२१
महाभूतः	१३४	माधवः	५५, ६६, १२७
महाभोगः	९५	मानदः	१२९
महामखः	९५	मान्यः	१२९
महामनाः	१०८	मार्गः	८८, ९१
महामायः	६६	मुकुन्दः	१०४
महामूर्तिः	१२६	मुक्तानां परमा गतिः	४५
महायज्ञः	१२१	मेदिनीपतिः	१०६
महायज्वा	१२१	मेघजः	१२९
महार्हः	१०५	मेधावी	५६
महावराहः	१०७		
महावीर्यः	६७	**य**	
महाशक्तिः	६७	यज्ञः	९६, १५५
महाशनः	८१	यज्ञकृत्	१५६
महाशृङ्गः	१०६	यज्ञगुह्यम्	१५६
महास्वनः	५०	यज्ञपतिः	१५५
महाहविः	१२१	यज्ञभुक्	१५६

यज्ञभृत् १५६
यज्ञवाहनः १५५
यज्ञसाधनः १५६
यज्ञाङ्गः १५५
यज्ञान्तकृत् १५६
यज्ञी १५६
यज्वा १५५
यत् १२७
यदुश्रेष्ठः १२४
यमः ६५, १४२
युगादिकृत् ८१
युगावर्तः ८१
योगः ४७
योगविदां नेता ४७
योगी १४१
योगीशः १४१

र

रक्षणः १५०
रणप्रियः १२२
रत्नगर्भः ९९
रत्नाभः १३३
रथाङ्गपाणिः १५८
रविः १४४
रविलोचनः १४४
रामः ९१
रुचिराङ्गदः १५१
रुद्रः ६१
रोहितः ८८

ल

लक्ष्मीः १५१
लक्ष्मीवान् ८७
लोकत्रयाश्रयः ११४
लोकनाथः १२७
लोकबन्धुः १२७
लोकसारङ्गः १३२
लोकस्वामी १२९
लोकाधिष्ठानम् १४५
लोकाध्यक्षः ६३
लोहिताक्षः ५३

व

वंशवर्धनः १३९
वत्सरः ९९
वत्सलः ९९
वत्सी ९९
वनमाली १०९
वरदः ८४
वराङ्गः १२८
वरारोहः ६१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
वरुणः	१०८	विजितात्मा	११५
वर्धनः	७६	विदारणः	९८
वर्धमानः	७६	विदिशः	१५१
वषट्कारः	३३	विद्वत्तमः	१४९
वसुः	५९, ७७, १२३	विधाता	५०, १००
वसुदः	७७	विनयः	१०३
वसुप्रदः	१२२, १२३	विनयिता	१०४
वसुमनाः	५९, १२३	विनयितासाक्षी	१०४
वसुरेताः	१२२	विभुः	७३, १४४
वह्निः	७३	विमुक्तात्मा	९७
वाग्मी	७७	विरतः	९१
वाचस्पतिरयोनिजः	११०	विरामः	९१
वाचस्पतिरुदारधीः	७१	विरोचनः	१४४
वाजसनः	१३३	विविक्तः	७६
वामनः	६५	विशिष्टः	७५
वायुः	९२	विशुद्धात्मा	११६
वायुवाहनः	८४, १४१	विशोकः	११६
वारुणः	१०८	विशोधनः	११६
वासवानुजः	८३	विश्रामः	९४
वासुदेवः	८४, १२३, १२५	विश्रुतात्मा	७०
विकर्ता	८९	विश्वकर्मा	५२
विक्रमः	५६	विश्वदक्षिणः	९४
विक्रमी	५६, १४७	विश्वधृक्	७३
विक्षरः	८८	विश्वबाहुः	८२
विजयः	६४	विश्वभुक्	७३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
विश्वम्	३३	वृषोदरः	७६
विश्वमूर्तिः	१२६	वेगवान्	८८
विश्वयोनिः	६१, ६४	वेदः	६२
विश्वरेताः	५७	वेदवित्	६२
विश्वात्मा	७२	वेदाङ्गः	६२
विषमः	१२८	वेद्यः	६६
विष्णुः	३३, ७६, ११८	वेधाः	१०८
विष्वक्सेनः	६२	वैकुण्ठः	९२
विस्तारः	९५	वैखानः	१५७
विहायसगतिः	१४४	वैद्यः	६६
वीतभयः	१४९	व्यक्तरूपः	८१
वीरः	९१, ११७, ११८	व्यग्रः	१३०
वीरबाहुः	९८	व्यवसायः	९०
वीरहा	६६, १२८, १५०	व्यवस्थानः	९०
वृक्षः	१०८	व्यादिशः	१५१
वृद्धात्मा	८६	व्यापी	९९
वृषः	८२	व्याप्तः	९२
वृषकर्मा	५९	व्यालः	५७
वृषपर्वा	७६	व्यासः	११०
वृषप्रियः	११२		
वृषभः	७६	**श**	
वृषभाक्षः	११२	शंभुः	५०
वृषाकपिः	५८	शक्तिमतां श्रेष्टः	९१
वृषाकृतिः	५९	शङ्खभृत्	१५८
वृषाही	७६	शतमूर्तिः	१२६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
शताननः	१२६	शिखण्डी	८२
शतानन्दः	११५	शिपिविष्टः	७७
शतावर्तः	८५	शिवः	४९, ११३
शत्रुघ्नः	९२	शिशिरः	१४७
शत्रुजित्	१३७	शिष्टकृत्	७५
शत्रुतापनः	१३७	शिष्टेष्टः	८२
शब्दसहः	१४७	शुचिः	६५, ७५
शब्दातिगः	१४७	शुचिश्रवाः	६१
शमः	१११	शुभाङ्गः	११२, १३२
शरणम्	५७	शुभेक्षणः	९०
शरभः	८७	शून्यः	१२८
शरीरभूतभृत्	१०२	शूरः	८५
शरीरभृत्	८६	शूरजनेश्वरः	११७
शर्म	५७	शूरसेनः	१२४
शर्वः	४९	शृङ्गी	१३३
शर्वरीकरः	१४७	शोकनाशनः	११६
शशबिन्दुः	७९	शौरिः	८५, ११७
शान्तः	१११	श्रमणः	१४१
शान्तिः	१११	श्रीकरः	११४
शान्तिदः	११२	श्रीगर्भः	८९
शार्ङ्गधन्वा	१५८	श्रीदः	११४
शाश्वतः	५३	श्रीधरः	११४
शाश्वतस्थाणुः	६१	श्रीनिधिः	११४
शाश्वतस्थिरः	११६	श्रीनिवासः	६८, ११४
शास्ता	७०	श्रीपतिः	११३

	पृष्ठम्
श्रीमतां वरः	११३
श्रीमान्	४७, ६७, ७२, ११४
श्रीवत्सवक्षाः	११३
श्रीवासः	११३
श्रीविभावनः	११४
श्रीशः	११४
श्रुतिसागरः	७६
श्रेयः	११४
श्रेष्ठः	५४

स

संकर्षणोऽच्युतः	१०८
संक्षेप्ता	११३
संग्रहः	६५
संधाता	७०
संधिमान्	७०
संन्यासकृत्	१११
संप्रमर्दनः	७२
संभवः	४९
संवत्सरः	५७, ९४
संवृतः	७२
संस्थानः	९०
सत्	१००
सतां गतिः	६८, ९६
सत्कर्ता	७३

	पृष्ठम्
सत्कीर्तिः	११५
सत्कृतः	७३
सत्कृतिः	१२४
सत्ता	१२४
सत्रम्	९६
सत्त्ववान्	१४३
सत्त्वस्थः	१०१
सत्पथाचारः	१५२
सत्परायणः	१२४
सत्यः	५९, ७१, १४३
सत्यधर्मपरायणः	१४३
सत्यधर्मपराक्रमः	७९
सत्यधर्मा	१०५
सत्यपराक्रमः	७१
सत्यमेधाः	१२९
सत्यसंधः	१०३
सदामर्षी	१४५
सदायोगी	६६
सद्गतिः	१२४
सद्भूतिः	१२४
सनात्	१४६
सनातनतमः	१४६
सन्तः	१५०
सन्निवासः	१२४
सप्तजिह्व	१३८

	पृष्ठम्
सप्तवाहनः	१३८
सप्तैधाः	१३८
समः	५९
समयज्ञः	८७
समात्मा	५९
समावर्तः	१३१
समितिंजयः	८७
समीरणः	७२
समीहनः	९५
सर्गः	६५
सर्वः	४९
सर्वकामदः	१४१
सर्वगः	६२
सर्वज्ञः	९७, १३५
सर्वतश्चक्षुः	११६
सर्वतोमुखः	१३५
सर्वदर्शनः	५७
सर्वदर्शी	९७
सर्वदृक्	७०, ११०
सर्वदृग्व्यासः	११०
सर्वप्रहरणायुधः	१५८
सर्वयोगविनिःसृतः	५८
सर्वलक्षणलक्षण्यः	८७
सर्ववागीश्वरेश्वरः	१३४
सर्वविज्जयी	१३३

	पृष्ठम्
सर्वविद्भानुः	६२
सर्वशस्त्रभृतां वरः	१२९
सर्वसहः	१४२
सर्वादिः	५८
सर्वासुनिलयः	१२५
सर्वेश्वरः	५८
सवः	१२७
सविता	१४४, १५५
सहः	८८
सहस्रजित्	८१
सहस्रपात्	७२
सहस्रमूर्धा	७२
सहस्रांशुः	१००
सहस्राक्षः	७२
सहस्रार्चिः	१३८
सहिष्णुः	६४, १०९
साक्षी	४६
सात्त्वतां पतिः	१०३
सात्त्विकः	१४३
साधुः	७३
साम	१११
सामगः	१११
सामगायनः	१५७
सिंहः	७०, १०१
सिद्धः	५८, १३७

	पृष्ठम्
सिद्धसंकल्पः	७५
सिद्धार्थः	७५
सिद्धिः	५८
सिद्धिदः	७५
सिद्धिसाधनः	७५
सुखदः	९७, १४५
सुघोषः	९७
सुतन्तुः	१३२
सुतपाः	[illegible]
सुदर्शनः	[illegible]
सुधन्वा	
सुन्दः	१३२
सुन्दरः	[illegible]
सुपर्णः	६[illegible]
सुप्रसादः	
सुभुजः	७७
सुमुखः	[illegible]
सुमेधाः	[illegible]
सुयामुनः	१२४
सुराध्यक्षः	६३
सुरानन्दः	६८
सुरारिहा	७०
सुरुचिः	१४४
सुरेशः	५७
सुरेश्वरः	७९

	पृष्ठम्
सुलभः	१३७
सुलोचनः	१३३
सुवर्णविन्दुः	१३४
सुवर्णवर्णः	१२८
सुवीरः	१५१
सुव्रतः	९७, १३७
सुषेणः	१०७
सुहृत्	९७
सूक्ष्मः	९७
सूर्यः	१४४
सोमः	१०३
सोमपः	१०३
स्कन्दः	८४
स्कन्दधरः	८४
स्तवप्रियः	१२२
स्तव्यः	१२२
स्तुतिः	१२२
स्तोता	१२२
स्तोत्रम्	१२२
स्थविरो ध्रुवः	५२
स्थविष्ठः	५२, ९५
स्थाणुः	४९
स्थानदः	९०
स्थावरस्थाणुः	९५
स्थिरः	७०

33—S5

	पृष्ठम्
स्थूल:	१३९
स्पष्टाक्षर:	७८
स्रग्वी	७१
स्रष्टा	११२, १५७
स्वक्ष:	११५
स्वङ्ग:	११५
स्वधृत:	१३९
स्वयंजात:	१५७
स्वयंभू:	५०
स्ववश:	९९
स्वस्ति	१४६
स्वस्तिकृत्	१४६
स्वस्तिद:	१४६
स्वस्तिदक्षिण:	१४६
स्वस्तिभुक्	१४६
स्वाङ्ग:	१०८
स्वापन:	९९
स्वाभाव्य:	१०५
स्वास्य:	१३९

ह

	पृष्ठम्
हंस:	६९
हरि:	११७
हलायुध:	१०९
हवि:	१२३
हविर्हरि:	८७
हिरण्यगर्भ:	५५, ९२
हिरण्यनाभ:	६९
हुतभुक्	१४४, १४५
हृषीकेश:	५१
हेतु:	८८
हेमाङ्ग:	१२८

।। सनत्सुजातीयम् ।।

।। श्लोकानुक्रमणिका ।।

अ

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो० ३०५
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो० २९९
अणोरणीयान्सुमनाः ३१०
अदर्शने तिष्ठति रूपमस्य ३०७
अधर्मविदुषो मूढाः २३१
अनाढ्या मानुषे वित्ते २३०
अन्तवन्तः क्षत्रिय ते २८२
अपानं गिरति प्राणः २९८
अभिजानामि ब्राह्मणम् २६५
अभिध्या वै प्रथमं २९७
अमन्यमानः क्षत्रिय २००
अमृत्युः कर्मणा केचित् १७७
अर्हते याचमानाय २५४
अवारणीयं तमसः २८५
अश्रान्तः स्यादनादाता २२८
असाधना वापि ससा० ३०१
असिद्धिः पापकृत्यं च २५२
अस्मिँल्लोके तपस्तप्तं २४५
अस्मिँल्लोके विजयन्तीह २७६
अहमेवास्मि वो माता ३०८

आ

आकाङ्क्षार्थस्य संयोगात् २८२
आख्यानपञ्चमैर्वेदैः २५८
आचार्ययोनिमिह २७५
आचार्याय प्रियं कुर्यात् २७९
आचार्येणात्मकृतं २७९
आत्मैव स्थानं मम ३०९
आद्यां विद्यां वदसि २७४
आपोऽथाद्भ्यः सलिलं २९२
आभाति शुक्लमिव २८३
आस्यादेष निःसरते १९२

इ

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो २५८
इमं यः सर्वभूतेषु ३०७

उ

उभे सत्ये क्षत्रियाद्य १७८

	पृष्ठम्
उभौ च देवौ पृथिवीं	३०६
उभौ लोकौ विद्यया	३०२
ऋ	
ऋचो यजूंष्यधीते यः	२३९
ए	
एकं पादं नोत्क्षिपति	२९८
एकवेदस्य चाज्ञानात्	२५९
एकैकमेते राजेन्द्र	२४९
एतेन ब्रह्मचर्येण	२८१
एतेनैव सगन्धर्वाः	२८१
एवं दोषा दमस्योक्ता	२५६
एवं मृत्युं जायमानं	२०१
एवंरूपो महानात्मा	३०३
एवं ह्यविद्वान्परियाति	२०३
क	
कथं समृद्धमत्यर्थं	२४६
कर्मोदये कर्मफला०	१९४
कल्मषं तपसो ब्रूहि	२४७
कस्यैष मौनः कतरन्नु	२३७
कामत्यागश्च राजेन्द्र	२५४
कामानुसारी पुरुषः	१९९
कालेन पादं लभते	२८०

	पृष्ठम्
कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं	२०५
को ह्येवमन्तरात्मानं	२२७
क्रोधः कामो लोभमोहौ	२४८
क्रोधादयो द्वादश	२४७
ग	
गत्वोभयं कर्मणा भुज्यते	२२०
गूहन्ति सर्पा इव	३००
च	
चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं	२९३
छ	
छन्दांसि नाम द्विपदां	२६२
ज	
ज्ञानं च सत्यं च दमः	२५१
ज्ञानादयो द्वादश यस्य	२८०
ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं	२७०
ज्ञानेन चात्मानमुपैति	२४४
त	
ततो राजा धृतराष्ट्रो	१७५
तत्प्रतिष्ठा तदमृतं	३०६
तदर्थमुक्तं तप एत०	२४४

	पृष्ठम्
तदर्धमासं पिबति	२९६
तदेतदह्वा संस्थितं	२८५
तद्वै महामोहनमिन्द्रि०	१९५
तपोमूलमिदं सर्वं	२४७
तस्माच्च वायुरायात:	३०५
तस्मात्सदा सत्कृत:	३०४
तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं	२१८
तस्य सम्यक्समाचारम्	२२३
तस्यैव नामादिविशेष०	२४२
तूष्णींभूत उपासीत	२६७
ते मोहितास्तद्वशे	१९३

द

दमोऽष्टादशदोष: स्यात्	२५२
देहोऽप्रकाशो भूतानां	१९९
दोषैरेतैर्वियुक्तं तु	२५७
दोषो महानत्र विभेद०	२०६
द्वादश पूगा: सारितो	२९५
द्वाराणि सम्यक्प्रवदन्ति	२३४
द्विवेदाश्चैकवेदांश्च	२५८

न

	पृष्ठम्
न चेद्वेदा वेदविदं	२४०
न च्छन्दांसि वृजिनात्	२४०
न वेदानां वेदिता	२६३
न वै मानश्च मौनं च	२३२
न सादृश्ये तिष्ठति	२९४
नाभाति शुक्लमिव	२८४
नास्य पर्येषणं गच्छेत्	२६६
नित्यमज्ञातचर्या मे	२२५
निवृत्तेनैव दोषेण	२५७
निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्	२४६
नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन	२७४
नैनं सामान्यृचो वापि	२३९
नैवर्क्षु तन्न यजु:षु	२८५

प

पितामहोऽस्मि स्थविर:	३०९
पूर्णात्पूर्णमुद्धरन्ति	२९०
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां	२६९
प्रमादाद्वा असुरा:	१७९

ब

ब्रह्मचर्येण या विद्या	२७५

म

मदोऽष्टादशदोष: स्यात्	२५३
मौनाद्धि मुनिर्भवति	२६८

य

यः सहस्रं सहस्राणां ३०६
य एनं वेद तत्सत्यं २६०
यतो न वेदा मनसा २३८
यत्तच्छुक्र महज्ज्योतिः २८९
यत्र मन्येत भूयिष्ठं २२३
यत्राकथयमानस्य २२४
यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः २७९
यथोदपाने महति ३०८
यदेतदद्धा भगवान्स० २१६
यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र २५७
यमं त्वेके मृत्युमतो० १८१
यमप्रयतमानं तु २३१
यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेत् २५१
यस्माद्धर्मानाचरन्तीह २१८
यानेवाहुरिज्यया साधु० २०२
यामांशभागस्य तथाहि २६४
ये यथा वान्तमश्नन्ति २२९
येषां धर्मे न च स्पर्धा २२१
येषां धर्मेषु विस्पर्धा २२१
योऽन्यथा सन्तमात्मानम् २२८
योऽभिध्यायन्नुत्पतिष्णून् १९८
यो वाऽकथयमानस्य २२५
यो वेद वेदान्स च २६४

ल

लोकद्वेषोऽभिमानश्च २५२
लोकस्वभाववृत्तिर्हि २३१

व

विद्याद्बहुपठं तं तु २६१

श

शरीरमेतौ कुरुतः २७७
शिष्यवृत्तिक्रमेणैव २७८
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति २९०
श्रीर्हि मानार्थसंवासात् २३३
श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः २५४

स

संभोगसंविद्विषमेध० २५०
स आवृणोत्यमृतं २७७
सत्यं ध्यानं समाधानं २५५
सत्यात्प्रच्यवमानानां २६०
सत्यात्मा भव राजेन्द्र २५६
सनत्सुजात यदिदं १७६
सनत्सुजात यदिमां २७३
सर्वान्स्विष्टकृतो देवान् २३०
सर्वार्थानां व्याकरणात् २६८

ह

हिरण्यपर्णमश्वत्थम् २९७

॥ श्रीललितात्रिशती ॥

॥ नामानुक्रमणिका ॥

ई

ईकाररूपा ३४५
ईक्षणसृष्टाण्डकोटिः ३४९
ईक्षित्री ३४८
ईडिता ३४९
ईतिबाधाविनाशिनी ३५१
ईदृगित्यविर्निर्देश्या ३४६
ईप्सितार्थप्रदायिनी ३४५
ईशताण्डवसाक्षिणी ३५१
ईशशक्तिः ३५२
ईशाधिदेवता ३५०
ईशानादिब्रह्ममयी ३४७
ईशित्री ३४५
ईशित्वाद्यष्टसिद्धिदा ३४७
ईश्वरत्वविधायिनी ३४७
ईश्वरप्रेरणकरी ३५०
ईश्वरवल्लभा ३४९
ईश्वरार्धाङ्गशरीरा ३४९
ईश्वरोत्सङ्गनिलया ३५१
ईषत्स्मितानना ३५२
ईहाविरहिता ३५२

ए

एकप्राभवशालिनी ३४४
एकभक्तिमदर्चिता ३३५
एकभोगा ३३९
एकरसा ३४०
एकवीरादिसंसेव्या ३४३
एकाक्षरी ३२९
एकाग्रचित्तनिर्ध्याता ३३६
एकातपत्रसाम्राज्यप्रदा ३४१
एकानन्दचिदाकृतिः ३३३
एकानेकाक्षराकृतिः ३३१
एकान्तपूजिता ३४२
एकाररूपा ३२९
एकैश्वर्यप्रदायिनी ३४०

	पृष्ठम्
एजदनेकजगदीश्वरी	३४३
एतत्तदित्यनिर्देश्या	३३२
एधमानप्रभा	३४२
एनःकूटविनाशिनी	३३९
एलासुगन्धिचिकुरा	३३८
एवमित्यागमाबोध्या	३३४
एषणारहितादृता	३३८
क	
कंजलोचना	३२७
कंदर्पजनकापाङ्गवीक्षणा	३२५
कंदर्पविद्या	३२५
ककाररूपा	३२०
ककारार्था	३७४
ककारिणी	४१८
कचजिताम्बुदा	३७७
कटाक्षस्यन्दिकरुणा	३७७
कठिनस्तनमण्डला	३७६
कदम्बकाननावासा	३२५
कदम्बकुसुमप्रिया	३२५
कपालिप्राणनायिका	३७८
कमनीया	३२३
कमलाक्षी	३२३
कम्बुकण्ठी	३८०
कम्रविग्रहा	३२८
करनिर्जितपल्लवा	३८०
करभोरुः	३७७
करुणामृतसागरा	३२४
कर्पूरवीटीसौरभ्य-कल्लोलितककुप्तटा	३२६
कर्मफलप्रदा	३२९
कर्मादिसाक्षिणी	३२८
कलानाथमुखी	३७७
कलावती	३२३
कलालापा	३८०
कलिदोषहरा	३२७
कल्पवल्ली[illegible]	३८१
कल्मषघ्नी	३२४
कल्याणगुणशालिनी	३२१
कल्याणशैलनिलया	३२२
कल्या	३७६
कल्याणी	३२१
कस्तूरीतिलकाञ्चिता	३८२
काङ्क्षितार्थदा	४२४
कान्ता	३७९
कान्तिधूतजपावलिः	३८०
कामकोटिनिलया	४२४
कामसंजीवनी	३७६
कामितार्थदा	३७५
कामेशी	३७५

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
कामेशोत्सङ्गवासिनी	४२१	लकारिणी	४२५
कामेश्वरगृहेश्वरी	४२३	लकुलेश्वरी	३९७
कामेश्वरतपःसिद्धिः	४२२	लक्षकोटचण्डनायिका	३५५
कामेश्वरप्रणयिनी	४२२	लक्षणागम्या	३५६
कामेश्वरप्राणनाडी	४१९	लक्षणोज्ज्वलदिव्याङ्गी	३५४
कामेश्वरप्राणनाथा	४२२	लक्ष्मणाग्रजपूजिता	३९४
कामेश्वरब्रह्मविद्यां	४२३	लक्ष्मीवाणीनिषेविता	३५२
कामेश्वरमनोहरा	४१९	लक्ष्यार्था	३५५
कामेश्वरमनःप्रिया	४२२	लग्नचामरहस्तश्रीशार०	३९५
कामेश्वरमहेश्वरी	४२४	लघुसिद्धिदा	३९३
कामेश्वरविमोहिनी	४२२	लङ्घ्येतराज्ञा	३९२
कामेश्वरविलासिनी	४२२	लज्जाढ्या	३५८
कामेश्वरसुखप्रदा	४२१	लज्जापदसमाराध्या	३९६
कामेश्वरालिङ्गिताङ्गी	४२१	लतातनुः	३५७
कामेश्वराह्लादकरी	४२३	लतापूज्या	३९०
कामेश्वरी	४२४	लब्धकामा	३५६
कारयित्री	३२४	लब्धदेहा	४२७
कारुण्यविग्रहा	३७८	लब्धधीः	४२५
कालहन्त्री	३७५	लब्धनानागमस्थितिः	४३०
काव्यलोला	४१९	लब्धपतिः	४३०
		लब्धपापमनोदूरा	४२६
ल		लब्धभक्तिसुलभा	३९४
लंपटा	३९६	लब्धभोगा	४३१
लकाररूपा	३५२	लब्धमाना	३९७
लकाराख्या	३९०	लब्धयौवनशालिनी	४२९

	पृष्ठम्
लब्धरसा	३९८
लब्धरागा	४३०
लब्धरूपा	४२५
लब्धलीला	४२९
लब्धवाञ्छिता	४२६
लब्धविभ्रमा	४३०
लब्धवृद्धिः	४२८
लब्धशक्तिः	४२१
लब्धसंपत्समुन्नतिः	३९८
लब्धसुखा	४३१
लब्धहर्षाभिपूरिता	४३२
लब्धातिशयसर्वाङ्गसौन्दर्या	४२९
लब्धाहंकारदुर्गमा	४२६
लब्धैश्वर्यसमुन्नतिः	४२८
लभ्या	३५८
लभ्येतरा	३९४
लम्पटा	३९६
लम्बिमुक्तालताञ्चिता	३५७
लम्बोदरप्रसूः	३५८
लयवर्जिता	३५८
लयस्थित्युद्भवेश्वरी	३९०
ललनारूपा	३५३
ललन्तिकालसत्फाला	३५४
ललाटनयनार्चिता	३५४
ललामराजदलिका	३५७

	पृष्ठम्
ललिता	३५२
लसद्दाडिमपाटला	३५३
लाकिनी	३५३
लाक्षारससवर्णाभा	३९३
लाङ्गलायुधा	३९५
लाभालाभविवर्जिता	३९२
लावण्यशालिनी	३९३
लास्यदर्शनसंतुष्टा	३९१
संगहीना	४१७
सकला	४१२
सकलागमसंस्तुता	४१०
सकलाधिष्ठानरूपा	४१५
सकलेष्टदा	४१७
सकाररूपा	३६९
सकाराख्या	४०९
सगुणा	४१७
सच्चिदानन्दा	४१२
सत्यरूपा	४१५
सदसदाश्रया	४११
सदाशिवकुटुम्बिनी	४१४
सद्गतिदायिनी	४१३
सनकादिमुनिध्येया	४१४
सनातना	३७०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
समरसा	४१०	**ह**	
समाकृतिः	४१५	हंसगतिः	३८२
समानाधिकवर्जिता	४१६	हंसमन्त्रार्थरूपिणी	३८७
सर्वकर्त्री	३७०	हंसवाहना	३६६
सर्वगता	३७३	हकाररूपा	३६५
सर्वज्ञा	३६९	हकारार्था	३८२
सर्वप्रपञ्चनिर्मात्री	४१६	हठात्कारहतासुरा	३८५
सर्वभर्त्री	३७०	हतदानवा	३६७
सर्वभूषणभूषिता	३७४	हत्यादिपापशमनी	३६७
सर्वमङ्गला	३६९	हयमेधसमर्चिता	३६६
सर्वमाता	३७३	हयारूढासेविताङ्घ्रि	३६६
सर्वविमोहिनी	३७२	हय्यङ्गवीतहृदया	३८९
सर्ववेदान्ततात्पर्यभूमिः	४११	हरप्रिया	३६५
सर्वसाक्षिणी	३७१	हराराध्या	३६६
सर्वसौख्यदात्री	३७२	हरिकेशसखी	३६८
सर्वहन्त्री	३७०	हरिगोपारुणांशुका	३९०
सर्वाङ्गसुन्दरी	३७१	हरिणेक्षणा	३६५
सर्वात्मिका	३७१	हरित्पतिसमाराध्या	३८५
सर्वाधारा	३७२	हरिदश्वादिसेविता	३६७
सर्वानवद्या	३७१	हरिद्राकुंकुमादिग्धा	३६८
सर्वारुणा	३७३	हरिब्रह्मेन्द्रवन्दिता	३६५
सर्वावगुणवर्जिता	३७३	हरिसोदरी	३८८
सर्वेशी	३६९	हर्यक्षवाहना	३६६
सर्वोत्तुङ्गा	४१७	हर्यश्वाद्यमरार्चिता	३६८
साध्या	४१३	हर्षप्रदा	३८६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
हर्षिणी	३८८	ह्रींकारतरुशारिका	४३४
हलधृक्पूजिता	३६५	ह्रींकारदीर्घिकाहंसी	४०४
हल्यवर्जिता	३८५	ह्रींकारदुग्धाब्धिसुधा	४३३
हल्लीसलास्यसंतुष्टा	३८७	ह्रींकारनन्दनारामनव-कल्पकवल्लरी	४४१
हविर्भोक्त्री	३८६		
हस्तिकुम्भोत्तुङ्गकुचा	३६७	ह्रींकारनिलया	३५९
हस्तिकृत्तिप्रियाङ्गना	३६७	ह्रींकारपञ्जरशुकी	४०६
हाकिनी	३८५	ह्रींकारपरसौख्यदा	४४३
हाटकाभरणोज्ज्वला	३८३	ह्रींकारपूज्या	३६३
हादिविद्या	३६८	ह्रींकारपीठिका	३६३
हानिवृद्धिविवर्जिता	३८९	ह्रींकारपेटकमणिः	४३४
हानोपादनानिर्मुक्ता	३८८	ह्रींकारबीजा	३५९
हारहारिकुचाभोगा	३८४	ह्रींकारबोधिता	४३७
हार्दसंतमसापहा	३८७	ह्रींकारभास्कररुचिः	४०२
हालामदालसा	३६८	ह्रींकारमणिदीपार्चिः	४३३
हाहाहूहूमुखस्तुत्या	३८९	ह्रींकारमन्त्रसर्वस्वा	४४३
ह्रीं	३६४	ह्रींकारमन्त्रा	३६०
ह्रींकारकमलेन्दिरा	४३३	ह्रींकारमयसौवर्णस्तम्भ-विद्रुमपुत्रिका	४३७
ह्रींकारकन्दरासिंही	४०७		
ह्रींकारकन्दाङ्कुरिका	४०३	ह्रींकारमूर्तिः	४३२
ह्रींकारकुण्डाग्निशिखा	४०१	ह्रींकाररूपा	३५९
ह्रींकारकोशासिलता	४३५	ह्रींकारलक्षणा	३६०
ह्रींकारचिन्त्या	३६४	ह्रींकारवाच्या	३६३
ह्रींकारजपसुप्रीता	३६१	ह्रींकारवेदोपनिषत्	४३९
ह्रींकारतरुमञ्जरी	४०९	ह्रींकारवेद्या	३६३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ह्लींकारशशिचन्द्रिका	४०१	ह्लींकारास्थाननर्तकी	४३५
ह्लींकारशुक्तिकामुक्तामणि:	४३६	ह्लींकारिणी	३९९
ह्लींकारसुमनोमाध्वी	४०८	ह्लींकारैकपरायणा	४१४
ह्लींकारसौधशृङ्गकपोतिका	४३२	ह्लींकारोद्यानकेकिनी	४०४
ह्लींकारहिमवद्गङ्गा	४४२	ह्लींगर्भा	३६२
ह्लींकाराङ्गणदीपिका	४०६	ह्लींपदप्रिया	३५९
ह्लींकारादर्शबिम्बिता	४३५	ह्लींपदाभिधा	३६२
ह्लींकाराद्या	३९९	ह्लींपदाराध्या	३६२
ह्लींकाराध्वरदक्षिणा	४४०	ह्लींमती	३६१
ह्लींकारार्णवकौस्तुभा	४४२	ह्लींमध्या	३९९
ह्लींकाराम्भोजभृङ्गिका	४०७	ह्लींविभूषणा	३६१
ह्लींकाराम्भोदचञ्चला	४०२	ह्लींशरीरिणी	३६४
ह्लींकारारण्यहरिणी	४०५	ह्लींशिखामणि:	४००
ह्लींकारालवाल्लरी	४०६	ह्लींशीला	३६२

।। हस्तामलकीयम् ।।

।। श्लोकानुक्रमणिका ।।

उपाधौ यथ भेदता	४७७
घनच्छन्नदृष्टिर्घन	४७६
निमित्तं मनश्चक्षुरादि	४५५
मनश्चक्षुरादेर्वियुक्तः	४६६
मुखाभासको दर्पणे	४६३
य एको विभाति स्वतः	४६७
यथा दर्पणाभाव आभास	४६५
यथाऽनेकचक्षुःप्रकाशो	४७३
यथा सूर्य एकोऽप्स्वनेक	४७५
यमग्न्युष्णवन्नित्य	४५७
विवस्वत्प्रभातं यथा	४७४
समस्तेषु वस्तुष्वनु	४७७

३६०

३६३

।। अध्यात्यपटलम् ।।

।। सूत्रानुक्रमणिका ।।

अक्रोधोऽहर्षोऽरोषो ४९८
अथ भूतदाहीयान् ४९७
अध्यात्मिकान् योगान् ४८१
आत्मन्नेवाहमलब्ध्वा ४८९
आत्मन् पश्यन् सर्व ४९३
आत्मलाभान्न परं ४८६
क्रोधो हर्षो रोषो लोभो ४९७
तं योऽनुतिष्ठेत् सर्वत्र ४९२
तत्रात्मलाभीयान् ४८६
दोषाणां तु निर्घातो ४९५
निपुणोऽणीयान् ४९३
पूः प्राणिनः सर्व एव ४८७
यदिदमिदिहेदि ४८८
सर्वभूतेषु य ४९०